พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม

นาย เอ.บี.กรีสโวลด์ : แต่ง ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล : แปล

อนุสรณ์พิพิธภัณฑ์ฉันทกรานุสรณ์ วัดป่าอัมพโรปัญญาวนาราม ในพระสังฆราชูปถัมภ์
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อมฺพรมหาเถร)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
๙๙๙ หมู่ ๙ บ้านหนองกลางดอน ตำบลคลองกิ่ว อำเภอบ้านบึง จังหวัดชลบุรี

พระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม

นาย เอ.บี.กรีสโวลด์ : แต่ง   ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล : แปล

อนุสรณ์พิพิธภัณฑ์ฉันทกรานุสรณ์

วัดป่าอัมพโรปัญญาวนาราม ในพระสังฆราชูปถัมภ์

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อมฺพรมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

เทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม

นาย เอ.บี.กรีสโวลด์ : แต่ง ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล : แปล

เลขมาตรฐานหนังสือ : ๙๗๘-๖๑๖-๔๔๕-๕๕๗-๓

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ตุลาคม ๒๕๖๐

จำนวนพิมพ์ : ๕,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย : มูลนิธิพุทธสมุนไพรคู่แผ่นดินไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์

สงวนลิขสิทธิ์ : ห้ามคัดลอก ตัดตอน เปลี่ยนแปลง แก้ไข ปรับปรุง ข้อความใดๆ ทั้งสิ้น หรือนำไปพิมพ์จำหน่าย หากท่านใดประสงค์จะพิมพ์เพื่อให้เป็นธรรมทาน โปรดติดต่อขออนุญาตจากทางมูลนิธิพุทธสมุนไพรคู่แผ่นดินไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พิมพ์ที่ : บริษัท ศิลป์สยามบรรจุภัณฑ์และการพิมพ์ จำกัด
๖๑ ถนนเลียบคลองภาษีเจริญฝั่งเหนือ ซ.เพชรเกษม ๖๙
แขวงหนองแขม เขตหนองแขม กรุงเทพมหานคร
โทรศัพท์ ๐-๒๔๔๔-๓๓๕๑-๙ โทรสาร ๐-๒๔๔๔-๐๐๗๘
E-mail: silpasiamprinting@hotmail.com www.silpasiam.com

คำปรารภ

เรื่องการจัดทำหนังสือมรดกธรรมยอดโอวาทคำสอนของสมณะนักปราชญ์วิสุทธิเทวา (พระป่า) จัดทำขึ้น ๓๔ องค์ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ระหว่างปี พุทธศักราช ๒๔๖๐-๒๕๕๔ โอวาทธรรมยอดแห่งคำสอนของวิสุทธิบุคคล ท่านแสดงบริสุทธิ์สมบูรณ์ไม่ว่ายุคใดสมัยใด นำผู้สนใจพยายามตั้งใจปฏิบัติตาม ย่อมก้าวล่วงทุกข์ไปได้สมความปรารถนา คณะปสาทะศรัทธาเห็นควรจัดทำขึ้นสงวนรักษาไว้ เพื่อกุลบุตรสุดท้ายภายหลังที่ พิพิธภัณฑ์ฉันทกรานุสรณ์ วัดป่าอัมพโรปัญญาวนาราม บ้านหนองกลางดอน ตำบลคลองกิ่ว อำเภอบ้านบึง จังหวัดชลบุรี ผู้สนใจกรุณาเข้าไปศึกษาได้ตามโอกาส เวลาพอดี

ผู้ฉลาดยึดหลักนักปราชญ์เป็นแบบฉบับพาดำเนินปกครองรักษาตน

คณะปสาทะศรัทธา

ห้ามพิมพ์เพื่อจำหน่าย สงวนลิขสิทธิ์

สารบัญ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม

พระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม ๕๗

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

เทศนาพระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำนำ

เป็นที่ยอมรับกันว่า ประเทศไทยเริ่มก้าวสู่ยุคใหม่นับแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา โดยพระองค์ได้ทรงปูพื้นฐานในการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ไว้เป็นอันมาก พระราชดำริริเริ่มที่พระองค์ได้ทรงวางไว้นั้น ได้รับการสานต่อและปรากฏผลเป็นคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองในเวลาต่อมาอย่างประมาณค่ามิได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยที่ทรงมีพระราชคุณูปการต่อประเทศชาติและประชาชนชาวไทยอย่างยิ่งยวดพระองค์หนึ่งในประวัติศาสตร์ของชาติไทย และทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่มีพระเกียรติคุณขจรขจายไปในหมู่ชาวยุโรปและอเมริกา เพราะฉะนั้นเรื่องราวในพระราชประวัติของพระองค์ไม่ว่าจะเป็นด้านใดจึงเป็นเรื่องที่น่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ทั้งในฐานเป็นบุคคลตัวอย่างที่ทรงอุทิศพระองค์เพื่อความเจริญก้าวหน้าของประเทศชาติและประชาชน

เนื่องในการเฉลิมฉลองวาระที่วันพระบรมราชสมภพแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครบ ๒๐๐ ปี ในวันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗ นี้ คณะสงฆ์คณะธรรมยุต โดยการร่วมบริจาคของเจ้าคณะธรรมยุตภาคต่างๆ พร้อมด้วยคณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชนในภาคนั้นๆ ได้พร้อมใจกันจัดพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ผู้รู้ทั้งหลายได้เรียบเรียงไว้เพื่อเป็นประโยชน์แก่การศึกษาและเทิดพระเกียรติคุณของพระมหากษัตริยาธราชเจ้าพระองค์นั้นให้เป็นที่ปรากฏแพร่หลายยิ่งขึ้น เรื่องเกี่ยวกับพระราชประวัติที่รวมมาจัดพิมพ์ครั้งนี้ แบ่งเป็น ๕ เล่ม คือ

๑. **เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เรื่องนี้ได้เคยพิมพ์เผยแพร่มาแล้วหลายครั้ง

๒. **พระราชประวัติในรัชกาลที่ ๔** พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา–ปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งมี ๔ เรื่องด้วยกัน เรื่องที่ ๑ เป็นโคลงพระราชประวัติ เคยพิมพ์มาแล้วหลายครั้ง เรื่องที่ ๒ เป็นพระราชประวัติตั้งแต่ทรงผนวชถึงเสด็จสวรรคต โดยความย่อ เคยพิมพ์เผยแพร่มาแล้วหลายครั้งเช่นกัน เรื่องที่ ๓ เป็นพระราชประวัติตั้งแต่ทรงผนวชถึงเสด็จสวรรคต โดยความพิสดาร เคยพิมพ์มาแล้วครั้งหนึ่ง พิมพ์ครั้งนี้เป็นครั้งที่ ๒ เรื่องที่ ๔ เป็นบันทึกย่อๆ เกี่ยวกับการสวรรคตของพระมหากษัตริย์ เคยพิมพ์มาแล้วครั้งหนึ่ง พิมพ์ครั้งนี้เป็นครั้งที่ ๒ เช่นกัน

๓. **เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** ตอนต้นเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตอนปลายเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งตัดตอนมาจากพระราชนิพนธ์เรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่าราชาธิวาส

๔. **พระเกียรติประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** ของนายณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม และนายขจร สุขพานิช เป็นเรื่องที่มหามกุฎราชวิทยาลัยเคยพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ แล้วมิได้พิมพ์อีก ครั้งนี้จึงเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒

๕. **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม** นาย เอ.บี. กริสโวลด์ แต่งเป็นภาษาอังกฤษ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปลเป็นภาษาไทย หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ทรงพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล ในมหามงคลสมัยพระชนมายุเสมอด้วยสมเด็จพระราชบิดา ๒๙ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๐๘ เป็นครั้งแรก และได้พิมพ์ในโอกาสอื่นๆ ในเวลาต่อมาอีกหลายครั้ง

การเขียนชื่อเฉพาะ เช่นชื่อบุคคล และสถานที่ในหนังสือชุดนี้ คงไว้ตามฉบับเดิม ฉะนั้น จึงอาจมีลักลั่นกันบ้างโปรดให้เข้าใจว่า เขียนตามที่ผู้แต่งใช้ในเรื่องนั้นๆ ส่วนถ้อยคำทั่วไปนั้นปรับให้เป็นไปตามสมัยนิยม

คณะสงฆ์คณะธรรมยุตขอน้อมถวายกัลปนาผลอันจะพึงบังเกิดแต่การจัดพิมพ์หนังสือนี้เป็นราชสักการะเฉลิมพระเกียรติแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอกัลปนาผลนี้จงสัมฤทธิ์แด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอจงเสด็จสถิตในสุขสถานตลอดนิตยกาลเทอญ

คณะธรรมยุต

ตุลาคม ๒๕๔๗

มหามกุฏราชาภิถุติคาถา

ธมฺมิโก โย มหาราชา สุชาโต วรชาติยา
จตุตฺโถ จกฺกิวํสสฺมึ โหติ ปุญฺญาธิการโก
ทยฺยิกานํ ปทีโป จ พหุชฺชนานุกมฺปโก
ปญฺญาทีหิ สุสํยุตฺโต จริยาย สมปฺปิโต
เนกฺขมฺมปารมึ กตฺวา สมฺมาสมฺพุทฺธสาสเน
ธมฺมยุตฺติกวํสสฺส ปรมาจริโย วโร
วุฑฺฒึ ปปฺโปติ เวปุลฺลํ ทยฺยเทโส ยถา ยถา
สพฺพนฺตํ โยนิโส ราชา อกาสิ โส ตถา ตถา
ยถา ยถา วิโรเจติ สมฺมาสมฺพุทฺธสาสนํ
ตถา ตถาปิ สพฺพนฺตํ มหาราชา อกาสิปิ
สฺยามรฏฺฐํภิปฏฺเฐนฺตา วิเทสิกาปิ อาคมุํ
มหพฺพเลหิ เสนาหิ มทฺทนตฺถํ สมนฺตโต
มนฺทีภูเต ว ทิสฺวาน สกโยเธ สเก ปุเร
นานาปเทสวิเทเสหิ สห รฏฺฐํ สุรกฺขิตุํ
สลฺลกฺเขตฺวา มโหกาสํ สมฺพนฺธเมตฺตึ ปภาวยิ
อญฺญปญฺจนิกา เอเต สพฺเพปิ สุปราชิตา
จาตุรงฺคิกา สกเสนา สุสณฺฐิตา ยถิจฺฉิตํ
ตสฺส ธิติมตฺยาทีหิ โสตฺถินา อภิปาลโต
อิสฺสริยํ สฺยามรฏฺโฐว อปฺปสยฺหมปาปุณิ
ยถา ยถา ทยฺยเทโส เขโม โหติ นิรพฺภโย
ตถา ตถา กโลปายํ มหาราชา อกาสิปิ
ยถา มหาชโน โหติ นิทฺทุกฺโข นิพฺภโย สุโข
ตถา อกาสิ สพฺพนฺตํ มหาราชา อภิณฺหโส

คฺริสฺตสาสนิกา จาปิ วคฺคพนฺธา วิเทสโต
สมคฺคา ปติฏฺฐาเปสุํ สฺยามรฏฺเฐ คฺริสฺตสาสนํ
ตสฺมา ราชา มหุสฺสาโห อนุปาเลสิ สาสนํ
นานาวิเธหิ พุทฺธสฺส สมฺมา สาสนคุตฺติยา
ยถา หเว ติสทฺธมฺโม สํวตฺตตี มหาชเน
ตถาว โส ปโยเชสิ สพฺพนฺตํว ธุราธุรํ
เทฺววสฺสสตมสฺสาปิ มหามงฺคลมาคตํ
ปสูติกาลโตทานิ ทยฺยิเกน วิชานตํ
　　โลกสฺส ปฏิการํส สุกิตฺติญฺจ ปเวทิตํ
มหามหกมฺมํ สงฺเฆน กตํ โหติ ยถาพลํ
ยํ กิญฺจิ กุสลํ กมฺมํ เตน โข ปสุตํ กตํ
เตเนว สุคตึ สคฺคํ นิพฺพานํ ปาปุณาตุ โส
เตเนว มหาราเชน กตปุญฺเญน เตชสา
จิรํ ติฏฺฐตุ โลกสฺมึ สมฺมาสมฺพุทฺธสาสนํ
ยถา โลโก ปติฏฺโฐว ทยฺยเทโส ปติฏฺฐตุ
สาธุ ธมฺเมน ราชาโน ปชํ รกฺขนฺตุ สพฺพทาติ

คำแปล

พระมหาธรรมิกราชาธิราชเจ้าพระองค์ใดแล ทรงมีบุญญาธิการประสูติดีแล้วโดยพระชาติอันประเสริฐ ทรงครองราชย์ในอันดับที่ ๔ แห่งราชจักรีวงศ์ ทรงเป็นประหนึ่งดวงประทีปแห่งชนชาวไทย ทรงพระเมตตากรุณาแก่ปวงประชา ทรงประกอบพร้อมด้วยพระคุณอันยิ่งใหญ่ มีพระปัญญา เป็นต้น ทรงเพียบพร้อมด้วยพระจริยาวัตร ได้ทรงกระทำบำเพ็ญเนกขัมมบารมีในพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (เป็นเวลา ๒๗ พรรษา) ทรงเป็นพระปฐมาจารย์แห่งธรรมยุติกวงศ์

ประเทศมหาอำนาจหลายชาติปรารถนาประเทศสยาม พากันมุ่งหน้ามาเพื่อครอบครองสยามทั้งหมดด้วยกองทัพอันยิ่งใหญ่ แต่พระองค์หลังจากได้ทรงใคร่ครวญเห็นกองทหารในบ้านเมืองของพระองค์ว่าไม่เข้มแข็ง ก็ทรงถือเป็นโอกาสใหญ่ในการหันไปปลูกสัมพันธไมตรีกับบรรดาประเทศต่างๆ เพื่อคุ้มครองประเทศ (ของพระองค์) ต่อมา เหล่าประเทศที่เป็นข้าศึกนั้นทั้งหมดก็พ่ายแพ้ไป บรรดากองทหารประกอบด้วยองค์ ๔ ของพระองค์ก็กลับเข้มแข็งขึ้นดังที่ทรงปรารถนา เพราะพระองค์ทรงประกอบด้วยคุณธรรมต่างๆ เช่นความเพียร (ธิติ) และความรู้ (มติ) สยามประเทศจึงได้รับการรักษาให้อยู่รอดปลอดภัย ทั้งมีอิสระ (ไม่ตกเป็นเมืองขึ้นของใคร) ประเทศไหนๆ ก็ครอบงำไม่ได้ พระองค์ได้ทรงกระทำทุกอย่าง เพื่อความเจริญงอกงามไพบูลย์แก่ประเทศไทย พระพุทธศาสนาจะรุ่งเรืองได้โดยประการใด พระองค์ได้ทรงดำเนินการทุกอย่างโดยประการนั้น ประเทศชาติไทยจะปลอดภัยจากอันตรายต่างๆ ได้โดยอุบายประการใดๆ พระมหาราชเจ้าก็ได้ทรงวางอุบายเพื่อความปลอดภัยแก่ประเทศชาติไทยด้วยประการนั้นๆ มหาชนชาวไทยจะอยู่เย็นเป็นสุข ไร้ทุกข์ ไร้โรค ไร้ภัย โดยประการใด พระองค์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐก็ได้ทรงดำเนินการให้เป็นไปโดยประการนั้นโดยลำดับ

อนึ่ง แม้เหล่าชนผู้นับถือศาสนาคริสต์จากต่างประเทศก็สมัครสมานรวมตัวกันเป็นกลุ่มก้อน พยายามประดิษฐานศาสนาคริสต์ขึ้นในประเทศสยามของเรานี้ ดังนั้นพระองค์จึงทรงมีอุตสาหะมากในการพิทักษ์รักษาพระพุทธศาสนาด้วยวิธีการต่างๆ เพื่อคุ้มครองพระพุทธศาสนาไว้โดยชอบ รวมความว่าพระสัทธรรม ๓ ประการ คือ ปริยัติสัทธรรม ปฏิบัติสัทธรรม ปฏิเวธสัทธรรม จะแผ่สร้านไปในมหาชนได้โดยประการใด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น ก็ได้ทรงรับพระราชภารธุระนั้นทั้งหมดเช่นเดียวกัน บัดนี้ มหามงคลสมัยวันพระราชสมภพครบสองร้อยปีแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น อันปวงชนชาวไทยรู้ทั่วกันได้มาถึงเข้าแล้ว เพื่อประกาศปฏิการคุณและพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น ให้แผ่ไปทั่วโลก คณะสงฆ์จึงได้กระทำการเฉลิมฉลองอย่างเต็มกำลังความสามารถ

บุญกุศลใดๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น ได้ทรงสร้างสมกระทำบำเพ็ญไว้แล้ว ด้วยอานุภาพแห่งบุญกุศลนั้นทั้งหมด ขอพระองค์ท่านจงทรงสถิตในสรวงสวรรค์ตลอดถึงบรรลุนิพพาน และด้วยบุญเดชที่พระองค์ได้ทรงกระทำแล้วนั้น ขอพระพุทธศาสนาจงสถิตมั่นในโลกไปชั่วกาลนาน ขอประเทศไทยจงดำรงมั่นคงอยู่ตราบเท่าโลกจะสลาย และขอพระเจ้าแผ่นดินและข้าราชการ จงได้ดูแลรักษาประชาชนโดยธรรมไปตลอดกาลทุกเมื่อเทอญฯ

เทศนาพระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หนังสือเทศนาพระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และบุรพทิศานมัสนธรรมจริยา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณเจ้า เมื่อยังดำรงพระยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สุนทรพรตวิสุทธิพรหมจรรย์ วิมลศีลขันธ์ธรรม วรยุติศรีวิสุทธิคณานุนายก ศาสนดิลกธรรมานุวาท บริษัทยนาถบพิตร เสด็จสถิต ณ วัดบวรนิเวศราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวง ถวายที่พระที่นั่งอนันตสมาคมในการพระราชกุศล ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ ในสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการบรรจบรอบร้อยปีที่หนึ่ง ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลยราชปราบดาภิเษก ดำรงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยานี้มา ได้ถวายเทศน์เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือนแปดบูรพาษาฒขึ้นสองค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ มีสำเนาเทศนาต่อไป ดังนี้

นมตฺถุ สุคตสฺส

ปญฺจ ฐานานิ สมฺปสฺสํ	ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา
ภโต วา โน ภริสฺสติ	กิจฺจํ วา โน กริสฺสติ
กุลวํโส จิรํ ติฏฺเจ	ทายชฺชํ ปฏิปชฺชติ
อถ วา ปน เปตานํ	ทกฺขิณํ นุปฺปทสฺสติ
ฐานาเนตานิ สมฺปสฺสํ	ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา ฯ
ตสฺมา สนฺโต สปฺปุริสา	กตญฺญู กตเวทิโน
ภรนฺติ มาตาปิตโร	ปุพฺเพกตมนุสฺสรํ
กโรนฺติ เนสํ กิจฺจานิ	ยถาตํ ปุพฺพการินํ
โอวาทการี ภตโปสี	กุลวํสํ อหาปยํ
สทฺโธ สีเลน สมฺปนฺโน	ปุตฺโต โหติ ปสํสิโยติ ฯ

บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนาในบุรพทิศานมัสนธรรมจริยา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี อนุโมทนาในพระราชกุศลทักษิณานุประทานมัย ปัจโจปการกิจ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัย ทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ สุทธสมมติเทพยพงศ์วงศาดิศวรกษัตริย์ วรขัตติยราชนิกโรดมจาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตรพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช มีพระเดชพระคุณเป็นอเนกอโนปมัยนั้นโดยสัมมาปฏิบัติกัลยาณวัตรธรรม ส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมทักษิณานุประทานพระราชกุศล ตามสุคโตวาทชินวรภาษิตในสิงคาลสูตรนั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ประสูติจากพระครรภ์แห่งสมเด็จพระบรมราชชนนี ณ พระราชวังเดิมแห่งพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ในเมื่อยังสถิตอยู่ในพระราชอิสสริยยศ เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ–

เจ้าฟ้าอยู่นั้น ในวัพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบสี่ค่ำ ปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๑๖๖ เป็นพระราชสมภพมหามงคลกาล พระองค์เป็นเอกอัครบรมราโชรสที่สองในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมเด็จพระบรมราชเทวี ซึ่งเป็นพระอัครมเหสีอันภายหลังได้เฉลิมพระนามเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ถึงแม้ว่าสมเด็จพระบรมชนกนาถยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็ได้ดำรงพระเกียรติยศเป็นพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าตามขัตติยราชประเพณี มีพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ในบรมราชตระกูล ทรงประกอบไปด้วยอัจฉริยปาฏิหาริย์อเนกคุณบุญวิบากสมบัติ มีพระราชประวัติดั่งจะได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนา ณ กาลบัดนี้

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงพระเยาว์อยู่ มีพระชนมายุได้ห้าพรรษานับโดยเรียงปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสถาปนาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อการเกือบจะเสร็จบริบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า-นภาลัย ในขณะนั้นได้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชย์อุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จพระราชดำเนินมาเฝ้าสมเด็จพระบรมชนกนาถที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเชิญพระศรีตามเสด็จเข้าไปเฝ้าด้วย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จประทับอยู่ ณ พระเก้าอี้ที่มุมเสาเม็ดกำแพงแก้วขึ้นพระอุโบสถด้านเหนือ มีพระราชดำรัสให้หาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นไปเฝ้า ทรงลูบพระเศียรตลอดพระปฤษฎางค์แล้วดำรัสสรรเสริญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่ามีพระสิริรูปเป็นอันงาม แล้วโปรดให้หม่อมไกรสรเมื่อขณะยังเป็นพระเจ้าลูกเธอ พาเสด็จไปทอดพระเนตรรูปภาพเขียนเรื่องรามเกียรติ์ที่พระระเบียง จนภายหลังมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงดำรัสอยู่ว่า ทรงจำสมเด็จพระอัยยกาได้ ตั้งแต่ได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในครั้งนั้นมา ครั้นปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นสมเด็จพระชนกนาถได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ปรากฏตามอเนกนิกรชนสมมติ เรียกว่า ทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่ เสด็จมาประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังด้วยสมเด็จพระบรมราชชนนี ณ พระตำหนัก ซึ่งตั้งอยู่ฝ่ายตะวันตกแห่งโรงฝึกหัด

ละครในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นตำหนักพระนางเธอพระองค์เจ้าสุขุมาลมารศรี ณ กาลบัดนี้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก เมื่อเสด็จขึ้นเฝ้าในที่ช่องกับที่ประทับ ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จประทับผันพระพักตร์สู่ทิศตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเฝ้าอยู่ตรงพระพักตร์ในช่องเดียวกันเสมอมิได้ขาดทั้งกลางวันและกลางคืน จนทรงผนวชเป็นสามเณร และได้พระราชทานพระบรมทนต์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถซึ่งเป็นองค์แรกทีเดียว และได้พระราชทานเครื่องประดับต่างๆ เป็นอันมาก เมื่อปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุได้ ๙ พรรษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริว่า พระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าได้ทำเป็นอย่างมีแบบแผนอยู่แล้ว แต่การพระราชพิธีลงสรงตั้งพระนามเจ้าฟ้า ครั้งกรุงศรีอยุธยายังหาได้ทำเป็นแบบอย่างลงไม่ พระราชประสงค์จะใคร่ทำไว้ให้เป็นพระเกียรติยศสืบไปเบื้องหน้า จึงทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์-มนตรี ซึ่งในขณะนั้นเรียกว่าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชเป็นผู้บัญชาการตั้งพระราชพิธีลงสรง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการใหญ่ รายการทั้งปวงปรากฏมาในเทศนากัณฑ์ที่สอง ซึ่งหม่อมเจ้าพระประภากร-บวรวิสุทธิวงศ์ได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนามาแล้ว เฉลิมพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามกุฏสมมติเทววงศ์ พงศ์อิศวรกษัตริย์ขัตติยราชกุมาร ในลำดับนั้นพระองค์ได้ทรงศึกษาวิชาการศิลปศาสตร์ต่างๆ ได้ทรงเรียนอักษรสยามมาตั้งแต่เสด็จอยู่พระราชวังเดิม ในสำนักสมเด็จพระพุทธ-โฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลกยาราม แล้วได้ทรงศึกษาวิชาคชกรรมแต่เจ้าพระยา-ศรีธรรมาธิราช ซึ่งเป็นตระกูลหมอเฒ่าสืบมาแต่กรุงศรีอยุธยาโบราณ และทรงฝึกหัดชำนิชำนาญในการที่จะใช้อาวุธทั้งปวงแคล่วคล่องทุกสิ่งทุกประการ ลุจุลศักราช ๑๑๗๗ ปีกุน สัปตศก พวกรามัญพากันอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ทางเมืองตาก เมืองอุทัยธานี เมืองกาญจนบุรี เจ้าเมืองกรมการมีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูล

ได้ทรงทราบแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคุมกองทัพและเสบียงอาหารออกไปรับครัวรามัญ ซึ่งเข้ามาเมืองกาญจนบุรี โปรดให้มีเรือดั้งแห่เสด็จสามคู่ และตำรวจหอกแห่พระเกียรติยศ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์อยู่ จึงดำรัสสั่งให้สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเสด็จไปด้วย ครั้นเสด็จกลับถึงกรุงเทพมหานครแล้วทรงพระกรุณาโปรดให้ครัวรามัญเหล่านั้นขึ้นไปตั้งอยู่เมืองปทุมธานีบ้าง แขวงเมืองนนทบุรีบ้าง

ลุจุลศักราช ๑๑๗๘ ปีชวด อัฐศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระชนมายุได้ ๑๓ พรรษานับโดยเรียงปี ครบกำหนดโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ตั้งพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ ทำเขาไกลาสหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตรงประตูสุวรรณบริบาลเป็นที่สรงและทรงเครื่อง เวลาบ่ายแห่มาทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทสามวัน รุ่งขึ้นวันศุกร์ เดือนสี่ ขึ้นสิบสามค่ำ เวลาเช้า แห่มาโสกันต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสร็จแล้วเสด็จไปสรงน้ำที่สระอโนดาด แล้วท่านอัครมหาเสนาบดีเชิญเสด็จขึ้นสู่พระมณฑปยอดเขาไกลาส สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีรับที่สมมติเป็นอิศวรรับเสด็จทรงเครื่องต้นบนพระมณฑปยอดเขาไกลาส เสร็จแล้วแห่เวียนเขาไกลาสสามรอบแล้วแห่กลับ เวลาบ่ายแห่มาประทับที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท พร้อมกันเวียนเทียนสมโภชวันนั้นเวลาหนึ่ง ต่อไปอีกสองเวลา วันที่เจ็ดจึงแห่พระเกศาไปลอยตามราชประเพณี

ครั้นปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ จวนเข้าพรรษา ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสามเณร สมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเวลาหนึ่ง รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือนแปดอุตตราษาฒ ขึ้นสิบเอ็ดค่ำแห่ไปทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสร็จเป็นสามเณรบรรพชาแล้ว เสด็จไปประทับอยู่วัดมหาธาตุ ที่พระตำหนักปลูกขึ้นใหม่นอกพระระเบียงพระอุโบสถด้าน

ตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งภายหลังโปรดให้สร้างขึ้นเป็นพระวิหาร ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครั้นออกพรรษาแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงทำกระจาดใหญ่เป็นเครื่องสักการบูชา แล้วเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาทรงเทศน์มหาชาติกัณฑ์มัทรี ครั้งนั้นเป็นการเอิกเกริกยิ่งใหญ่ ด้วยยังมิเคยมีมาแต่ปางก่อน ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่เจ็ดเดือน ลาผนวชแล้วเสด็จมาประทับอยู่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เพื่อจะได้ทรงศึกษาวิชาการศิลปะต่างๆ โดยสะดวกสืบไป พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า-นภาลัย โปรดให้ทรงบังคับบัญชาการมหาดเล็กสิทธิ์ขาด จนถึงตั้งถอดหุ้มแพรได้ตามพระประสงค์ ครั้นทรงพระเจริญวัยขึ้น โปรดให้เสด็จไปประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิม ซึ่งเคยเสด็จอยู่ก่อนเมื่อครั้งยังไม่ได้ทรงสิริราชสมบัติ ทรงบริบูรณ์ไปด้วยพัสดุศฤงคารบริวาร เสด็จอยู่ครองกามาภรสถาน บำเรอพระองค์ด้วยกามสุขทุกทิพาราตรี

ครั้นภายหลังมีพระหฤทัยคำนึงเห็นอานิสงส์ในอนาคาริยปฏิบัติประพฤติพรตพรหมจรรย์ จึงทรงน้อมพระราชอัธยาศัยบากบั่นในบรรพชาอุปสมบท ทรงศึกษาพุทธพจนปริยัติธรรมมาแต่ก่อนทรงผนวชเป็นภิกษุ ลุจุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอกฉศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุได้ ๒๑ ปี ครบกำหนดอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา แต่ครั้งนั้นพระยาเศวตไอยรา พระยาเศวตคชลักษณ์บรมราชพาหนะล้ม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่ทรงสำราญพระราชหฤทัย จึงมิได้จัดขบวนแห่เป็นการใหญ่ ดำรัสสั่งให้จัดแต่พอสมควร สมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยวันหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันพุธ เดือนแปด ขึ้นสิบสองค่ำ แห่ไปทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตน-ศาสดาราม เสร็จอุปสมบทกรรมแล้ว เสด็จไปประทับแรมอยู่วัดมหาธาตุสามวัน ทรงปฏิบัติอุปัชฌายวัตรตามสมควรแก่วินัยนิยมแล้ว เสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณ วัดสมอราย ซึ่งภายหลัง พระราชทานนามใหม่ว่าวัดราชาธิวาส พอทรงผนวชแล้วไม่นาน พระบาท-สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระเชษฐราโชรส ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

สืบพระวงศ์ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจำพรรษาอยู่วัดราชาธิวาส ครั้นได้ทรงทราบ ด้วยพระราชพิจารณญาณว่า ลัทธิสมณะนั้นมากมูลวุ่นวายไปด้วยสัมโมหวิหาร เหมือนกับยืมจมูกท่านมาหายใจ จะพูดสิ่งใดก็เป็นที่ต่ออ้างคติ เช่นอาจิณณกับปิกา ว่าท่านผู้ใหญ่เคยทำมาอย่างนี้ ไม่แจ้งแสดงเหตุชี้ออกมาให้เห็นจริงได้ ถือแต่ลัทธิของตนนั้นดันดื้อไปมิได้รู้ว่าผิดและชอบ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปัญญา ทรงสังเวชเหนื่อยหน่ายขึ้นมาด้วยเหตุนี้ จึงได้เสด็จกลับประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ปรารถนาจะทรงเล่าเรียนพระไตรปิฎกพุทธวจนะ

ครั้นทรงศึกษาถึงข้อปฏิบัติต่างๆ ที่ได้มีมาแต่โบราณ ก็ทรงอนุมานได้ว่า ศาสนวงศ์เป็นจลาจลมาแต่กรุงเก่านั้นแล้ว กับได้ทรงเห็นอาจารวิบัติของสมณะบางเหล่าไม่นำมาซึ่งความเลื่อมใส ทรงสังเวชสลดพระทัยนัก ด้วยการศาสนา คือวงศ์บรรพชาอุปสมบทเห็นว่าเป็นของมีรากเหง้าอันเน่าผุ ไม่มีมูลที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส สลดพระทัยในการที่จะทรงเพศเป็นบรรพชิต เห็นว่าจะเป็นอันหลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิตดูไม่ควร วันหนึ่งกลางวันเสด็จเข้าไปบรรทมในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ ทรงบูชาศาสนารักขเทวาด้วยเครื่องสักการะถ้วนทุกทิศแล้ว ทรงตั้งสัจจกิริยาธิษฐานว่า "ข้าพเจ้านี้อุทิศต่อพระผู้มีพระภาค ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใส มิได้เพ่งต่ออามิสสิ่งหนึ่งสิ่งใด มีลาภยศและความสรรเสริญเป็นต้น ถ้าวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาแต่พระสุคตทศพล ยังมีเหลืออยู่ ณ ประเทศใดทิศใด ขอให้ได้ประสพหรือได้ยินข่าวให้ได้ ในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นดังนั้น ข้าพเจ้าจะเข้าใจว่าศาสนวงศ์นั้นสิ้นแล้ว จะสึกเป็นฆราวาสรักษาศีลห้าศีลแปดตามสมควร" ครั้นล่วงไปประมาณสองวันหรือสามวัน มิทันสิ้นกำหนดที่ทรงอธิษฐาน มีพระเถระรามัญองค์หนึ่งผู้ฉลาดในวินัยรู้พุทธวจนะ ชำนาญในอักขรุจจารณวิธีมากล่าวศาสนวงศ์แสดงชี้ให้เกิดความเลื่อมใส จึงทรงรับเอาวินัยวงศ์นั้นไว้เป็นข้อปฏิบัติสืบมา

เมื่อเสด็จอยู่วัดมหาธาตุนั้น ทรงเล่าเรียนศึกษาพุทธวจนะปริยัติธรรม อันเป็นมูลรากที่ตั้งแห่งพระศาสนา ด้วยพระอุตสาหะและวิริยะอันแรงกล้าแตกฉานสิ้นวิชาที่อาจารย์จะพึงแสดงแล้ว เมื่อถึงปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๑๘๘ ได้เสด็จเข้าแปล

พระคัมภีร์ในที่ประชุมพระราชาคณะสงฆ์ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยสามวัน วันแรกทรงแปลธรรมบท วันที่สองทรงแปลมงคลทีปนี วันที่สามทรงแปลสารสังคหะ ซึ่งพระกรุณาโปรดให้แปลธรรมบทวันเดียวดั่งนี้นั้น เพื่อให้แปลกกว่าสามัญชน ใช่ว่าจะทรงอับจนความรู้แปลต่อไปมิได้ก็หาไม่ พระองค์มีพระปัญญาว่องไวในการแก้ไข แต่นั้นมาก็ได้ทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตรผู้มีศรัทธา ให้เล่าเรียนศึกษาทั้งกลางวันและกลางคืนมิได้ย่อหย่อน ทรงสั่งสอนในข้อวินัยวัตรและสุตตันตปฏิบัติต่างๆ ให้ถูกต้องสมอ้างกับธรรมวินัยเป็นมหัศจรรย์ ครั้งนั้นกุลบุตรผู้มีศรัทธาเลื่อมใสเข้ามาบรรพชาอุปสมบทประพฤติตาม มีขึ้นหลายองค์

ครั้นจุลศักราช ๑๑๙๑ ปีฉลู เอกศก ทรงพระราชดำริเห็นว่าวัดมหาธาตุนั้นไม่เป็นที่สบาย จึ่งเสด็จกลับขึ้นไปยังวัดราชาธิวาสประกาศศาสนพรหมจรรย์ ให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้มีศรัทธา อนุเคราะห์คฤหัสถ์ด้วยธรรมีกถาอนุศาสโนวาทในธรรมสวนกาล ประดิษฐานธรรมยุติกนิกายให้รุ่งเรืองแพร่หลายขึ้น ครั้งนั้นภิกษุสงฆ์ ณ ภายในพรรษกาล ประมาณสามสิบหย่อนบ้างสามสิบเศษบ้างโดยชุกชุม ครั้นอยู่มาทรงปรารภถึงสีมาว่า การทำสีมาทุกวันนี้เป็นการหยาบ ไม่มั่นคงไม่สำเร็จด้วยอำนาจสงฆ์เป็นการเนื่องด้วยฆราวาสไป คนทุกวันนี้ก็ไม่มีใครรู้จักสีมาลักษณะโดยพิสดาร ทำตามลัทธิอาจารย์ที่ตนได้เคยเห็นมา ทรงรังเกียจฉะนี้แล้ว จึงรับสั่งให้ขุดก้อนศิลานิมิตต์ในวัดราชาธิวาสขึ้นทอดพระเนตร เห็นว่าเล็กไม่ควรจะเป็นนิมิตต์ได้ ทรงสังเวชสลดพระทัยด้วยสีมาพิบัติ จึงสืบหาสงฆ์ที่บริสุทธิ์ที่อุปสมบทในโบราณสีมา ที่เขาเล่าว่าเป็นของพระอรหันต์ผูกได้สิบแปดรูปมาเป็นคณะปรกการกสงฆ์ ให้อุปสมบทกรรมซ้ำอีกสองครั้งในนทีสีมาหน้าวัดราชาธิวาส ในปีฉลู เอกศกนั้น สมเด็จบรมชนกนาถบพิตรได้ดำรงอิสริยยศฝ่ายสมณศักดิ์ที่พระราชาคณะ ได้รับพระราชทานตาลปัตรแฉกพื้นตาดปักเลื่อมเป็นเครื่องยศ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งฐานานุกรมสามรูป ภายหลังดำรัสสั่งให้เพิ่มฐานานุกรมอีกเจ็ดรูปเป็นสิบรูป ลุจุลศักราช ๑๑๙๒ ปีขาล โทศกทรงหล่อพระพุทธรูปหน้าตักศอกแล้วพระองค์หนึ่งถวายพระนามว่าพระสัมพุทธพรรณีครั้นปีเถาะ ตรีศก จุลศักราช ๑๑๙๓ ได้ไปรับพระเจดีย์หล่อด้วยทองเหลืองมาจากวัดศาลาปูนองค์หนึ่ง เอาพระเจดีย์เงินสูงประมาณศอกเศษสวมลง แล้วประดิษฐาน

ไว้ที่พระตำหนักเก่าวัดมหาธาตุ ในฤดูแล้งนั้นเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ ซึ่งเป็นเจดียสถานโบราณอันรกร้างอยู่ ทรงนมัสการแล้วทรงอธิษฐานด้วยความเลื่อมใส ภายหลังพระองค์ก็ได้พระบรมธาตุสองพระองค์โดยการอัศจรรย์ จึ่งทรงบรรจุพระบรมธาตุนั้นไว้ในพระสัมพุทธพรรณี

เมื่อปีมะเส็ง เบญจศก จุลศักราช ๑๑๙๕ เสด็จไปประพาสเมืองเหนือนมัสการเจดียสถานต่างๆ ไปโดยลำดับ ประทับเมืองสุโขทัย เสด็จไปเที่ยวประพาสพบแท่นศิลาแท่นหนึ่งเขาก่อไว้ริมเนินปราสาทเก่าหักพังอยู่ เป็นที่นับถือกลัวเกรงของหมู่มหาชนถ้าบุคคลไม่เคารพเดินกรายเข้าไปใกล้ ให้เกิดเจ็บไข้ไม่สบาย ทอดพระเนตรเห็นแล้วเสด็จตรงเข้าไปประทับ ณ แท่นศิลานั้น ก็มิได้มีอันตรายสิ่งหนึ่งสิ่งใดด้วยอำนาจพระบารมี เมื่อเสด็จกลับรับสั่งให้ชะลอลงมา ก่อเป็นแท่นไว้ที่วัดราชาธิวาส ครั้นภายหลังได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ดำรัสสั่งให้นำไปไว้วัดพระศรีรัตนศาสดาราม อนึ่งทรงได้เสาศิลาจารึกอักษรเขมรเสาหนึ่ง จารึกอักษรไทยโบราณเสาหนึ่ง ซึ่งตั้งไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น มีเนื้อความอัศจรรย์เป็นศุภนิมิตต์ ดั่งแสดงว่า พระองค์จะได้เป็นอิสสระในสยามรัฐ เป็นพระบรมกษัตริย์มีพระเดชานุภาพกิตติคุณแผ่ไปดั่งพระบาทกมรเดงอัญศรีสุริยพงศรามมหาราชาธิราช ซึ่งเป็นเอกราชในเมืองสุโขทัยมีจดหมายไว้ในเสาศิลาฉะนั้น และเมื่อเวลาพระองค์ยังทรงผนวชอยู่นั้น ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสในหัวเมืองต่างๆ อีกหลายเมือง มีเพชรบุรีเป็นต้น และเมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองใดๆ ใกล้ ไกล มากน้อยอย่างใดก็ดี ย่อมเสด็จพระราชดำเนินโดยพระบาท มิได้มีพระราชพาหนะอย่างหนึ่งอย่างใด พระองค์ทรงกำลังว่องไวกว่าสามัญชนเป็นอันมาก เมื่อเสด็จประทับที่ใดก็เสด็จประทับอยู่ ณ สุมทุมไม้และถ้ำเงื้อมเขาต่างๆ มีถ้ำเขาย้อยเป็นต้น มิได้ทรงหวาดหวั่นต่อภัยอันตรายแต่มนุษย์และสัตว์ทั้งปวงเป็นมหัศจรรย์ เพราะพระองค์เป็นสุขุมาลชาติ เคยเสวยสุขมาแต่ยังทรงพระเยาว์มาอดทนต่อความทรมานอันยิ่งใหญ่ได้ฉะนี้

ลุจุลศักราช ๑๑๙๘ ปีวอก อัฐศก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระตำหนักที่ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารเสร็จแล้ว ครั้นถึงวันพุธ เดือนยี่ ขึ้นห้าค่ำมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้จัดขบวนแห่ เชิญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พร้อมด้วยฐานานุกรมเปรียญอนุจรห้าสิบรูปมาประทับวัดบวรนิเวศวิหาร แต่กาลนั้นมา ทรงอนุเคราะห์สั่งสอนบริษัทคฤหัสถ์บรรพชิตด้วยธรรมีกถา แสดงข้อปฏิบัติอันสมควรแก่ธรรมวินัย ทำบริษัทเหล่านั้นให้เจริญยิ่งด้วยศีลาทิคุณ

ครั้นนั้นกุลบุตรเกิดความเลื่อมใส พากันมาบรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระองค์มากขึ้นกว่าเก่า ส่วนพระอารามเล่า ก็ได้ทรงปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงก่อสร้างขึ้นหลายสิ่ง ให้หมดจดงดงามยิ่งขึ้นไป แล้วทูลสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ให้เชิญพระชินสีห์มาจากมุขด้านปัจฉิมทิศ ประดิษฐานไว้ ณ พระอุโบสถด้านบูรพา และได้ทรงสมมติสีมาไว้เป็นที่พระสงฆ์ได้อาศัยทำสังฆกรรมขึ้นใหม่สองพระอาราม วัดบวรนิเวศวิหารพระอารามหนึ่ง วัดบรมนิวาสพระอารามหนึ่ง ทำให้ถูกต้องตามวินัยนิยมเสร็จแล้ว เสด็จอยู่วัดบวรนิเวศวิหารได้สิบสี่พรรษกาล ทรงบริหารทำนุบำรุงสงฆบริษัทด้วยวินัยวัตรสุตตันตปฏิบัติปริยัติธรรม ยังบริษัทให้สืบต่อกันมา ดำรงธรรมยุตติกนิกายิกสงฆ์ให้ไพบูลย์ยิ่งขึ้น และทรงศึกษาภาษาอังกฤษ ในเมื่อมีพระชนม์ถึงสี่สิบปีล่วงไปแล้ว ทรงทราบชัดเจนได้เป็นมหัศจรรย์ และเมื่อเวลาปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีราชการเกี่ยวข้องด้วยต่างประเทศ พระองค์ได้ทรงอุตสาหะสอดส่องตริตรองในราชการนั้น ท่านผู้ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดินทั้งหลาย ไม่มีผู้ใดที่จะทราบการกว้างขวางไปถึงนานาประเทศได้

ครั้นถึงปีกุนยังเป็นโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ วันพุธ เดือนห้า ขึ้นค่ำหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต จึ่งพระบรมราชวงศานุวงศ์ซึ่งมีอิสสริยยศ และท่านเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ปรึกษาพร้อมใจกันเห็นว่า พระบาท-สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นขัตติยสุขุมาลชาติบรมราชโอรสอันประเสริฐของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่งเป็นที่นับถือของชนทั้งหลายทั่วหน้า สมควรที่จะได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบบรมราชสันตติวงศ์โดยตรงตามลำดับมา พระองค์ทรงพระปรีชาและมหากรุณาอันยิ่งใหญ่ ควรที่จะเป็นที่พึ่งของพระบรมวงศา-นุวงศ์และประชาราษฎรเป็นที่ร่มเย็นสืบไป รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือนห้า ขึ้นสิบสองค่ำ จึ่งพร้อมกันไปเฝ้า ณ วัดบวรนิเวศวิหาร กราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จให้ลาผนวช

เถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นบรมกษัตริย์สืบพระวงศ์ ทรงทำนุบำรุงพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท สมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎรสืบไป พระองค์อาศัยความเอ็นดูกรุณาในประชุมชนเป็นอันมาก ทรงรับอัญเชิญแล้วเสด็จพระราชดำเนินจากวัดบวรนิเวศวิหารโดยขบวนชลมารค ไปประทับศาลาหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปสรงพระบรมศพ สมเด็จพระบรม-เชษฐาธิราช เชิญลงประดิษฐานในพระลองเงิน เชิญออกทางประตูสนามราชกิจขึ้นประดิษฐานเหนือพระยานุมาศประกอบพระโกศทองคำแล้วแห่ไปโดยขบวน ขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประดับด้วยเครื่องราชูปโภคพร้อมเสร็จตามราชประเพณีมาแต่โบราณ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับ ณ วัดพระศรี-รัตนศาสดาราม

ครั้นพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวงถวายสัตยานุสัตย์ตามโบราณจารีตแล้ว ลาผนวชเมื่อ ณ วันศุกร์ เดือนห้า ขึ้นสามค่ำ พระองค์เสด็จออกทรงผนวชยกธรรมวินัยขึ้นให้รุ่งเรืองเป็นประโยชน์แก่ศาสนิกบริษัท คฤหัสถ์บรรพชิตผู้เกิดในปัจฉิมกาล ได้ ๒๗ พรรษาโดยลำดับปี ถ้าจะนับตามจันทรคติอายุโหร ๒๖ ปี ๘ เดือน ๒๒ วันเป็นกำหนด เสด็จมาประทับ ณ พลับพลาซึ่งท่านเสนาบดีปลูกสร้างขึ้นไว้รับเสด็จในระหว่างโรงแสงใหญ่กับห้องเครื่องกรมภูษามาลาต่อกันเป็นที่ประทับในระหว่างซึ่งยังมิได้ตั้งการราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น

ครั้นได้ศุภวารมหามงคลอุดมฤกษ์ ณ วันจันทร์ เดือนหก ขึ้นสิบสองค่ำ ตั้งพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เริ่มสวดพระพุทธมนต์สามวัน ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือนหก ขึ้นสิบห้าค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่งกับเก้าบาทเป็นอุดมฤกษ์ บรมราชาภิเษกตามพระราชประเพณี ซึ่งมีมาแต่กาลก่อนครบทุกสิ่งทุกประการ ดั่งได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนามาแต่ในกัณฑ์ก่อนแล้วนั้น ถวายพระนามตามพระนามเดิม และพระคุณสมบัติว่าพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ สุทธสมมติเทพยพงศ์ วงศาดิศวรกษัตริย์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาต สังสุทธเคราหณี จักรีบรมนาถ อดิศวรราชรามวรังกูร สุจริตมูล สุสาธิต อุกฤษฐวิบูล บูรพาดิลก

กฤษฎาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษฏ์ ธัญญลักษณวิจิตร โสภาคยสรรพางค์ มหาชโน-ตมางคประณต บาทบงกชยุคคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดม บรมสุขุมาลยมหาบุรุษรัตน์ ศึกษาพิพัฒสรรพโกศล สุวิสุทธวิมล ศุภศีลสมาจาร เพ็ชรญาณประภาไพโรจน์ อเนกโกฏิสาธุคุณวิบุลสันดาน ทิพยเทพาวตารไพศาล เกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ เอกอัครมหาบุรุษ สุตพุทธมหากวี ตรีปิฎกาทิโกศลวิมลปรีชา มหาอุดมบัณฑิต สุนทรวิจิตรปฏิภาณ บริบูรณคุณสาร สยามาธิโลกดิลก มหาบริวารนายก อนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร มหาชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหดม บรมราชสมบัติ นพปฎลเศวตาดิฉัตร สิริรัตโนปลักษณมหา-บรมราชาภิเษกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตชัย สกลมไหศวริยมหาสวามินทร์ มเหศวร-มหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวสัย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์อัครนเรศวราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปไมยบุญญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิเบนทร์ ปรเมนทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในการบรมราชาภิเษกครั้งนี้ มีเลียบพระนครเป็นสองวัน คือโดยสถลมารควันหนึ่ง โดยชลมารควันหนึ่ง เมื่อเสด็จพยุหยาตราโดยสถลมารคนั้น เสด็จพระราชดำเนินโดยพระราเชนทรยาน ออกทางประตูวิเศษชัยศรี ไปโดยถนนสนามชัย ประทับ ณ วัดพระเชตุพน ทรงนมัสการพระพุทธปฏิมากร และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินทรงพระที่นั่งพุดตาล โดยทางระหว่างพระอุโบสถวัดพระเชตุพน และระหว่างกุฎีสงฆ์ มาเลี้ยวทางท้ายสนามขึ้นมา โดยประตูพิทักษ์บวร ประตูสุนทรทิศาเข้าประตูพระบรมมหาราชวัง เข้าทางประตูวิเศษชัยศรีตามเดิม เป็นระยะทางสถลมารคยาวกว่าซึ่งเคยเลียบพระนครมาแต่ก่อนๆ กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคนั้น เสด็จพระราชดำเนินแต่ท่าราชวรดิตถ์ ไปเลี้ยวคลองบางลำพู ประทับฉนวนหน้าวัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จขึ้นทรงนมัสการพระพุทธชินสีห์ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินโดยทางคลองคูพระนคร มาออกปากคลองข้างใต้ ขึ้นมาประทับท่าราชวรดิตถ์เป็นเสร็จการเลียบพระนคร เป็นพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่

ครั้นเสร็จการบรมราชาภิเษกแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งปรากฏพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็นพระมหาอุปราช แต่โปรดให้มีพระเกียรติยศรับบวรราชโองการและการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกนั้น ให้เรียกว่าบวรราชาภิเษก มีพระเกียรติยศยิ่งใหญ่กว่าแต่ก่อนมา พระราชทานพระนามว่า สมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ มหันตวรเดโชชัย มโหฬารคุณอดุลยเดชสรรพเทเวศรานุรักษ์ บวรจุลจักรพรรดิราชสังกาศ บวรธรรมิกราชบพิตร พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เสด็จเลียบพระนคร โดยทางสถลมารคเป็นขบวนคชพยุหะและอัศวพยุหะวันหนึ่ง แล้วทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ยกย่องฝ่ายสมณศักดิ์เป็นฤกษ์ ตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรสโดยมหาสมณุตมาภิเษก เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสศรีสุคตขัตติยวงศ์ และมีสร้อยพระนามเป็นเจ้าคณะสงฆ์ใหญ่ทั่วพระราชอาณาเขตต์ ตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าฤกษ์เป็นกรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธุ์ มีสร้อยพระนาม เจ้าคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตติกนิกาย และทรงตั้งสมเด็จพระราชาคณะเป็นสี่องค์ และพระราชาคณะอื่นๆ โดยสมควรแก่คุณานุรูป

ฝ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ ก็ทรงยกย่องให้มีพระเกียรติยศยิ่งใหญ่กว่าบุรพประเพณี คือทรงตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนรามอิศเรศ เป็นกรมพระรามอิศเรศ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นสวัสดิวิชัย เป็นกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ นอกนั้นก็ตั้งพระเจ้าพี่ยาเธออีกห้าพระองค์คือกรมขุนเดชอดิศร เป็นกรมสมเด็จพระเดชาดิศร กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ เป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร เป็นกรมพระพิทักษ์เทเวศร พระองค์เจ้าทินกร เป็นกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ กรมหมื่นอินทรอมเรศ เป็นกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ แล้วตั้งพระเจ้าน้องยาเธอต่อไปอีกสิบพระองค์ พระองค์เจ้ากลาง เป็นกรมหลวงเทเวศวัชรินทร์หนึ่ง พระองค์เจ้าชุมแสงเป็นกรมขุนสรรพศิลปปรีชา ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงหนึ่ง กรมหมื่นวงศาสนิทเป็นกรมหลวงวงศาธิราชสนิทหนึ่ง พระองค์เจ้ามรกต เป็นกรมขุนสถิตสถาพรหนึ่งพระองค์เจ้าขัตติยา เป็นกรมหมื่นถาวรวรยศหนึ่ง พระองค์เจ้านิลรัตน์ เป็นกรมหมื่นอลงกรกฏกิจปรีชาหนึ่ง พระองค์เจ้าอรุณวงศ์ เป็นกรมหมื่นวรศักดาพิศาลหนึ่ง

พระองค์เจ้ากปิฐา เป็นกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์หนึ่ง พระองค์เจ้าปราโมช เป็นกรมหมื่นวรจักรธรานุภาพ ภายหลังเลื่อนเป็นกรมขุนหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์กลาง เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามหามาลาอิศวราธิราชรวิวงศ์-บรมพงศปฏิพัทธ์ บุรุษรัตนวโรภโตสุชาติ บริษัทยนาถนรินทราธิบดี ให้ทรงตั้งเจ้ากรม-เป็นหมื่นปราบปรปักษ์ พร้อมด้วยปลัดกรมและสมุห์บัญชี แล้วภายหลังเป็นกรมขุน-บำราบปรปักษ์ พระเจ้าลูกเธอแห่งสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชนั้น ถ้าจะนับโดยราชประเพณี ก็ควรจะเป็นพระเจ้าหลานเธอ แต่ทรงพระราชดำริโดยพระมหากรุณาว่าพระองค์เจ้าทั้งนี้เคยเป็นพระเจ้าลูกเธอทรงศักดินาสูง จะต้องลดลงเป็นพระเจ้าหลานเธอซึ่งมีตำแหน่งศักดินาต่ำ ก็ทรงสงสาร จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งคำนำพระนามขึ้นใหม่ว่า พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ แล้วโปรดให้เป็นพระองค์เจ้าต่างกรมหกพระองค์ พระองค์เจ้าโกเมน เป็นกรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์หนึ่ง พระองค์เจ้าลดาวัลย์ เป็นกรมหมื่นภูมินทรภักดีหนึ่ง พระองค์เจ้าชุมสาย เป็นกรมหมื่นราชสีหวิกรมภายหลังเป็นกรมขุนหนึ่ง พระองค์เจ้าอุไร เป็นกรมหมื่นอดุลยลักษสมบัติหนึ่งพระองค์เจ้าอรรณพ เป็นกรมหมื่นอุดมรัตนราศีหนึ่ง พระองค์เจ้าอมฤตย์ เป็นกรมหมื่นภูบดีราชหฤทัยหนึ่ง ภายหลังทรงตั้งอีกสามพระองค์ พระองค์เจ้าสุบรรณ เป็นกรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาลหนึ่ง พระองค์เจ้าสิงหรา เป็นกรมหมื่นอักษรสาสนโสภณหนึ่งพระองค์เจ้าชมพูนุท เป็นกรมหมื่นเจริญผลภูลสวัสดิหนึ่ง ส่วนพระองค์เจ้าลูกเธอซึ่งมีอยู่ในขณะนั้นสองพระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนาม พระองค์เจ้านภวงศ์ เป็นกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส พระองค์น้อยทรงพระนามพระองค์เจ้าสุประดิษฐ เป็นกรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร ฝ่ายพระราชวังบวรนั้น พระบวรวงศ์เธอชั้นหนึ่ง ทรงตั้งกรมหมื่นนรานุชิตเป็นกรมขุนนรานุชิต พระบวรวงศ์เธอชั้นสองกรมหมื่นธิเบศรบวร เป็นกรมขุนธิเบศรบวร ภายหลังทรงตั้งพระองค์เจ้าพงศ์อิศเรศ เป็นกรมหมื่นกษัตริย์ศรีศักดิ์เดชหนึ่ง พระองค์เจ้าภุมเรศ เป็นกรมหมื่นอมเรศรัศมีหนึ่ง พระเจ้าวรวงศ์ชั้นหนึ่ง ทรงตั้งพระองค์เจ้ายุคนธร เป็นกรมหมื่นอนันตการฤทธิหนึ่ง พระองค์เจ้ารองทรง เป็นกรมหมื่นสิทธิสุขุมการหนึ่ง พระเจ้าวรวงศ์เธอชั้นสอง พระองค์เจ้าอิศราพงศ์ เป็นเจ้าฟ้าอิศราพงศ์เกวลวงศวิสุทธิ สุรสีหุตมศักดิ์อภิลักษณ์ปวโรภยชาติ บริษัทยนาถนราธิบดีหนึ่งภายหลังทรงตั้งพระองค์เกศรา เป็นกรมหมื่นอานุภาพพิศาลศักดิ์ อีกพระองค์หนึ่ง

พระเจ้าวรวงศ์เธอชั้นสาม ทรงตั้งพระองค์เจ้ายอด เป็นกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พระองค์หนึ่ง แล้วทรงตั้งหม่อมเจ้าพะยอมในสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นกรมหมื่นมนตรีรักษา ทรงตั้งหม่อมเจ้าชะอุ่ม ในสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ เป็นกรมหมื่นเทวานุรักษ์ ทรงยกหม่อมเจ้าขึ้นเป็นพระองค์เจ้า คือหม่อมเจ้าหญิงในกรมสมเด็จพระเดชาดิศร เป็นพระองค์เจ้านฤมลมณีรัตน์ หม่อมเจ้าในกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์เป็นพระองค์เจ้าชิดเชื้อพงศ์ หม่อมเจ้าชายใหญ่ในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ เป็นพระองค์เจ้ามงคลเลิศ พระองค์เจ้าตั้งทั้งนี้ โปรดให้เรียกคำนำพระนามว่าพระวงศ์เธอ ทรงตั้งหม่อมเจ้าในกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส เป็นพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าจิตราภรณ์อีกพระองค์หนึ่ง

ส่วนข้าราชการนั้น ทรงยกย่องชุบเลี้ยงโดยตระกูลและความชอบ ให้มียศยิ่งใหญ่ขึ้นไปโดยลำดับมีเสนาบดีเป็นต้น ทรงตั้งเจ้าพระยาพระคลังเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ตั้งพระยาศรีพิพัฒรัตนราชโกศาธิบดี เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ที่สมุหนายกนั้นทรงตั้งพระยาราชสุภาวดี (โต) เป็นเจ้าพระยานิกรบดินทร์ ภายหลังทรงตั้งเจ้าพระยายมราช เป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหพระ-กลาโหมนั้น โปรดให้พระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก เป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่พระคลัง โปรดให้จมื่นราชามาตย์ (ขำ) เป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกศาธิบดี ที่ยมราชโปรดให้พระยาเพชร์บุรี (สุข) เป็นเจ้าพระยายมราช ภายหลังตั้งพระยามหามนตรี (นุช) ขึ้นเป็นเจ้าพระยายมราช ครั้นเลื่อนไปเป็นสมุหนายกแล้วจึงโปรดตั้งพระยาราชวรานุกูล (ครุฑ) เป็นเจ้าพระยายมราช ครั้นถึงอสัญญกรรมแล้ว ทรงตั้งเจ้าพระยานครราชสีมา (แก้ว) เป็นเจ้าพระยายมราช กรมนานั้น ทรงตั้งเจ้าหมื่น-ศรีสรรักษ์ (เอี่ยม) เป็นเจ้าพระยาพลเทพ ครั้นถึงอสัญญกรมแล้ว จึงทรงตั้งพระยาเกษตรรักษา (หลง) ข้าหลวงเดิมไปเป็นเจ้าพระยาพลเทพ ที่กรมวังนั้น ทรงตั้งพระยาเพ็ชรพิชัย (เสือ) เป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ครั้นถึงอสัญญกรรมแล้ว ทรงตั้งพระยามหาอำมาตย์ (บุญศรี) เป็นเจ้าพระยาธรรมา ข้าราชการนอกนั้น ก็ทรงยกย่องชุบเลี้ยงทั่วกัน

ส่วนเมืองประเทศราชนั้น ทรงยกพระยาเชียงใหม่ขึ้นเป็นพระเจ้ามโหตตรประเทศ เจ้าเมืองเชียงใหม่ แล้วภายหลังตั้งนายน้อยสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นเจ้าบุรีรัตน์ขึ้นเป็นเจ้า ภายหลังเป็นพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ทรงตั้งพระยานครลำปาง เป็นเจ้าวรญาณรังสี ตั้งพระยานครลำพูน เป็นเจ้าชัยลังการพิศาลโสภาคยคุณ ตั้งเจ้าเมืองนครจัมปาศักดิ์ เป็นเจ้ายุติธรรมธรนครจัมปาศักดิ์ ตั้งเจ้าเมืองมุกดาหาร เป็นเจ้าจันทรเทพสุริยวงศ์ ตั้งเจ้าเมืองอุบลเป็นเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ ตั้งเจ้าเมืองน่านเป็นเจ้าอนันตวรฤทธิเดช ตั้งเจ้าเมืองหลวงพระบางเป็นเจ้าจันทรเทพประภาคุณ และตั้งนามองค์สมเด็จพระหริรักษ์-รามามหาอิศราธิบดี และองค์สมเด็จพระนโรดมบรมเทวาวตาร เจ้ากรุงกัมโพชาธิบดี และทรงชุบเลี้ยงหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือและหัวเมืองประเทศราช ให้ได้มียศบรรดาศักดิ์ทั่วถึงกันตามสมควร และการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ก็โปรดให้ทำพระเมรุมาศขนาดใหญ่สูงตลอดยอดสองเส้น ประดับวิจิตรมโหฬารยิ่งใหญ่กว่าแต่กาลก่อน มาทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เป็นอเนกอนันต์ยิ่งนัก

ในรัชกาลแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชนั้น มีราชการแผ่นดิน ซึ่งเป็นการสำคัญหลายครั้งหลายคราว ถึงแม้ว่าจะไม่ได้มีการณรงค์สงครามกับนานาประเทศเนืองๆ เหมือนสามรัชกาลซึ่งล่วงเลยมาแล้วนั้นก็ดี แต่ราชการซึ่งมีในรัชกาลที่สี่นี้เป็นการสุขุมต้องทรงตริตรองโดยพระปรีชาญาณ และโดยพระอุตสาหะอันยิ่งใหญ่มิได้หยุดหย่อนยิ่งกว่าสมเด็จบรมกษัตราธิราชเจ้าแต่หลังมา จะได้รับพระราชทานพรรณนาความรวมเป็นหมวดๆ ในราชการแผ่นดินเป็นต้น พอให้เป็นนิทัศนนัยได้เห็นในกระบวนราชการและการซึ่งทรงประพฤติตลอดไปโดยสังเขป

ข้อซึ่งในรัชกาลที่สี่มีการศึกสงครามนั้น เมื่อจุลศักราช ๑๒๑๔ ปีชวด จัตวาศก ทรงพระราชดำริว่าฝ่ายพะม่าหย่อนกำลังลงด้วยอังกฤษตีเมืองมอญข้างชายทะเล การสงครามในระหว่างกรุงสยามกับพุกามประเทศเริดร้างกันมาช้านาน ผู้ซึ่งเคยทำศึกสงครามก็เบาบางลงกว่าแต่ก่อน ควรที่จะยกโยธาทัพไปย่ำยีปลายเขตต์

แดนฝ่ายพะม่าให้ปรากฏกำลังกองทัพกรุงพระมหานครศรีอยุธยาไว้ จะได้เป็นที่ครั่นคร้ามของพะม่า มิได้เบียดเบียนปลายพระราชอาณาเขตต์สยาม และจะได้ฝึกหัดโยธาหาญให้แกล้วกล้าคุ้นเคยในการทำสงครามไว้ป้องกันพระราชอาณาเขตต์สืบไป จึงโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทคุมกองทัพกองหนึ่ง เจ้าพระยาภูธราภัย เมื่อยังเป็นที่เจ้าพระยายมราช คุมกองทัพกองหนึ่งยกขึ้นไปบรรจบทัพหัวเมืองลาวประเทศราช ขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงได้ทำยุทธสงครามกัน ระยะเมืองเชียงตุงเป็นทางกันดาร ขัดสนด้วยสะเบียงอาหารก็โปรดให้เลิกทัพกลับคืนพระนคร ภายหลังมาโปรดให้จัดกองทัพออกไปปราบปรามกบฏเมืองเขมร ซึ่งเป็นศัตรูต่อพระองค์สมเด็จพระนโรดมให้ราบคาบเรียบร้อย แล้วพระราชทานอภิเษกให้เป็นเจ้ากรุงกัมโพชาธิบดีสืบมาจนกาลบัดนี้

ส่วนราชการฝ่ายประเทศตะวันตก กรุงเกรตบริเตนได้เข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การก็เป็นที่มัวหมองกันอยู่ ครั้นภายหลังเซอร์ยอนโบวริงเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี พระองค์ทรงพระราชดำริด้วยพระปรีชาญาณวิจารณปัญญาอันสุขุมเห็นว่าการซึ่งจะรักษาราชอาณาเขตให้อยู่เย็นเป็นสุขต้องอาศัยผ่อนสั้นผ่อนยาว ถือเอาแต่การซึ่งจะเป็นความเจริญปราศจากอันตรายเป็นประมาณ การซึ่งกรุงเกรตบริเตนมาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีนี้ ก็เป็นประสงค์อย่างเดียว ซึ่งจะได้ค้าขายให้เป็นผลประโยชน์แห่งชาติของตน มิได้เป็นอุบายซึ่งจะคิดร้ายต่อพระนครในชั้นต้นเหมือนหนึ่งพะม่าข้าศึกซึ่งควรเป็นที่สงสัยนั้นไม่ ถ้าจะดึงดันกันไปเหมือนอย่างครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็จะเป็นที่หมองหมางกันขึ้น ไม่เป็นประโยชน์อันใด ถ้ารับทางพระราชไมตรีแล้ว ก็จะไม่มีความบาดหมางต่อกัน การค้าขายต่อกันมีขึ้นแล้วประโยชน์ก็คงมีแก่ผู้ขายและผู้ซื้อด้วยกันทั้งสองฝ่าย ทรงพระราชดำริโดยการยืดยาวกว้างขวางดั่งนี้แล้ว จึงทรงปรึกษาด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี เห็นพร้อมด้วยกระแสพระราชดำริ จึงทรงรับทางพระราชไมตรีกรุงยุไนเต็ดออฟเกรตบริเตนและไอร์แลนด์เป็นปฐม ได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีในระหว่างพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยามและสมเด็จพระนางเจ้ากรุงเกรต–

บริเตนในปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ ไขข้อสัญญาในปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘

ครั้นภายหลังมา ประเทศยุไนเต็ดสเตตส์อเมริกาหนึ่ง ประเทศฝรั่งเศสหนึ่ง ประเทศเดนมาร์กหนึ่ง ประเทศเยอรมันแฮนซิเอตริกรีปัปลิกหนึ่ง ประเทศโปตุเกสหนึ่ง ประเทศวิลันดาหนึ่ง ประเทศปรุสเซียหนึ่ง ก็ได้แต่งให้ราชทูตเข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ณ กรุงเทพมหานครเป็นลำดับไป ภายหลังได้โปรดให้เซอร์ยอน โบวริง ซึ่งได้รับตำแหน่งยศเป็นพระยาสยามานุกูลกิจ สยามิศรมหายศ ราชทูต ทำหนังสือสัญญาด้วยประเทศนอรเวและสวีเดน ประเทศเบลเยี่ยม ประเทศอิตาลี เป็นอวสานกาลในรัชชกาลที่สี่นั้น ก็ในกาลซึ่งพระองค์ได้รับทางพระราชไมตรีต่างประเทศไว้แล้ว ก็ทรงพระอุตสาหะซึ่งจะจัดการทั้งปวงให้ถูกต้องตามหนังสือสัญญา คือเลิกค่าธรรมเนียมปากเรือ และธรรมเนียมที่ต้องห้ามต่างๆ เปิดให้สินค้าออกจากพระนครโดยสะดวก ตั้งเป็นภาษีร้อยชักสามเก็บสินค้าขาเข้า ภาษีข้าว ภาษีเบ็ดเสร็จเป็นสินค้าขาออก และตั้งศาลต่างประเทศสำหรับว่าความ ซึ่งคนไทยกับคนต่างประเทศเป็นความกัน และจ้างคนยุโรปนายโปลิศให้หาแขกมะลายูซึ่งเคยเป็นนายโปลิศ มาตั้งป้องกันรักษาอันตรายและทรัพย์สมบัติของชาวยุโรปทั้งปวงเป็นต้น จึงได้เกิดมีโปลิสขึ้นในกรุงสยาม และเป็นพระราชธุระในการที่จะโต้ตอบราชการต่างๆ ซึ่งเกี่ยวข้องด้วยนานาประเทศ โดยความยากลำบากพระกายและพระราชหฤทัย ทั้งกลางวันและกลางคืนมิได้ขาด

และได้ทรงแต่งราชทูตออกไปเจริญทางพระราชไมตรี ณ คอร์ตเซนต์เยมส์ กรุงลอนดอนครั้งหนึ่ง ยังสำนักสมเด็จพระเจ้าเอเปอเรอกรุงฝรั่งเศส ณ กรุงปารีส ครั้งหนึ่ง ภายหลังได้ทรงจัดสิ่งของออกไป ตั้งการอินเตอเนชันนัลเอ็กสโปสิชันแต่งข้าหลวงคุมออกไปตั้ง ณ กรุงปารีสอีกครั้งหนึ่ง พระเกียรติยศก็แผ่ไพศาลไปในนานาประเทศยิ่งกว่าครั้งแต่หลังมา ภายหลังโปรดให้เจ้าพระยาสุริยวงศ์วัยวัฒน์ออกไปขอทำหนังสือสัญญาเรื่องสุราต่างประเทศ และเรื่องปันเขตต์แดนเมืองเขมรถึงกรุงปารีสในปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ และปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๒๒๙

ต่อกัน เป็นคราวแรกที่ได้มีราชฑูตไปโดยราชการแผ่นดินถึงพระนครแห่งพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีทางพระราชไมตรีในประเทศยุโรป

ส่วนการในพระนครนั้น พระองค์ทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่ราษฎรทั้งปวงยิ่งนัก ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินออกรับฎีการะงับกิจทุกข์ร้อนของราษฎรด้วยพระองค์เอง และทรงแก้ไขเพิ่มเติมพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ซึ่งเป็นการเดือดร้อน และยังบกพร่องอยู่เป็นอันมากหลายลักษณะหลายประการ มีทรงอุดหนุนอำนาจศาล ซึ่งทาสร้องทุกข์ส่งเงิน นายเงินกดขี่กักขังตัวทาส ให้ต้องขัดสนอยู่เป็นทาสตลอดไป พระองค์เพิ่มเติมพระราชบัญญัติสะกัดกั้นการซึ่งผู้ดีข่มเหงไพร่ให้เบาบางลงเป็นต้น ทั้งพระราชบัญญัติอื่นๆ ซึ่งเป็นการมีคุณ ให้ความสุขแก่ราษฎรอีกหลายอย่างหลายประการ และทรงอุดหนุนราษฎรซึ่งทำไร่นา คือออกพระราชบัญญัติลดเงินค่านาคู่โค ซึ่งแต่ก่อนได้เคยเก็บเสมอกันกับนาฟางลอย ทรงพระราชดำริเห็นว่านาคู่โคนั้น ถึงเจ้าของจะทำนาก็ดีมิทำนาก็ดี ก็คงต้องเสียเงินค่านาตามตราแดงส่วนผู้ซึ่งทำนาฟางลอยสาบานได้ว่านานั้นไม่ได้เก็บเกี่ยว ก็ไม่ต้องเสียค่านา ทรงเห็นว่าเสียเปรียบกันอยู่อย่างนี้ จึงทรงยกค่านาคู่โคพระราชทานให้เป็นไร่ละสลึงดังนี้เป็นต้นทรงพิจารณาสอดส่องในสิ่งซึ่งเป็นการหนักของราษฎรดั่งนี้ แล้วผ่อนผันให้เป็นการเสมอกัน และเป็นการเบาขึ้นอีกหลายสิ่งหลายประการ และพระราชทานตราภูมิพิเศษแก่ไพร่หลวง ซึ่งได้รับราชการเกิดขึ้นอีกเป็นอันมากโดยทรงพระมหากรุณา ราษฎรทั้งปวงก็ได้ตั้งทำมาหากินมีผลประโยชน์บริบูรณ์ และมีความสุขขึ้นกว่าแต่ก่อน

อนึ่ง เมื่อเสด็จพระราชดำเนินในสถานที่ใด ก็ทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตให้ราษฎรเข้ามาเฝ้าใกล้พระองค์ และพระราชทานเงินเฟื้องเงินสลึง ด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เองเป็นอันมากทุกครั้งมิได้ทรงรังเกียจ การสร้างสมสิ่งซึ่งเป็นประโยชน์แก่ราษฎรนั้น พระองค์ได้โปรดให้ขุดคลองผะดุงกรุงเกษมเป็นคูพระนครชั้นนอกคลองหนึ่ง คลองเจดียบูชาคลองหนึ่ง คลองมหาสวัสดิ์คลองหนึ่ง คลองภาษีเจริญคลองหนึ่ง คลองดำเนินสะดวกคลองหนึ่ง คลองหัวลำโพงคลองหนึ่ง สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก เป็นคลองหลวงขุดพระราชทาน และได้สร้างถนนบำรุงเมืองในพระนคร

สายหนึ่ง ถนนเฟื่องนครตั้งแต่วัดบวรนิเวศ มาจากถนนเจริญกรุงตอนหนึ่ง ถนนเจริญกรุงตั้งแต่ในนครออกไปถึงบางรักตำบลหนึ่ง ถนนสีลมทางหนึ่ง ถนนตามแนวคลองหัวลำโพงทางหนึ่ง ถนนเหล่านี้ทำขึ้นด้วยพระราชทรัพย์ในพระคลัง เป็นส่วนพระราชทานแก่ราษฎรทั้งสิ้น ส่วนการป้องกันพระนคร พระองค์ทรงพระราชดำริว่ากำแพงพระนครเดิมแคบ และคูพระนครด้านตะวันออกเป็นแต่ลำคลอง บ้านเรือนราษฎรตั้งติดแน่นกันไป ถ้ามีข้าศึกศัตรูมา จะจัดการป้องกันรักษาพระนครก็ขัดขวาง ด้วยเป็นที่คับแคบ

อนึ่ง พระปรางค์ใหญ่ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นที่วัดสระเกศ การไม่สำเร็จตลอดไป ทิ้งรกอยู่เป็นกองอิฐใหญ่ ราษฎรเรียกกันว่าภูเขาทอง ถ้ามีข้าศึกศัตรูเอาปืนไปตั้งบนภูเขาทองนั้น ยิงระดมสาดเข้ามาในพระนครก็เห็นว่าจะรักษาได้เป็นอันยาก จึงโปรดให้ขุดคลองผะดุงกรุงเกษมเป็นคูพระนครชั้นนอกดั่งได้รับพระราชทานพรรณนาความมาแล้ว แล้วจึงโปรดให้สร้างป้อมรายเป็นระยะตามฝั่งคลองส่วนในพระนคร ตั้งแต่ปากคลองข้างเหนือไปถึงปากคลองด้านใต้ห้าป้อม คือป้อมป้องปัจจามิตรหนึ่ง ป้อมปิดปัจจนึกหนึ่ง ป้อมผลาญศัตรูราบหนึ่ง ป้อมปราบศัตรูพ่ายหนึ่ง ป้อมทำลายแรงปรปักษ์หนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า ครั้นจะให้ก่อแพงขึ้นโดยรอบ ก็จะเป็นการลำบากแก่ไพร่พล เมื่อทำป้อมไว้เป็นระยะดั่งนี้ เมื่อราชการศึกสงครามถึงพระนครก็จะคิดใช้ไม้แก่นหรือไม้ลำ ปักเป็นค่ายระเนียดบรรจบถึงกันเป็นเขื่อนขันธ์ซึ่งจะได้ต่อสู้ราชศัตรูได้ถนัด และโปรดให้ฝึกหัดทหารอย่างยุโรปขึ้นไว้เป็นทหารรักษาพระองค์พอสมควรแก่ราชการ ได้ทรงสร้างเรือใบเป็นเรือรบ และเรือค้าขายขึ้นหลายลำ ภายหลังมีเรือกลไฟสยามอรสุมพลขึ้นเป็นครั้งแรกที่ได้มีในกรุงสยาม จึงทรงสร้างเรือรบกลไฟมีนายเรือและทหารปืนประจำ ตามธรรมเนียมเรือรบอย่างอังกฤษขึ้นไว้ สำหรับป้องกันพระราชอาณาเขตต์มีเรือสยามูปสดัมภ์เรือราญรุกไพรีเป็นต้น จกระทั่งถึงเรือกันโบตลาดตระเวน สำหรับได้เดินตรวจการทางทะเลฝั่งตะวันตกตะวันออก จับสลัดโจรผู้ร้ายอยู่เสมอมิได้ขาด

อนึ่ง พระองค์ได้ทรงสร้างเรือพระที่นั่ง ไว้สำหรับแผ่นดินหลายลำ มีเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช และเรือพระที่นั่งเทวธิวัตถ์เป็นต้น และโปรดให้หุ้มทองคำพระที่นั่งกง

และพระที่นั่งพุดตาน ซึ่งเป็นพระบรมราชยานไว้สำหรับแผ่นดิน พระองค์ทรงสถิตย์อยู่ในพระกตัญญูกตเวทิตาคุณ ต่อสมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมราชชนีเป็นต้น ตลอดถึงบรรพบรมราชวงศ์ ทรงตั้งอย่างซึ่งได้มีการพระราชกุศลในวันประสูติและวันสวรรคตแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามรัชชกาลซึ่งล่วงมาแล้ว และสมเด็จพระอัยยกีและพระบรมราชชนนี ได้กราบถวายบังคมพระเดชพระคุณ และทรงพระราชอุทิศพระราชกุศลถวายทุกปีมิได้ขาด และตามฤดูกาลก็โปรดให้เชิญพระบรมอัฐิและพระอัฐิออกสดับปกรณ์เป็นการประจำทุกปี เรียกว่ากาลานุกาล เพิ่มเติมยิ่งขึ้นกว่าเก่าเกือบจะทุกเดือนตลอดปี และการพระราชกุศล ทรงพระราชอุทิศเฉพาะพระองค์เป็นกาลเป็นสมัยก็มี ใหญ่บ้าง น้อยบ้างตามอภิลักขิตกาล มีการซึ่งโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย เจ้าพระยานิกรบดินทร์ ทำกระจาดใหญ่สามกระจาด ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราชพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-จุฬาโลกกระจาดหนึ่ง ทรงพระราชอุทิศถวายพระบรมชนกมหาราชาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกระจาดหนึ่ง ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกระจาดหนึ่ง แล้วนิมนต์พระสงฆ์มาถวายพระธรรมเทศนาเป็นการครึกครื้นยิ่งใหญ่ในกาลครั้งนั้น และการซึ่งทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ สมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นต้นนั้นหลายครั้งหลายคราวเหลือที่จะรับพระราชทานพรรณนาในเวลานี้ให้ตลอดได้ และได้ทรงมีการฉลองพระเดชพระคุณยิ่งใหญ่ในสมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมราชชนนี เมื่อปีกุน เบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕ เพราะทรงพระราชดำริว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์เสด็จสวรรคต พระองค์ทรงผนวชอยู่ในพระพุทธศาสนา หาได้ทรงฉลองพระเดชพระคุณเต็มพระราชหฤทัยดังพระราชประสงค์ไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำพระเมรุมาศขนาดน้อย ตั้งขึ้นบนยอดเขาผูกโครง ประดับด้วยพฤกษาชาติและเครื่องเล่นต่างๆ เป็นมโหฬารยิ่งนัก พระเมรุมาศนั้นสูงตลอดยอดถึงยี่สิบวา แล้วอัญเชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมราชชนนีทั้งสองพระองค์ออกประดิษฐานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานแด่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทราษฎรทั่วหน้า พระราชทรัพย์ซึ่งทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนั้นเป็นอเนกอนันต์ยิ่งนัก

ภายหลังจึงเชิญพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจันทรมณฑลขึ้นประดิษฐานในพระเมรุนั้น แล้วพระราชทานเพลิงที่มณฑปเชิงเขาฝ่ายตะวันตกต่อไป แล้วได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ทำเมรุใหญ่ ณ ท้องสนาม บำเพ็ญพระราชกุศลใหญ่ๆ หลายครั้ง คือ ครั้งหนึ่งพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี สมเด็จพระบรมราชเทวี และกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ กรมหมื่นวิศนุนาทนิภาธร พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส เป็นต้น และมีเมรุกลางเมืองที่น้อยกว่านั้นอีกหลายครั้งหลายคราว มีงานพระศพกรมหมื่นสนิทนเรนทรเป็นต้น พระองค์ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแต่ละครั้งๆ เป็นอเนกนัยวิจิตรยิ่งนัก

อนึ่ง พระองค์ทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่ข้าบาทบริจาริกฝ่ายใน พระราชทานธนสารสมบัติ และเกียรติยศตามสมควรแก่คุณานุรูปยิ่งกว่ารัชชกาลหลังๆ มาทรงพระเมตตาแด่พระราชโอรสพระราชธิดายิ่งนัก เสมอด้วยบิดากับบุตรแห่งชนสามัญทั้งปวง ทรงอุ้มชูชมเชยมิได้ทรงรังเกียจและมิได้ทรงถือเกียรติยศอย่างใดอย่างหนึ่งเลย พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่ให้เป็นภาคๆ เสมอกันบ้างยิ่งกว่ากันบ้างโดยทั่วถึง ซึ่งเป็นพิเศษยิ่งกว่าพระเจ้าลูกเธอในรัชชกาลก่อนๆ และที่เป็นพระราชกุมารก็พระราชทานวังและตำหนักซึ่งทรงจัดซื้อและโปรดให้สร้างขึ้นโดยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ แล้วพระราชทานให้เป็นสิทธิ์ขาดโดยมาก และการซึ่งทรงพระมหากรุณาโปรดยกย่องให้เป็นเกียรติยศนั้น คือโปรดให้มีการโสกันต์กระบวนแห่อย่างกลางมีมยุรฉัตร ยกไว้แต่เขาไกลาสเป็นบางพระองค์ และที่ลดลงไปกว่านั้นมีบ้างตามสมควร ครั้งหนึ่งก็เสด็จไปโสกันต์พระราชธิดาถึงเมืองเพชรบุรี มีกระบวนแห่พร้อมทุกประการ บางงานก็โปรดให้เจ้านายนอกจากพระเจ้าลูกเธอโสกันต์ด้วยก็มี และการทรงผนวชเล่าก็โปรดให้จัดกระบวนแห่ ทรงผนวชตามแบบอย่างแต่ก่อนมา การซึ่งทรงพระมหากรุณาแด่พระราชโอรสและพระราชธิดา ซึ่งควรจะพระราชทานเต็มตามพระราชประเพณี และทรงยักย้ายไปใหม่บ้างนั้นรับพระราชทานยกขึ้นเป็นตัวอย่าง คือเมื่อปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ามีพระชนมายุเจริญได้ ๙ พรรษาโดยลำดับปี สมควรที่จะได้รับพระสุพรรณบัฏโดยอย่างโบราณจารีตรสืบมา จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งพระราชพิธีรับพระสุพรรณบัฏ

ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตั้งกระบวนแห่มียุรฉัตรราชวัติรายทางเหมือนกระบวนแห่โสกันต์ แห่ออกจากเกยหน้าท้องฉนวนในพระบรมมหาราชวัง ไปประทับ ณ พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์สามวัน ครั้นวันศุกร์ เดือนสี่ แรมหกค่ำ เวลาเช้า แห่ไปโดยทางเดิม ประทับ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแล้วโปรดให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จสู่ที่สรงเขาไกลาสน้อยฝ่ายตะวันตก พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแล้วพระราชทานน้ำพระพุทธมนต์ด้วยพระเต้าเบญจครรภเป็นต้น พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการถวายน้ำพระพุทธมนต์เสร็จแล้ว ทรงเครื่องเหมือนอย่างเมื่อทรงฟังสวดพระพุทธมนต์ เสด็จออกไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กรมพระอาลักษณ์อ่านประกาศพระราชดำริและสำเนาซึ่งจารึกพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทร์เทพยมหามกุฎ บุรุษรัตนราชรวิวงศ์ วรุตมพงศบริพัตรสิริวัฒนราชกุมาร (สีหนาม) แลทรงพระกรุณาโปรดให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ ปลัดกรมเป็นหมื่นวรราชบุตรารักษ์ สมุห์บัญชีเป็นหมื่นอนุรักษ์พลสังขยา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งเจ้ากรมปลัดกรม สมุห์บัญชีดั่งนี้ เพราะพระราชประสงค์จะพระราชทานให้ทรงศักดินาให้เต็มที่อย่างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าต่างกรม จึงโปรดพระราชทานให้ทรงศักดินา ๔๐,๐๐๐ พระราชทานเครื่องสำหรับเกียรติยศเหมือนอย่างเจ้าฟ้าต่างกรม คือพระมาลาขนาดน้อยหุ้มตาด ฉลองพระองค์ตาดจีบเอว และเครื่องรางสายดิ่งประคำ พระแสงญี่ปุ่นทองคำลงยาราชาวดี พานพระศรีพระเต้า พระสุพรรณศรี หีบหมากเสวยลงยาราชาวดีทั้งสำรับ ที่พระสุธารสทองคำและกาพระสุธารสเย็นทองคำ ตามตำแหน่ง ส่วนซึ่งพิเศษนั้น พระราชทานพระแสงกั้นหยั่นฝักลงยาราชาวดี และพระวอประเวศวัง เป็นของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมาแต่ยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครั้นพระราชทานเสร็จแล้ว เสด็จกลับมาแต่งพระองค์ที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ ทรงฉลองพระองค์และพระมาลาสำหรับยศซึ่งได้พระราชทาน และทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระสังวาลมหานพรัตนราชวราภรณ์เครื่องต้น ให้ทรงเฉียงซ้าย ทรงพระสังวาลเพ็ชรของเดิมเฉียงขวา ทรงเหน็บพระแสงกั้นหยั่นซึ่งได้พระราชทาน แห่กลับคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง

ครั้นเวลาบ่ายทรงเครื่องต้น พระราชทานพระมงกุฎดอกไม้ไหวและพระแสงตรีเพ็ชรให้ทรงแห่มาโดยทางเดิม สมโภช ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เป็นเสร็จการพระราชพิธี

ครั้นภายหลังมา ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งพระราชพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัฏแด่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิงอีกครั้งหนึ่ง การพระราชพิธีก็มีนัยดั่งได้รับพระราชทานพรรณนามาแล้วนั้น แปลกแต่พระสุพรรณบัฏนั้นจารึกพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณภควดี มิได้โปรดให้ทรงตั้งเจ้ากรม ทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐ ตามแบบอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าฝ่ายใน เครื่องยศนั้นพระราชทานเครื่องของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ซึ่งได้ทรงรับพระราชทานเวลาดำรงอยู่ในอิสสริยยศเป็นพระราชเทวี แต่ยังมีพระชนม์อยู่นั้น เวลาแห่กลับและเวลาสมโภชทรงเครื่องอย่างขัตติยราชกุมารี ทรงผ้าสังเวียนจีบ ทรงสะพักตาดปักเลื่อม ทรงพระนวมและพระเกี้ยวยอดทั้งสองเวลา

ครั้นปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเมื่อมีพระชนมายุนับได้ ๑๓ ปี โดยลำดับทรงพระกรุณาโปรดให้รื้อโรงปืนใหญ่ ซึ่งตั้งอยู่กลางสนามหญ้าเสีย แล้วให้ทำเขาไกลาสขึ้นในที่นั้น โปรดให้ตั้งพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ พระสงฆ์หกสิบรูปสวดมนต์ ตั้งกระบวนแห่แต่ในพระบรมมหาราชวังออกมาทรงฟังพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทสามวัน ครั้นวันพระฤกษโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเจริญพระเกศาแล้วให้ทรงพระราชยานตรงมาสู่ที่สรง ณ สระอโนดาด เชิงเขาไกลาส เมื่อเวลาเสด็จมานั้นพระราชทานพระมาลาเพ็ชรน้อยให้ทรงพระเกียรติยศ ครั้นสรงเสร็จแล้วท่านอัครมหาเสนาบดีทั้งสอง เชิญเสด็จขึ้นไปสู่ยอดเขาไกลาส และธรรมเนียมแต่ก่อนมาผู้ซึ่งสมมติว่าเป็นพระอิศวรนั้น เคยตกอยู่ในพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ แต่ครั้งนี้อาศัยที่ทรงพระเมตตาแก่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ายิ่งนัก จึงทรงรับที่สมมติเป็นพระอิศวรด้วยพระองค์เอง ทรงพระมหาพิชัยมงกุฎและพระแสงขรรค์เนาวโลหะ เสด็จออกมาคอยรับพระกรอยู่ ณ ประตูราชวัติบนยอดเขาไกลาส แล้วพาเสด็จขึ้นไปทรงเครื่องต้นอย่างขัตติยราชกุมาร พระราชทานพระแสงตรีเพ็ชรให้ทรงด้วยจนตลอดงาน ครั้นทรง

เครื่องเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จจูงพระกรลงมาโดยบันไดไกลาสข้างตะวันออก ประทับทรงเกยทิศใต้ พระราชทานให้ทรงพระที่นั่งพุดตาลซึ่งเป็นพระราชยานสำหรับเฉพาะพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียวให้ทรง และแห่ด้วยกลองชะนะเงินทองเหมือนอย่างเช่นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชทานเกียรติยศอย่างนี้แก่พระองค์เมื่อโสกันต์ฉะนั้น ต่อไปสมโภชอีกสามวันแล้วลอยพระเกศาเป็นเสร็จการพระราชพิธี

ครั้นเมื่อปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ ถึงกำหนดกาลซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า จะทรงผนวชเป็นสามเณรก็ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการสมโภช ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมที่ซึ่งจะประทับตรงหน้าบายศรีนั้น โปรดให้มีเพดานระบายเป็นสี่เสาแขวนดอกไม้สดเป็นที่ประทับ ประดับด้วยเครื่องพระเกียรติยศมีพานพระศรีเป็นต้นสองข้างพระองค์ แล้วโปรดให้เชิญเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ มีพระมหามงกุฎเป็นต้น มาประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งเศวตฉัตรเพื่อให้เป็นสวัสดิมงคล ชนทั้งปวงได้เห็นก็เป็นการประหลาด เพราะมิได้เคยมีธรรมเนียมมาแต่ก่อน ครั้นเวลาเช้าตั้งกระบวนแห่แต่หน้าพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉลองพระองค์ครุยพระชฎามหากฐิน เสด็จมาส่งพระกรสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า อันทรงเครื่องต้นอย่างขัตติยกุมารทรงพระชฎาห้ายอดโสกันต์ เดินพระราชยานแต่เกยศิลาพระที่นั่งอนันตสมาคม ออกประตูเทวาพิทักษ์เลี้ยวลงทางทักษิณไปถนนเจริญกรุง ถนนเฟื่องนคร ถนนบำรุงเมือง กลับมาเข้าพระบรมมหาราชวังทางประตูสวัสดิโสภา ประทับพลับพลาเปลื้องเครื่องหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็แต่งพระองค์คอยรับพระกรอยู่ที่เกย ครั้นเปลื้องเครื่อง ทรงโปรยทานเสร็จแล้ว พระราชทานพระเสลี่ยงกงซึ่งเป็นพระราชยานผูกสี่ ให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรง เสด็จเข้าไปจนถึงกำแพงแก้วพระอุโบสถ แล้วเสด็จดำเนินลงมารับพระกรพาขึ้นสู่พระอุโบสถ และเพดานผ้าขาวซึ่งตั้งที่สมโภชเวลาเย็นนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้ยกไปตั้งในท่ามกลางสงฆ์ซึ่งเป็นที่จะทรงบรรพชา ครั้นเสด็จเข้าไปทรงขอบรรพชาเสร็จแล้วออกมาทรงผ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้โปรดให้ราชบัณฑิตทรงถวายเหมือนอย่างเจ้านายทรงผนวชมาแต่ก่อนๆ

พระองค์เสด็จมาพระราชประทานเองด้วยพระหัตถ์ ตั้งแต่ผลัดภูษาเป็นต้นไป พระองค์มีพระราชหฤทัยปรีดาปราโมทย์เป็นอย่างยิ่ง ปรากฏแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง และครั้งนั้นให้มีการขอนิสสัยสามเณรขึ้นเป็นครั้งแรก ครั้นเสร็จการผนวชแล้ว โปรดให้มีการกระบี่กระบองที่หน้าพระอุโบสถ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมหลวงจักรพรรดิพงศ์ กับพระองค์เจ้ากมลาสน์เลอสรรค์ทรงกระบี่คู่หนึ่ง กรมหมื่นอดิศรอุดมเดชกับกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงง้าวคู่หนึ่ง กรมหมื่นพิชิตปรีชากรกับกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ทรงกระบองคู่หนึ่ง พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตรชัยกับพระองค์เจ้าชุมพลสมโภชทรงดาบสองมือคู่หนึ่ง ด้วยในเวลานั้นยังทรงพระเยาว์อยู่ทั้งแปดองค์ แต่พระองค์ทรงเกี้ยวพระนวมและเครื่องประดับต่างๆ เป็นการสมโภช ครั้นเวลาค่ำนิมนต์พระสงฆ์ซึ่งมานั่งหัตถบาสทั้งสามสิบรูปนั้นสวดพระพุทธมนต์ เช้ารับพระราชทานฉันเป็นการฉลอง ครั้นเวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถพระที่นั่งคนลาก ดำรัสให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าตามเสด็จด้วยบนรถพระที่นั่งเคียงกัน เสด็จพระราชดำเนินไปส่งถึงวัดบวรนิเวศวิหาร โปรดให้เสด็จอยู่พระตำหนักเดิมของพระองค์ซึ่งเรียกว่าพระปั้นหย่า และเสด็จพระราชดำเนินทรงเยี่ยมเยือนอยู่เนืองๆ ครั้นออกพรรษาแล้ว ในเดือนสิบสอง สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงถวายเทศนากัณฑ์สักกบรรพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระอุตสาหะทรงแต่งด้วยพระองค์เองเพื่อจะให้ทรงถวายเทศนา ณ ครั้งนั้นโปรดให้กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ทำกระจาดใหญ่ผูกเป็นรูปสำเภา ประดับด้วยเครื่องขนมและผลไม้ของสดคาวต่างๆ ทั้งเครื่องบริกขารภัณฑ์เป็นอันมาก ตั้งขึ้น ณ ท้องสนามชัยประดับเป็นอันงาม เป็นที่มหาชนมาดูและอนุโมทนาเป็นการเอิกเกริกใหญ่ แล้วโปรดให้มีละครฉลองสำเภาด้วย ครั้นเวลาบ่าย สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จพระราชดำเนินมาด้วยรถพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกไปทรงรับอุ้มพระองค์ลงจากรถพระที่นั่งในกลางถนน แล้วจูงพระกรมาจนกระทั่งถึงพระที่นั่งทรงธรรม ซึ่งทรงเทศนา ครั้งนั้นก็ทรงพระปรีดาปราโมทย์ยิ่งใหญ่ แสดงพระเมตตาให้ปรากฏแก่ชนทั้งปวงเป็นอันมาก

ครั้นปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งกรมขุนสามพระองค์ ครั้งนั้นจึงทรงพระราชทานพระเกียรติยศแก่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เป็นกรมขุนพินิตประชานาถ ในขณะนั้นพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษาโดยลำดับปีเท่านั้น ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์อื่นๆ ที่ยังทรงพระเยาว์อยู่นั้น ก็โปรดพระราชทานพานทองเป็นเครื่องยศให้แต่ยังทรงพระเยาว์เป็นหลายองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่พระราชโอรสพระราชธิดาของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง ยากที่จะหาเปรียบให้เสมอ ควรเป็นที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณทุกเช้าค่ำ ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในนอกนั้นเล่า ก็ทรงพระมหากรุณา พระราชทานเพิ่มเบี้ยหวัดเงินเดือน และยศฐานันดรศักดิ์ให้ยิ่งว่าแต่ก่อน และโปรดให้กำกับราชการต่างๆ ทุกพระองค์ ข้าราชการทั้งปวงพระองค์ก็ทรงพระกรุณาอนุเคราะห์ทั่วไป พระราชทานสิ่งของต่างๆ แก่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในเนืองๆ แต่ซึ่งควรว่าเป็นครั้งใหญ่นั้น ในเมื่องานพระบรมบรรพต ได้พระราชทานทองคำ ซึ่งเป็นพระคลังข้างที่ของพระองค์ แก่พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ตั้งแต่องค์ละแท่งขึ้นไปจนถึง ๑๐ แท่งเป็นกำหนด สิ้นพระราชทรัพย์นับเป็นเงินตราหลายพันชั่ง พระองค์ได้ทรงสร้างเครื่องราชอิสสริยยศนพรัตน-ราชวราภรณ์ และเครื่องราชอิสสริยยศช้างเผือกขึ้นไว้พระราชทานแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบางท่าน และพระราชทานไปแก่ชาวต่างประเทศบ้างตามพระราชอัธยาศัย

พระองค์ดำรงรักษาราชประเพณีโบราณ การพระราชกุศลพระราชพิธีใดซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่หนหลังได้ทรงประพฤติมา พระองค์มิได้ลดหย่อนหรือเลิกถอนเลยแต่สักหนมีแต่จะทรงแก้ไขให้ดีขึ้น และตั้งเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายประการ มีการพระราชพิธีตรุษ เพิ่มเลี้ยงโต๊ะ การพระราชพิธีสารท เพิ่มกวนข้าวทิพย์เป็นต้น พระราชกุศลและพระราชพิธีซึ่งตั้งขึ้นใหม่คือพระราชพิธีศรีสัจจปานการถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา แต่ก่อนมาพระเจ้าแผ่นดินมิได้เสด็จออกวัดพระศรีรัตน-ศาสดาราม ทรงอาศัยความเคารพในพระมหามณีรัตนปฏิมากร และพระพุทธรูปฉลองพระองค์ในสมเด็จพระอัยยกาธิราชและสมเด็จพระบรมชนกนาถทั้งสองพระองค์

จึงทรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินออกไปให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการถือน้ำพระพิพัฒนสัตยายังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และตั้งพิธีคเชนทรัศวสนาน ซึ่งแต่ก่อนมีแต่พิธี ณ หอเชือก ให้มีการเดินแห่ด้วยปีละสองคราวและเพิ่มเติมการวิศาขบูชา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงตั้งไว้ให้เป็นการบูชายิ่งกว่าแต่ก่อน การพระราชพิธีจรดพระนังคัลและพืชมงคลนั้น ก็โปรดให้ทำเสมอมิได้ยกเว้นเหมือนแต่ก่อน และโปรดให้มีแห่สลากภัตต์บ้างบางครั้งบางคราว การพระราชพิธีพิรุณศาสตร์นั้นเล่า ถ้าปีใดฝนแล้ง ก็โปรดให้ตั้งพระราชพิธีใหญ่ตามพระราชประเพณีแต่โบราณมา แต่พระราชพิธีนั้นทำได้ปีละครั้งหนึ่งจึงโปรดให้มีการพิธีอย่างน้อย สวดตามกำลังวันเพิ่มเติมขึ้นอีกเนืองๆ ในเดือนสิบเอ็ดนั้น ก็มีการฉลองพระชนมพรรษาเฉลิมพระชนมพรรษาเพิ่มขึ้นใหม่ มิได้ยกเว้นการฉลองพระชนมพรรษาในวันสงกรานต์ ซึ่งสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงไว้นั้น และการพระราชทานพระกฐิน ซึ่งเป็นพระราชประเพณีมีมาแต่โบราณ พระองค์เสด็จพระราชดำเนินโดยพยุหยาตรากระบวนสถลมารควันหนึ่ง ชลมารควันหนึ่งทุกๆ ปี มิได้ขาด และเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานพระกฐินหัวเมืองด้วยทุกปี มีกรุงเก่าและเพ็ชรบุรีราชบุรีเป็นต้นทุกฤดูกาล และการพระราชพิธีอื่นๆ ซึ่งพระองค์ทรงเพิ่มเติมและทรงตั้งขึ้นยังมีอีกหลายอย่างหลายประการ

พระองค์ได้เศวตกุญชรชาติพลายพัง เป็นราชพาหนะถึงหกช้าง ที่หนึ่งพระพิมลรัตนกิริณี ได้ยืนโรงอยู่ในพระบรมมหาราชวังจน ณ กาลบัดนี้ ที่สองพระวสุทธิรัตนกิริณี ได้มาสมโภชแล้วยืนโรงในพระบรมมหาราชวัง ล้มในรัชชกาลที่สี่นั้น ที่สามพระมหาศรีเศวตวิมลวรรณ ยืนโรงอยู่จนถึงรัชชกาลปัจจุบันนี้จึงได้ล้ม ที่สี่นางพระยาเขาแก้ว ล้มเสียกลางทาง ยังมิทันลงมาถึงกรุงเทพมหานคร ที่ห้าพระเศวตสุวรรณาภาพรรณ ได้สมโภชยืนโรงอยู่ในพระบรมมหาราชวังหลายปี จึงได้ล้มในรัชชกาลที่สี่นั้นเอง ที่หก เมื่อจุลศักราช ๑๒๒๕ ปีกุน เบญจศก มีข่าวช้างสำคัญมา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ แต่ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธออยู่นั้น เสด็จไปติดตามคล้องได้นางพระยา เป็นเผือกเอกอุยังมิได้เคยมีมาเสมอเหมือนดั่งนี้แต่กาลก่อน แต่นางพระยา

นั้นป่วยล้มเสียที่พะเนียดยังหาได้มาสมโภชในกรุงเทพมหานครไม่ พระองค์ได้เศวตกุญชรชาติครั้งใด ก็โปรดให้มีการมหรสพสมโภชตามราชประเพณี เสด็จขึ้นไปรับถึงกรุงทวาราวดีโบราณ

พระองค์ทรงสร้างพระราชมณเฑียรสถานขึ้นใหม่ฝ่ายบูรพาแห่งพระราชมณเฑียรเดิม ในที่สวนขวาเป็นหลายองค์ มีพระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นต้น แล้วเสด็จพระราชดำเนินเฉลิมพระราชมณเฑียรด้วย พระราชพิธีคล้ายกับบรมราชาภิเษกเสด็จประทับปฏิทิน และเสด็จออกว่าราชการในพระที่นั่งฝ่ายบุรพทิศนั้นตลอดมา ทรงสถาปนาพระราชวังจันทรเกษม ซึ่งเป็นพระราชวังบวรฯ โบราณในกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นพระราชวัง และสร้างพระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์ ณ เกาะบางปะอิน สร้างพระนารายณ์ราชนิเวศน์ ณ เมืองลพบุรี สร้างพระนครคีรีบนยอดเขามหาสวรรค์ ณ เมืองเพ็ชรบุรี และพระราชวังที่ประทับที่พระปฐมเจดีย์เมืองนครชัยศรี ซึ่งเรียกว่านครปฐม และพระราชวังโบราณที่พระพุทธบาท เป็นที่สำหรับเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสสำราญพระราชหฤทัย และทรงสร้างสระปทุมวันไว้ เป็นที่ประพาสนอกพระนคร และทรงสร้างวังนันทอุทยานและวังสราญรมย์ เพื่อเป็นที่ประทับสำราญพระราชหฤทัยในบางคาบบางสมัย แล้วจะพระราชทานแด่พระราชโอรสให้เป็นสิทธิ์ขาด เพราะเป็นส่วนเงินพระคลังข้างที่ พระองค์ทรงสร้างปราสาทสามองค์ องค์หนึ่งพระราชทานนามว่าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เป็นที่สำหรับเปลื้องเครื่องข้างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท อีกองค์หนึ่งชื่อว่าเวชยันตวิเชียรปราสาท เป็นปราสาทก่อรวบตั้งอยู่บนยอดเขามหาสวรรค์ในพระราชวังบนพระนครคีรี อีกองค์หนึ่งทรงสร้างถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระราชทานนามว่าพระที่นั่งมหิสสรปราสาท ตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองไกลใกล้ในพระราชอาณาเขตต์ เพื่อจะได้ทรงตรวจทุกข์สุขของราษฎร และเป็นที่สำราญพระราชหฤทัยเนืองๆ ฝ่ายเหนือเสด็จพระราชดำเนินตลอดถึงเมืองพิษณุโลก ทรงนมัสการพระพุทธชินราช ฝ่ายตะวันตกเสด็จพระราชดำเนินถึงเมืองราชบุรีกาญจนบุรี ฝ่ายทะเลฝั่งตะวันตกเสด็จพระราชดำเนินเมืองนครศรีธรรมราช นมัสการพระมหาธาตุและเสด็จประพาสถึงปากอ่าว

เมืองตานี ข้างฝ่ายทะเลฝั่งตะวันออกเสด็จพระราชดำเนินประพาสถึงเมืองจันทบุรีเป็นที่สุด เสด็จพระราชดำเนินด้วยเรือพระที่นั่งกลไฟอันไปมาได้สะดวกโดยเร็ว

พระองค์ทรงสร้างและทรงปฏิสังขรณ์พระอารามใหญ่น้อยหลายพระอาราม ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระองค์ทรงสร้างพระพุทธปรางคปราสาท และพระศรี-รัตนเจดีย์ และทรงพระราชอุทิศถวายพระที่นั่งจตุรมุขของพระบาทสมเด็จพระพุทธ-เลิศหล้านภาลัย ซึ่งตั้งอยู่ในพระราชอุทยานให้เป็นหอ พระราชทานนามว่าพระพุทธมนเฑียร และทรงสร้างพระวิหารประดับด้วยสิลา เพื่อจะเชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกของสมเด็จพระบรมชนกนาถไปประดิษฐาน พระราชทานนามว่าพุทธรัตนสถาน และทรงสร้างพระอารามขึ้นใหม่ คือวัดบรมนิวาสที่ทรงสร้างไว้แต่ก่อนหนหนึ่ง วัดราชประดิษฐ-สถิตมหาสีมารามหนึ่ง วัดมกุฏกษัตริย์ซึ่งเรียกว่าวัดพระนามบัญญัติหนึ่ง วัดโสมนัสวิหารหนึ่ง วัดปทุมวนารามหนึ่ง ที่ทรงปฏิสังขรณ์มากๆ เหมือนสร้างใหม่ ด้วยเป็นแต่วัดมีชื่อมาแต่เดิม คือวัดบวรนิเวศวิหาร วัดมหาพฤฒาราม วัดชัยพฤกษมาลา วัดเขมาภิรตารามเป็นต้น และปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมอีกหลายพระอาราม มีวัดสุวรรณ-ดาราราม ซึ่งเป็นวัดของสมเด็จพระปฐมบรมมหาปัยยกาธิบดีเป็นต้น และหัวเมืองใดซึ่งเสด็จพระราชดำเนินไปประทับก็ทรงปฏิสังขรณ์อารามใกล้เคียงนั้นขึ้น เป็นพระอารามสำหรับพระราชวัง คือวัดชุมพลนิกายารามที่เกาะบางปะอิน วัดเสนาสนารามที่กรุงเก่า วัดกวิศรารามเมืองลพบุรี วัดมหาสมณารามที่เมืองเพ็ชรบุรี และทรงสร้างพระปฐมเจดีย์เป็นที่รกร้างอยู่แต่โบราณ ก่อเสริมขึ้นไปใหม่ให้สูงใหญ่ตั้งแต่พื้นตลอดถึงยอดสามเส้นคืบหกนิ้ว และทรงสร้างพระสมุทรเจดีย์ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงพระราชดำริเริ่มไว้แต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ ให้ยิ่งใหญ่พร้อมด้วยวิหารและบริเวณใหญ่น้อยปรากฏอยู่บัดนี้ และทรงปฏิสังขรณ์และสร้างเพิ่มเติมในอารามต่างๆ อีกหลายแห่งหลายตำบล เป็นพระราชกุศลเนื่องมามิได้ขาด และพระองค์ทรงพระราชศรัทธาบูชาพระรัตนตรัยด้วยเนาวรัตน์ต่างๆ ก็หลายครั้ง คือทรงถวายเพ็ชรเม็ดใหญ่ติดเป็นพระอุณาโลมพระมหามณีรัตนปฏิมากร และทรงทำฐานที่ตั้งพระแก้วผลึกของสมเด็จพระบรมชนกนาถล้วนแล้วไปด้วยเนาวรัตน์ราคาเป็นอันมาก แล้วให้ตั้งการสมโภชถวายพระนามว่าพระพุทธบุษยรัตน์จักรพรรดิพิมลมณีมัย และทรงหล่อพระพุทธรูปด้วยทองคำ

มีพระพุทธสิหิงค์น้อยและพระนิรันตรายเป็นต้น และพระถวายประจำพระชนมพรรษาวันแห่งสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราช สมเด็จพระบรมชนกนาถ และสมเด็จพระบรม-อัยยิกานาถ สมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นต้น และทรงหล่อพระเงินเปล่าและทองสัมฤทธิ์กาไหล่ทอง มีพระพุทธสิหิงค์ใหญ่เป็นต้น ทรงหล่อพระสถูปเจดีย์ด้วยเงินจำหลักลายถมตะทองสำหรับตั้งพระราชพิธี และหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์กาไหล่ทองคำองค์ใหญ่ตั้งไว้เป็นที่นมัสการ ณ พระพุทธมณเฑียร และพระพุทธรูปทองสัมฤทธิ์ปิดทองคำเปลวก็หลายพระองค์ และทรงสร้างพระพุทธรูปก่ออิฐลงรักปิดทองอีกหลายร้อยพระองค์มีพระพุทธรูปในถ้ำเขาหลวงเมืองเพ็ชรบุรีเป็นต้น พระองค์ทรงสร้างและทรงปฏิสังขรณ์เจดียสถาน ทั้งในกรุงหัวเมืองอยู่เป็นนิจมิได้มีเวลาหยุดหย่อน และพระองค์ได้ทรงสร้างพระธรรมจบทั้งพระไตรปิฎก ทรงพระราชอุทิศถวายพระบรมราชชนนีจบหนึ่งทรงพระราชอุทิศพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีจบหนึ่ง

พระองค์ทรงพระราชศรัทธา บำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานแก่พระสงฆ์ทั้งปวงในเวลาที่เป็นกาลพระราชกุศลบางสมัยและนิตยกาล มากเหลือที่จะประมาณนับคณนาได้ล้วนแต่ไตรจีวรบริกขารของประณีตอุดมดีมีราคามากเนืองๆ ไป มิใคร่มีเวลาว่าง แต่พระคุณข้อสำคัญซึ่งพระองค์ได้มีแต่พระสงฆ์ทั้งปวงนั้น คือจำเดิมตั้งแต่ยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้ทรงประดิษฐานธรรมยุตติกนิกายขึ้นไว้ด้วยพระองค์เองด้วยความลำบากและเหตุขัดข้องเป็นหลายครั้งหลายคราว ครั้นพระองค์ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติ ดูประหนึ่งจะทรงรังเกียจพระสงฆ์ฝ่ายคณะมหานิกายซึ่งเป็นคณะเดิม เป็นที่สงสัยกันอยู่โดยมาก ครั้นเมื่อพระองค์ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นแล้ว พระราชทานพระบรมราชานุญาตว่า พระสงฆ์พวกใดคณะใดจะถือลัทธิใดก็จงถือไปตามใจแห่งตนมิได้มีข้อห้ามปราม ส่วนพระสงฆ์คณะมหานิกาย พระองค์ก็ทรงยกย่องให้ตั้งอยู่ในตำแหน่งฐานันดรศักดิ์ตามสมควรแก่ศีลคุณวัตรคุณ ส่วนพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายก็ทรงยกย่องขึ้นเป็นพระราชาคณะตำแหน่งเก่าบ้าง ตำแหน่งใหม่บ้างตามสมควร พระสงฆ์ทั้งสองนิกายก็ได้ประพฤติพรหมจรรย์โดยความผาสุกสบาย ปราศจากความหวาดหวั่นอันนี้ก็เป็นข้อสำคัญ ควรเห็นว่าพระองค์มีพระหฤทัยเที่ยงตรง ทรงพระคุณอันยิ่งใหญ่ได้ประการหนึ่ง พระองค์ทรงประกอบไปด้วยพระปรีชาญาณและพระอุตสาหะอันยิ่งใหญ่

ได้ทรงทราบประไตรปิฎกแตกฉานทั่วถึง มิได้มีบัณฑิตอื่นเปรียบเสมอในสมัยกาลแห่งพระองค์ ทรงประพันธ์พระคาถาและปาฐะภาษามคธ ไพเราะถูกถ้วนด้วยอรรถและพยัญชนะแคล่วคล่องชำนิชำนาญ สิ่งซึ่งพระองค์ได้ทรงไว้ซึ่งควรจะยกมาเป็นพะยานคือคาถาประณามพระรัตนตรัยซึ่งเริ่มว่า **พุทฺธํ นเม รตนภูต สรีรจิตฺตํ** เป็นต้น และพระคาถานโมการัฏฐกะ ซึ่งเริ่มว่า **นโม อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส มเหสิโน** เป็นต้น และ **รตนตฺตยปภาวาภิยาจนคาถา** ซึ่งเริ่มว่า **อรหํ สมฺมา สมฺพุทฺโธ อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา** เป็นต้น ซึ่งพระสงฆ์ได้สาธยายถวายในพระราชพิธีมงคลกาลอยู่เสมอมิได้ขาด และทรงพระปรีชาฉลาดในการที่จะขนานนามตามภาษามคธซึ่งใช้เจือในสยามพากษ์มีขนานนามต่างๆ เป็นต้น มิได้เสียรูปภาษาและเนื้อความ เมื่อฟังโดยสำเนียงสยามก็ไพเราะ เหมือนกับที่ทรงถวายพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์อันปรากฏมาว่า พระบาทสมเด็จพระปรโมรุราชามหาจักรีบรมนาถ และสมเด็จพระบรมราชพงศเชษฐมเหศวรสุนทร และสมเด็จพระปรมาธิวรเศรษฐมหาเจษฎาบดินทร์เป็นต้น ทั้งพระนามพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ และนามวัดนามเมืองที่พระราชทานในรัชชกาลของพระองค์ ก็ล้วนแต่ไพเราะทั้งสิ้น และพระองค์ทรงทราบชัดเจนในวิชาโหราศาสตร์ และคัมภีร์ฝ่ายสยามและตำราฝ่ายยุโรป อาจจะทรงคำนวณคติโคจรของพระอาทิตย์และพระเคราะห์ทั้งปวงได้โดยถ้วนถี่ ทายสุริยุปราคาจันทรุปราคาแม่นหาเสมอมิได้ และทรงทราบทั่วไปในยิโอกราฟีด้วยวิธีวัดแดดวัดดาวโดยแม่นยำ และได้ทรงกำหนดสุริยุปราคาใหญ่เป็นสรรพคราสเมื่อปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ เสด็จพระราชดำเนินออกไปทอดพระเนตร ณ ค่ายหลวง ตำบลหว้ากอ ก็เป็นสุริยุปราคาต้องตามเวลานาที ซึ่งพระองค์ทรงกะไว้มิได้เคลื่อนคลาด ควรเห็นเป็นมหัศจรรย์ พระองค์ทรงพระราชศรัทธาสถิตมั่นในคุณพระรัตนตรัยมิได้ย่อหย่อน ทรงประกอบไปด้วยความสุจริตพร้อมในไตรทวาร

และทรงพระมหากรุณา พระราชทานธรรมแก่ราชบริษัทฝ่ายในทุกวันอุโบสถเสมอมิได้ขาด และพระราชกรณียกิจซึ่งพระองค์ทรงประพฤติเป็นนิจทุกคืนวันนั้นหาเสมอเหมือนกันทุกวันไป ดั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ เพราะพระองค์มีพระราชกิจอันยิ่งใหญ่มากกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่หนหลังหลายเท่านัก ถ้าเป็นเวลาเรือเมล์มา พระองค์ก็ทรงพระราชหัตถเลขา อยู่ตราบเวลาอรุณเนืองๆ ซึ่งพระองค์

มีราชการมากขึ้นดั่งนี้ ก็เพราะบ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ราษฎรมั่งคั่งไปด้วยทรัพย์สมบัติ ทำมาค้าขายกันมากขึ้น ต่างประเทศก็เข้ามาพึ่งพระบารมีทำมาค้าขาย ก็ต้องทรงระงับดับทุกข์รักษาความสุขสบายของประชาชน โดยเต็มพระเดชานุภาพและกำลังพระกาย จะมีระหว่างซึ่งเป็นที่ว่างทรงสบายบ้างก็น้อยวันน้อยครั้งน้อยคราว เพราะอาศัยพระมหากรุณาและพระเมตตาอันยิ่งใหญ่ ซึ่งมีทั่วไปในราษฎรทั้งปวง พระองค์เสด็จดำรงรักษาสยามรัฐมณฑลให้อยู่เย็นเป็นสุขทั่วพระราชอาณาเขตต์มาได้ ๑๘ ปี

ครั้น ณ เดือนสิบ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรครั่นพระองค์ ไม่ได้เสด็จออกวันหนึ่งแล้วพระอาการคลาย เสด็จพระราชดำเนินออกทรงนมัสการพระมหามณีรัตนปฏิมากรโปรดให้มีการสมโภช ครั้น ณ วันพุธ เดือนสิบ ขึ้นเก้าค่ำ ปีมะโรง สมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ กลับทรงพระประชวร มีพระอาการเป็นไข้พระเส้น ภายหลังกำเริบขึ้นเป็นพิษให้สะบัดร้อนสะท้านหนาวเป็นคราวๆ พระเขฬะเหนียวมาก พระเสโทซึมซาบไป ผิดกว่าปกติที่เคยทรงพระประชวรมาแต่ก่อน พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพได้ประชุมแพทย์ประกอบพระโอสถถวาย พระอาการหาคลายไม่ มาถึง ณ วันจันทร์เดือนสิบ แรมสิบสามค่ำ เป็นเวลาถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า–เจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่ได้ ข้าราชการทั้งปวงถือน้ำพิพัฒนสัตยาแล้ว มากราบถวายบังคม ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ตั้งแต่นั้นไปพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี ก็เข้ามาประจำฟังพระอาการอยู่ในพระบรมมหาราชวังพร้อมกัน และตั้งกองป้องกันรักษาพระบรมมหาราชวัง และพระตำหนักสวนกุหลาบตามราชประเพณี

ครั้น ณ วันอังคาร เดือนสิบเอ็ด ขึ้นหกค่ำ มีพระบรมราชโองการดำรัสให้หาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระเทเวศรวัชรินทร์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศา–ธิราชสนิท แต่ยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เมื่อยังเป็นที่สมุหพระกลาโหม เข้าไปมอบราชการแผ่นดินให้ท่านปรึกษาหารือกันบังคับบัญชาไป อย่าให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน ในลำดับนั้นต่อมา พระองค์ทรงสั่ง

ฝากพระเจ้าลูกเธอแด่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และพระราชทานสิ่งของอันมีราคาต่างๆ แด่พระเจ้าน้องยาเธอบางพระองค์ กับทั้งพระราชโอรสพระราชธิดากับท่านอัครมหาเสนาบดีเพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณสืบไป และได้ทรงทราบการแผ่นดิน ซึ่งท่านเสนาบดีได้ปรึกษากันตกลงไว้แล้วนั้น ครั้น ณ วันพฤหัสบดีเดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบห้าค่ำ จึงมีพระบรมราชโองการให้หาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยาภูธราภัย เข้าไปในที่พระราชทานพระบรมราชานุญาต ซึ่งจะเลือกสรรพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งจะดำรงแผ่นดินสืบไป ครั้นเวลาเย็นวันนั้น เป็นวันมหาปวารณา พระอาการทรุดหนักลง พระองค์ทรงประกอบไปด้วยพระสติสัมปชัญญะ ทรงกำหนดอวสานกาลแห่งพระชนมายุของพระองค์เป็นแน่แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพนักงานจัดเครื่องนมัสการพร้อมแล้ว จึงมีพระราชโองการดำรัสให้หาพระยาศรีสุนทรโวหาร (ฟัก) เข้าไปในที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสพระราชนิพนธ์โดยภาษามคธให้พระยาศรีสุนทรโวหารรับพระบรมราชโองการจดเป็นอักษรว่า

ยคฺเฆ ภนฺเต สงฺโฆ ชานาตุ มยฺหํ ภิกฺขุกาเล ปุนปฺปุนํ มยา เอสา วาจา ภาสิตาะ ยโตหํ มหาปวารณาย ชาโต มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขนฺโต, กาลํ กุรุมาโน สเจ มหาปวารณา–ทิวเส พาฬฺหคิลาโน อุโปสถาคาเร มหาปวารณา สนฺนิปาตํ นีโต, ตถารูเปน พเลน สมนฺนาคโต ยถารูเปน พเลน สงฺฆํ เตวาจิกํ ปวาเรตฺวา สงฺฆสฺส สมฺมุขา กาลํ กเรยฺยํะ ตํ สาธุ วตสฺส, ตํ เม อนุรูปํ อสฺสาติ. เอวรูปึ วาจา ปุนปฺปุนํ ภิกฺขุกาเล ภาสิตา. อิทานมฺหิ คหฏฺโจ, กยาหํ กาหามิ เตนาหํ อิเม สกฺกาเร วิหารํ ปหิณามิ อิเมหิ สกฺกาเรหิ ปวารณา กมฺมํ กโรนฺตํ สงฺฆํ สธมฺมเมว ปูเชมิ อตฺตานํ วิย กตฺวา. อยํ มหาปวารณา ครุวาริกา ยถา มม ชาตทิวโส. อาพาโธ เม อภิวฑฺฒติ. เอวํ ภายามิ อชฺช กาลํ กเรยฺยํ. อาปุจฺฉามหํ ภนฺเต สงฺฆํ. จิรปรินิพฺพุตมฺปิ ตํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ อรหนฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ. ตสฺส ธมฺมํ นมสฺสามิ, อริยญฺจ สงฺฆํ นมามิ. ยมหํ รตนตฺตยํ สรณํ คโตมฺหิ. อจฺจโย มํ ภนฺเต อจฺจคมา ยถาพาลํ ยถามูฬฺหํ ยถาอกุสลํ. โยหํ ภนฺเต อิมสฺมึ อตฺตภาเว ตถา ตถา ปมตฺโต อกุสลานิ กมฺมานิ อกาสึ. ตสฺส เม ภนฺเต สงฺโฆ อจฺจยํ อจฺจยโต ปฏิคฺคณฺหตุ อายตึ สํวราย.

อิทานิ มยา ปญฺจสุ สีเลสุ สํวราธิฏฺฐานํ กตํ. ตสฺส มยฺหํ เอวรูโป มนสิกาโร อนุฏฺฐหิยติ สิกฺขิยติ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ, ฉสุ อชฺฌตฺติเกสุ อายตเนสุ, ฉสุ พาหิเรสุ อายตเนสุ, ฉสุ วิญฺญาเณสุ, ฉสุ สมฺผสฺเสสุ, ฉสุ ฉทฺวาริกาสุ เวทนาสุ. นตฺเถตํ โลกสฺมึ, ยํ อุปาทิยมานํ อนวชฺชํ อสฺส. ยํ วา ปุริโส อุปาทิยนฺโตนวชฺชวา อสฺส. อนุปาทานํ สิกฺขามิ "สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ยถาปจฺจยํ ปวตฺตนฺติ, เนตํ มม, เนโส หมสฺมิ, น เมโส อตฺตาติ." ยํ ยํ มรณํ สตฺตานํ ตํ อนจฺฉริยํ, ยโต เอตํ สพฺเพสํ มคฺโค, อปฺปมตฺตา โหนฺตุ ภนฺเต. อาปุจฺฉามิ, วนฺทามิ. ยํ เม อปรทฺธํ, สพฺพํ เม สงฺโฆ ขมตุ.

อาตุรสฺมิมฺปิ เม กาเย จิตฺตํ น เหสฺสตาตุรํ
เอวํ สิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสนานุคตึ กรํ.

มีความตามพระบรมราชประสงค์ เหมือนทรงภาษิต ณ ที่สังฆสันนิบาตว่า ขอเตือนสงฆ์จงรู้ เมื่อครั้งดีฉันเป็นภิกษุอยู่ ดีฉันได้กล่าววาจานี้เนืองๆ ว่า เพราะดีฉันได้เกิดแล้วประสูติแล้วจากครรภ์แห่งมารดา ในวันมหาปวารณา เมื่อทำกาล ถ้าในวันมหาปวารณาป่วยหนักลง ภิกษุสงฆ์สามเณรช่วยนำไปยังที่สงฆ์ประชุมทำมหาปวารณา ณ โรงอุโบสถ ประกอบไปด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นไรเล่า ดีฉันจะพึงปวารณากะสงฆ์ถ้วนกำหนดสามคำได้แล้ว ทำกาล ณ ที่เฉพาะหน้าสงฆ์ ความที่ดีฉันทำได้ดังนี้ จะเป็นกรรมดีเทียวหนอ ความทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมสมควรแก่ดีฉันเทียวหนอ วาจาเช่นนี้ดีฉันได้กล่าวแล้วเนืองๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ดีฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้ว จักทำอย่างไรได้ เพราะเหตุนั้น ดีฉันจึงส่งเครื่องสักการะเหล่านี้ไปยังวิหาร บูชาสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรมกับทั้งพระธรรมด้วยเครื่องสักการะเหล่านี้ทำให้เป็นประหนึ่งตน วันมหาปวารณาวันนี้ ก็เป็นวันพฤหัสบดีเช่นกับวันดีฉันเกิดเหมือนกัน อาพาธของดีฉันก็เจริญกล้า ดีฉันกลัวอยู่ว่า จะทำกาลเสีย ณ เวลาวันนี้ ดีฉันขอลาพระสงฆ์ อภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะ แม้ปรินิพพานนานแล้วนั้น นมัสการพระธรรม นอบน้อมพระอริยสงฆ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดีฉันได้ถึงพระรัตนตรัยไรเล่าว่า เป็นสรณะที่พึ่ง โทษล่วงเกิน ได้เป็นไปล่วง ดีฉัน

ผู้พาลอย่างไร ผู้หลงอย่างไร ผู้ไม่ฉลาดอย่างไร ดีฉันผู้ใด ได้ประมาทไปแล้วด้วยประการนั้นๆ ทำอกุศลไว้แล้ว ณ อัตตภาพนี้ สงฆ์จงรับโทษที่เป็นไปล่วงโดยความเป็นโทษเป็นไปล่วงจริงของดีฉันผู้นั้นเพื่อสำรวมระวังต่อไป

บัดนี้ดีฉันได้ทำความอธิษฐานการสำรวมในศีลห้าแล้วมนสิการความทำในใจเช่นนี้ ดีฉันได้ให้เกิดขึ้นศึกษาอยู่ว่า ณ ขันธ์ทั้งห้า ณ อายตนภายในหก ณ อายตนภายนอกหก ณ วิญญาณหก ณ สัมผัสหก ณ เวทนาที่เป็นไปในหกทวารหก สิ่งใดที่มีสัตว์มาถือเอามั่น จะพึงเป็นของหาโทษมิได้ อนึ่งบุรุษมายึดมั่นสิ่งใดไว้จะเป็นผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีเลยในโลก ดีฉันมาศึกษาการไม่ยึดมั่นอยู่ว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา ส่วนนั้นไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมิใช่ตัวตนของเราดั่งนี้ ความตายใดใดของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์เพราะความตายนั้นเป็นมรรคาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วเถิด ดีฉันขอลา ดีฉันไหว้ สิ่งใดดีฉันได้ผิดพลั้ง สงฆ์จงอดสิ่งทั้งปวงนั้นแก่ดีฉันเถิด

เมื่อกายของดีฉันแม้กระสับกระส่ายอยู่ จิตของดีฉันจักไม่กระสับกระส่าย ดีฉันมาทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ด้วยประการดั่งนี้

ครั้นทรงพระบรมราชนิพนธ์เสร็จแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาศรีสุนทรโวหารเชิญไปกับเครื่องนมัสการสู่พระวิหารหลวง วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม พระสงฆ์มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นประธานประชุมพร้อมกันเพื่อจะทำสังฆปวารณา พระยาศรีสุทรโวหารจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการแล้วกราบถวายบังคมมาตามทิศอ่านพระบรมราชนิพนธ์นั้น ณ ที่สังฆสันนิบาตสงฆ์รับอัจจยเทศนาแล้วตั้งญัตติปวารณา แล้วปวารณาตามลำดับพรรษา

ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสสั่งพระยาสุนทรโวหารเสร็จแล้วก็ทรงมนสิการจิตตวิโสธโนบายภาวนามัยกุศล เครื่องชำระจิตให้บริสุทธิ์ พอสมัยยามกับบาทหนึ่งเสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภานุมาศจำรูญฝ่ายอุดรทิศ พร้อมด้วย

อัศจรรย์ หมอกกลุ้มทั่วนครมณฑลโดยบุญญวันตวิสัย เมื่อเสด็จสวรรคตพระชนมายุนับเรียงปีได้ ๖๕ พรรษา นับอายุโหราโดยจันทรคติได้ ๖๔ ปีถ้วน คิดเป็นวันได้ ๒๓๓๕๘ วัน กับ ๑๖ ชั่วโมงครึ่ง คิดตามสุริยคติกาลอย่างยุโรปได้ ๖๔ ปี หย่อน ๑๖ วันกับ ๒ ชั่วโมง เสด็จดำรงอยู่ในราชสมบัตินับเรียงปีได้ ๑๘ ปี นับอายุโหรตามจันทรคติได้ ๑๗ ปี ๕ เดือนถ้วน คิดเป็นวัน ๖,๓๔๘ วัน มีพระราชโอรสและพระราชธิดาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าชายสี่ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ-เจ้าฟ้าหญิงหนึ่ง พระองค์เจ้าชายสามสิบห้า พระองค์เจ้าหญิงสี่สิบสอง รวมแปดสิบสองพระองค์

จึงพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี พร้อมด้วยพระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นประธาน ปรึกษาพร้อมกันอัญเชิญสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภาร พระองค์ผู้เป็นพระบรมราชโอรสอันประเสริฐเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบพระบรมราชสันตติวงศ์ดำรงพิภพแผ่นดินสยามให้มีความผาสุกสวัสดีสืบไป ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือนสิบเอ็ด แรมค่ำหนึ่ง สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จพระราชดำเนินสรงพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกาธิราช ทรงเครื่องโดยขัตติยราชประเพณี แล้วอัญเชิญประดิษฐานในพระลองเงิน ประกอบด้วยพระโกศทองคำ เชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พร้อมด้วยอเนกราชอิสสริยยศตามแบบโบราณราชประเพณี แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการพระเมรุมาศขนาดใหญ่ สูงตลอดยอดสองเส้น ประกอบไปด้วยเมรุทิศเมรุแทรก ครบทุกสิ่งทุกประการ และโรงงานมหรสพตามราชประเพณีทุกสิ่งสรรพ์ ครั้น ณ วันจันทร์ เดือนสี่ขึ้นหกค่ำ ปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ ได้เชิญพระบรมธาตุออกประดิษฐาน มีการสมโภชแล้วเชิญกลับในวันอังคาร เดือนสี่ขึ้นเจ็ดค่ำ ครั้น ณ วันพุธ เดือนสี่ ขึ้นแปดค่ำ เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ และสมเด็จพระปฐมบรมมหาปัยยกาธิบดี กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุลาลัยออกไปประดิษฐานมีการมหรสพสมโภช ครั้นถึงวันพฤหัสบดี เดือนสี่ ขึ้นเก้าค่ำเชิญคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง ครั้นวันเสาร์ เดือนสี่ ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ อัญเชิญพระบรมศพ

โดยกระบวนแห่อย่างใหญ่ เชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานบนพระเบญจาทองคำ แล้วมีการมหรสพสมโภชสิ้นเจ็ดวันเจ็ดคืน ครั้น ณ วันศุกร์ เดือนสี่ แรมสองค่ำ ถวายพระเพลิงพระบรมศพ รุ่งขึ้นเชิญพระบรมอัฐิลงพระโกศกุดั่นน้อยขึ้นประดิษฐาน บนบุษบกทองคำ เชิญพระอัฐิกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ สมเด็จพระบรมราชชนนีออกไปตั้งที่พระเมรุด้วย มีการมหรสพสมโภชอีกสามวัน ครั้นวันอังคาร เดือนสี่ แรมหกค่ำ เชิญพระบรมอัฐิคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง ประดิษฐานไว้ ณ หอพระธาตุมนเฑียร สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเป็นอเนกนัยวิจิตรยิ่งนัก

และเมื่อวันพุธ เดือนสิบ ขึ้นเก้าค่ำ เป็นวันแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร ยังมิได้ปรากฏแก่ชนทั้งปวงนั้น มีพระบรมราชโองการดำรัสให้หาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จขึ้นไปเฝ้าบนพระแท่นที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสให้ทรงทราบว่าพระองค์จะเสด็จสวรรคตในกาลครั้งนี้เป็นแน่แล้ว และได้ดำรัสสั่งด้วยราชการแผ่นดินและการทั้งปวงในราชประเพณีเป็นอเนกทุกประการ และในการกระแสพระบรมราชโองการข้อหนึ่งนั้น ดำรัสสั่งว่าถ้าเสด็จสวรรคตล่วงไปแล้ว ขออย่าให้เชิญพระบรมอัฐิของพระองค์ไปประดิษฐานไว้ในหอพระธาตุมนเฑียรกับพระอัฐิบางพระองค์ซึ่งเป็นที่ทรงรังเกียจ ขอให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระอุตสาหะโดยสถานใดสถานหนึ่ง ให้ได้เชิญพระบรมอัฐิของพระองค์ไปประดิษฐานไว้ในพระพุทธมนเฑียรหรือในหมู่พระที่นั่งฝ่ายตะวันออกองค์ใดองค์หนึ่ง พร้อมด้วยกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงรักษาพระกระแสพระบรมราชโองการอันนี้ไว้ ครั้นเมื่อถึงกาลอันสมควร จึงทรงปรึกษาด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดี โดยเป็นการยากที่จะให้ยินยอม ภายหลังเป็นอันตกลงโดยกระแสพระราชดำริ จึงโปรดให้จัดการที่ตั้งพระบรมอัฐิในพระที่นั่งบรมพิมานซึ่งเนื่องกับพระที่นั่งอนันตสมาคม เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิ เสร็จแล้ว ครั้น ณ เดือนหก ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ จึงโปรดให้เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสมเด็จพระบรมชนกนาถ และกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ สมเด็จพระบรมราชชนนี

ออกมาประดิษฐาน ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและมีการมหรสพสมโภชสิ้นเจ็ดวันเป็นกำหนด แล้วจึงอัญเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งบรมพิมานเป็นที่ประดิษฐานสืบมาจน ณ กาลบัดนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า ทรงประกอบด้วยอัจฉริยปาฏิหาริย์อเนกคุณบุญวิบากสมบัติ มีราชประวัติดังรับพระราชทานถวายวิสัชชนามาฉะนี้

และพระราชกุศลซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัยบัดนี้ ด้วยทรงบริจาคบิณฑบาตและไตรจีวรภาคหกสิบห้าส่วน และสมณบริกขารในภิกษุสงฆ์พระราชาคณะเป็นประธาน และไตรจีวรกับสมณบริกขารเครื่องภัณฑ์กระจาดใหญ่ ซึ่งโปรดให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นผู้ทำขึ้น เป็นธรรมเทศนาบูชาภัณฑ์อามิษบริจาคทั้งปวงนี้ ทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช นับเป็นสถานที่ครบห้า ในบุรพทิศานมัสนธรรมสุคโตวาทในสิงคาลสูตร โดยพุทธภาษิตบริหารแก่สิงคาลมาณพผู้รับเทศนาว่า **ปญฺจหิ โข คหปติปุตฺต ฐาเนหิ ปุตฺเตน ปุรตฺถิมา ทิสา มาตาปิตโร ปจฺจุปฏฺฐาตพฺพา** ดูกรคหบดีบุตรมารดาบิดาผู้ทิศปุรัตถิมาด้านตะวันออก เพราะมีอุปการะแก่บุตรธิดาก่อนกว่าบุคคลอื่นๆ อันบุตรพึงปฏิบัติโดยสถานห้า คือคิดว่า **ภโต เนสํ ภริสฺสามิ** เราเป็นผู้ที่ท่านได้เลี้ยงแล้วจักเลี้ยงท่านหนึ่ง **กิจฺจํ เนสํ กริสฺสามิ** เราจักทำกิจการของท่านหนึ่ง **กุลวํสํ ฐเปสฺสามิ** เราจักตั้งวงศ์ตระกูลไว้หนึ่ง **ทายชฺชํ ปฏิปชฺชามิ** เราจักปฏิบัติปกครองทรัพย์มฤดกไว้หนึ่ง **อถวา ปน เปตานํ กาลกตานํ ทกฺขิณํ อนุปฺปทสฺสามิ** ก็หรือเมื่อท่านละไปแล้ว ทำกาลแล้วจักเพิ่มทักษิณาทานเครื่องเจริญสุขสมบัติหนึ่ง มารดาบิดาผู้ทิศปุรัตถิมา อันบุตรพึงปฏิบัติโดยฐานห้าประการเหล่านี้ ก็และสถานทั้งห้านั้น **ภรณํ** การเลี้ยงเป็นที่หนึ่ง **กิจฺจ กรณํ** ทำกิจเป็นที่สอง **กุลวํสฐปนํ** ตั้งวงศ์ตระกูลไว้เป็นที่สาม **ทายชฺชปฏิปตฺติ** ปฏิบัติปกครองทรัพย์มฤดกเป็นที่สี่ **ทกฺขิณานุปฺปทานํ** เพิ่มทักษิณาเป็นที่ครบห้าสถานทั้งห้าแบ่งเป็นสามภาคก่อน **ภรณะ** การเลี้ยงที่หนึ่งนั้นบุตรจะพึงทำได้เมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่ถ่ายเดียว **ทกฺขิณานุปฺปทาน** การเพิ่มทักษิณาที่ครบห้านั้นบุตรจะพึงทำเมื่ออปรภาค สมัยเมื่อท่านละโลกนี้ไปแล้วเท่านั้น แต่กิจอีกสามคือ

กิจฺจกรณ ช่วยทำกิจการ และ **กุลวํสจปน** ตั้งวงศ์ตระกูลไว้ และ **ทายชฺชปฏิปตฺติ** ปฏิบัติทรัพย์มฤดกนั้นไม่มีเวลากำหนดนิยมกาล บุตรผู้อภิชาตผู้อนุชาตจะพึงประพฤติได้ทุกสมัย เมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่และเมื่อไปปรโลกแล้ว

เพราะฉะนั้น จึ่งได้สันนิษฐานว่า เมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่บุตรพึงปฏิบัติได้สี่ประการ คือการเลี้ยง และทำกิจการ และตั้งวงศ์ตระกูลไว้ และปฏิบัติทรัพย์มฤดก เมื่อไปปรโลกแล้วพึงปฏิบัติได้สี่ประการ คือการทำกิจซึ่งค้างให้สำเร็จ และตั้งวงศ์ตระกูลไว้ และปฏิบัติทรัพย์มฤดก และเพิ่มทักษิณาอุทิศ เป็นสี่ปัจจุปัฏฐานกิจส่วนอปรภาคสมัย

ก็และในสี่สถานส่วนอปรภาคนั้น กิจใดๆ ซึ่งไม่มีโทษเหมือนอย่างประดิษฐานของถาวร มีอารามวิหารและสถูปเจดียสถาน และสร้างคัมภีร์ และพระปริยัติธรรม และสระน้ำบ่อน้ำ และสะพาน และศาลาเป็นต้น มารดาบิดาได้เริ่มปรารภประดิษฐานลงไว้หวังจะให้เสร็จ แต่ยังไม่เสร็จตามประสงค์ก็ล่วงไปด้วยกาลกิริยา บุตรธิดาผู้มีความสามารถ มาขวนขวายให้ถาวรวัตถุมีอารามวิหารเป็นต้นที่ค้างนั้นเสร็จแล้วลง หรือถาวรวัตถุซึ่งมารดาบิดาได้ประดิษฐานไว้นั้นเสร็จแล้วแต่ชำรุดไป บุตรธิดาปฏิสังขรณ์ให้ดำรงคงคืนเป็นปกติขึ้นได้ หรือถาวรวัตถุนั้นเล็กบุตรธิดามาขยายให้เจริญใหญ่ หรือถาวรวัตถุนั้นไม่เป็นรมณียสถานบกพร่องด้วยอลังการไม่ไพโรจน์ บุตรธิดามาทำนุบำรุงให้เป็นรมณียสถานที่บันเทิงจิต และไพโรจน์ด้วยอลังการพิเศษ มีมาลากรรม มีลดากรรม จิตรกรรมเป็นต้น อันนี้ชื่อว่ากิจจกรณะ ทำกิจแห่งมารดาแห่งบิดาให้เจริญกุศลจริยา และให้เกิดเกียรติยศปรากฏแก่ชนนิกร

ตั้งวงศ์ตระกูลไว้นั้น **ปุตฺตา วตฺถุ มนุสฺสานํ** บุตรธิดาเป็นวัตถุของมนุษย์ทั้งหลายด้วยจะทำให้ตระกูลประดิษฐานดำรงไปได้นาน ดั่งภูมิภาคพื้นแผ่นดินเป็นวัตถุที่จะปลูกเคหสถาน และเพาะ และหว่านพืชให้เป็นอารามสวนไม้ดอก ไม้ผล ฉะนั้นเมื่อบุตรธิดามารักษาพัสดุและธรรมของมารดาบิดาไว้ไม่ให้พินาศอันตรธาน คือมารักษาภูมิที่และพัสดุมีเงินทองเป็นต้น ซึ่งเป็นของมีแห่งมารดาบิดาไว้ไม่ให้สาบศูนย์เสีย เมื่อวงศ์ตระกูลเป็นไปโดยใช่ธรรม ประกอบกรรมอันเป็นอธรรมิกกิจและนำเสีย ให้ชนใน

ตระกูลสถิตอยู่ในธรรมวงศ์ และอาจิณกุศลกัลยาณวัตร หรือทานมีสลากภัตต์เป็นต้น ส่วนอนุกูลยัญนำมาตามวงศ์ตระกูลก็หาตัดให้เสื่อมศูนย์เสียไม่ ประพฤติบำเพ็ญให้เป็นไปคงอยู่ตามที่ หรือให้ทวีมากและประณีตกว่าแต่ก่อนก็ดี ชื่อว่าตั้งวงศ์ตระกูลไว้

ฐานที่สามชื่อว่าทายัชชปฏิบัติ ความปฏิบัติทรัพย์มฤดก ปฏิบัติกิจของทายาทบุคคลดั่งนี้นั้น บุตรธิดามาประพฤติตนให้เป็นไปโดยกิจชอบที่ควรจะได้ทรัพย์มฤดก เว้นความประพฤติซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่างๆ มีความเป็นธุตตกชนเป็นต้นเสีย ชื่อว่าปฏิบัติซึ่งทรัพย์มฤดก ไต่ตามกิจของทายาทบุคคล ปริณายกรัตนเชษฐโกรส เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิชนกมหาราชเสด็จทรงผนวชหรือเสด็จทิวงคตได้เจ็ดวัน จักรรัตนอัตรธานแล้ว มาดำรงในพระชนโกวาท บำเพ็ญจักรพรรดิวัตรสิบให้บริบูรณ์เป็นประโยคสมบัติแล้ว ได้บรรลุจักรพรรดิราชาภิเษก ทีฆาวุกุมาร บุญญวันถบัณฑิต สถิตในธรรมิโกวาทแห่งสมเด็จพระชนกาธิบดีไม่ล่วงละเมิดแล้ว ได้คืนทรัพย์ในโกศลวิสัย ดำรงไอศวริยสมบัติเอกราชเป็นต้นนั้น เป็นผู้ปฏิบัติทายัชชะอย่างอุกฤษฏ์ บุตรธิดาแห่งตระกูลนั้นๆ หลั่งไหลไปตามโอวาทมารดาบิดา ได้เป็นเจ้าทรัพย์ฐานันดรแห่งตระกูลได้เช่นนี้ เป็นผู้ปฏิบัติทายัชชะอย่างต่ำ ทายัชชะปฏิบัติเป็นมาตาปิตุปัฏฐานธรรมประการหนึ่งฉะนี้

ฐานที่สี่ซึ่งว่าเพิ่มให้ซึ่งทักษิณาทาน เครื่องเจริญสุขสมบัติเพื่อมารดาบิดาผู้ทำกาลกิริยาไปปรโลกแล้วนั้น คือบำเพ็ญกุศลธรรมทานมัยบุญราศี อุทิศด้วยหิตุปเทศเจตนาเป็นฉันทะหวังสุขประโยชน์ศุภอิฐผล จะให้เสร็จแก่มารดาบิดาผู้วายชนม์ไปปรโลกนั้นด้วยปัตตานุโมทนามัยบุญตามสมัยนั้นๆ เป็นส่วนธรรมบรรณาการปัจจุปการกิจ เมื่อเวลาสิ้นวิสัยสามารถที่จะสนองคุณโดยอุปการมุขอื่น เป็นอุฬารบูชาเสร็จด้วยกตัญญูกตเวทิตาคุณซึ่งเป็นสัปปุริสภูมิ และทำผู้บริจาคไม่ให้ปราศจากผล นับว่าเป็นพรหมกุศลส่วนมาตาปิตุปัฏฐานธรรมประการหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้

สถานทั้งห้ารวมบุรพทิศนมัสนธรรมนี้ แบ่งออกเป็นสองภาคเมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่ บุตรจะพึงปฏิบัติได้สี่ประการ เมื่อไปปรโลกแล้ว จะพึงปฏิบัติได้สี่ประการด้วยประการฉะนี้

และกิจทั้งห้าสถานส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมนี้ เป็นที่ปรารถนาของบัณฑิตชาติจะเป็นไปแก่บุตรซึ่งเกิด ณ ตระกูลแห่งตน

เพราะเหตุฉะนั้น พระนราสภทศพลเจ้าจึงยกความประสงค์นั้นขึ้นตรัสเทศนา ในปัญจวัฏฐานสูตรว่า **ปญฺจ ฐานานิ สมฺปสฺสํ ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา** เป็นต้น มีความว่าบัณฑิตทั้งหลายพิจารณาเป็นฐานเหตุที่ตั้งแห่งผลห้าประการ จึงปรารถนาบุตรว่า **ภโต วา โน ภริสฺสติ** บุตรอันเราเลี้ยงแล้วจักเลี้ยงเราบ้าง **กิจฺจํ วา โน กริสฺสติ** จักทำกิจของเราให้เสร็จดั่งประสงค์บ้าง **กุลวํโส จิรํ ติฏฺเฐ** วงศ์แห่งตระกูลของเราจะพึงตั้งอยู่ได้นานเพราะบุตรได้นำไปโดยลำดับ **ทายชฺชํ ปฏิปชฺชติ** บุตรเราจะได้ปฏิบัติโภคทรัพย์เครื่องข้อปฏิปทา เครื่องเป็นทายาทบุคคล **อถ วา ปน เปตานํ ทกฺขิณํ อนุปฺปทสฺสติ** ก็หรือเมื่อเวลาเราละโลกนี้ไปแล้วบุตรจักได้ตามเพิ่มทักษิณาทานเครื่องเจริญสุขสมบัติ **ฐานาเนตานิ สมฺปสฺสํ ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา** บัณฑิตชาติทั้งหลายพิจารณาเห็นฐานห้าประการเหล่านี้อยู่เป็นที่ประสงค์ จึงปรารถนาบุตรให้เป็นผู้เกิด ณ ตระกูลตน **ตสฺมา สนฺโต สปฺปุริสา กตญฺญู กตเวทิโน** เพราะฐานทั้งห้านี้เป็นที่ปรารถนาของมารดาและบิดาผู้บัณฑิตนั้น บุตรทั้งหลายผู้สัตบุรุษสันดานดีสงบระงับเป็นผู้กตัญญูรู้อุปการคุณที่ท่านได้ทำไว้แก่ตนแล้ว มีปกติประกาศอุปการะที่ท่านได้ทำแล้วนั้นให้ผู้อื่นรู้แจ้งโดยเป็นอุปการะที่ท่านได้ทำแล้วจริง **ภรนฺติ มาตาปิตโร ปุพฺเพกตมนุสฺสรํ** มาตามระลึกถึงอุปการที่ท่านได้ทำไว้แล้วเป็นอารมณ์อยู่ เลี้ยงมารดาบิดาทั้งสองให้เป็นสุข **กโรนฺติ เนสํ กิจฺจานิ ยถาตํ ปุพฺพการินํ** ทำกิจทั้งหลายของมารดาบิดาให้เสร็จไปตามวิสัยของบัณฑิต ทำกิจแก่ท่านผู้บุรพการีได้ทำอุปการไว้แก่ตนเมื่อก่อนๆ **โอวาทการี ภตโปสี** เป็นผู้ทำซึ่งโอวาท มีปกติเลี้ยงซึ่งท่านผู้ได้เลี้ยงตน **กุลวํสํ สีเลน สมฺปนฺโน ปตฺโต โหติ ปสํสิโย** บุตรผู้มีศรัทธาบริบูรณ์ด้วยศีลแล้วเป็นผู้พิเศษ ซึ่งบัณฑิตจะพึงสรรเสริญโดยคุณสมบัตินั้นๆ

ฐานทั้งห้าเป็นสิ่งที่ปรารถนาของมารดาบิดาผู้เป็นบัณฑิตด้วยประการฉะนี้

เพราะฉะนั้น เมื่อสมเด็จพระสุคตเจ้า ตรัสเทศนาทิศหกสถานในอริยวินัยแก่สิงคาลมาณพ โดยอุเทศว่าให้ศึกษาพึงรู้แจ้งว่ามารดาบิดาเป็นปุรัตถิมทิศเป็นต้นแล้ว

จึงตรัสนิเทศแสดงอาการคือนมัสการปุรัตถิมทิศ ออกโดยสถานห้าว่า **ปญฺจหิ โข คหปติปุตฺต จาเนหิ** เป็นต้น มีวรรณนาพิสดาร ดั่งรับพระราชทานถวายวิสัชชนามา ณ เบื้องต้นแล้วนั้น

และสัมมาปฏิบัติบุรพทิศานมัสนธรรมสี่ส่วน เบื้องปัจฉิมภาคคือ **กิจฺจกรณ กุลวํสฐปน ทายชฺชปฏิปตฺติ ทกฺขิณานุปฺปทาน** ดั่งรับพระราชทานถวายวิสัชชนามานี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าก็ทรงพระอุตสาหะทรงบำเพ็ญให้เป็นไปทุกประการ

ข้อซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชดำริระลึกถึงพระเดชพระคุณ สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า แล้วทรงพระอุตสาหะจัดการปันด้านให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าน้องยาเธอ ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรี-รัตนศาสดารามมีพระพุทธปรางคปราสาท พระศรีรัตนเจดีย์เป็นต้น ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า ทรงสถาปนาขึ้นไว้ยังหาสำเร็จบริบูรณ์ไม่ ให้แล้วสำเร็จไปได้โดยเร็วพลันสมดั่งพระราชประสงค์เดิมได้ฉะนี้ นับว่าเป็นส่วนกิจจกรณะในบุรพทิศานมัสนธรรมจริยานี้

อนึ่ง กิจจกรณียอื่นๆ ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า ได้ทรงสถาปนาไว้ยังไม่เสร็จ ก็ทรงพระราชอุตสาหะให้กรณียะนั้นๆ เสร็จดั่งพระราชประสงค์ หรือถาวรวัตถุใดๆ ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้าได้ทรงสถาปนาไว้ชำรุด และไม่ไพโรจน์เป็นรมณียสถาน สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ก็ทรงพระอุตสาหะให้ปฏิสังขรณ์และตกแต่งให้เป็นรมณียสถานขึ้นก็ดี พระกรณียกิจทั้งปวงนี้นับในกิจจกรณสถาน ส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมจริยานี้สิ้น

ในกุลวังสฐปนะที่สอง ข้อซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระอุตสาหะรักษาอุดมอลังการเป็นต้น ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้าพระราชทานนั้นๆ ไว้มิให้เสื่อมศูนย์ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนอกกำหนดในการแผ่นดินเป็นส่วนพิเศษ มีวิศาขบูชาและมธุทานเป็นต้น ให้เป็นไปดำรงตามกาลสมัย ซึ่งสมเด็จพระบรม-

ชนกนาถเจ้าได้ทรงบำเพ็ญมานั้น ส่วนนี้เป็นกุลวังสฐปนสถานบุรพทิศานมัสนธรรมจริยาสิ้น

ในทายัชชปฏิบัติที่ครบสาม ข้อซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมพระบุรพาภินิหารบุญบารมีธรรมเสด็จสถิตอยู่ในพระบรมราโชวาทซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทาน ทรงรักษาพระองค์ให้ควรแก่สยาเมกรัชชทายาทเป็นที่ยินดีน้อมเศียรเกล้าของพระบรมวงศานุวงศ์ และมูลมุขมาตยานิกร เสด็จสถิตในสยาเมกราชัยมไหศวรรย์ โดยสรรพเกษมวิธีเป็นมหัศจรรย์ปรากฏแก่สรรพอเนกชนนิกร นี้เป็นทายัชชปฏิบัติ ส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมจริยาอันอุกฤษฏ์ ด้วยประการฉะนี้

ทักขิณานุปปทานที่สี่เล่า สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าก็ทรงบำเพ็ญเป็นอติสัยพระราชกุศลในสมัยพิเศษ นิยมโดยดิถีตรงกับพระบรมสมภพมงคลและตรงกับดิถีที่สวรรคตแห่งพระบาทสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช และสมเด็จพระบรมราชชนนีและในอภิลักขิตสมัยอื่นๆ และอภิลักขิตสมัยบัดนี้ เป็นทักษิณานุปทาน ธรรมจริยาสถานที่ครบสี่ประการฉะนี้ สัมมาปฏิบัติส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมสี่เบื้องหลังคือ **กิจฺจกรณ กุลวํสฐปน ทายชฺชปฏิปตฺติ ทกฺขิณานุปฺปทาน** ดั่งรับพระราชทานถวายวิสัชชนามาทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระอุตสาหะบำเพ็ญให้เป็นไปทุกประการ ด้วยประการฉะนี้

ก็และพระราชกุศล จีวรบิณฑบาตไทยธรรมหกสิบห้าภาคซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบริจาคในพระสงฆ์ราชาคณะเป็นประธาน และไตรจีวรสมณบริกขารธรรมเทศนาบูชาภัณฑ์ทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลเป็นปัตติทาน ถวายแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จสวรรคตแล้วนั้น แม้จะเสด็จสถิตในทิพยาลัยอมรพิมานหรือในสถานคติอุบัติใดๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทราบด้วยทิพยจักษุทิพยโสต หรือญาณวิถีทางใดทางหนึ่งแล้ว จงได้ทรงรับบรมราชูทิศอนุโมทนาเพื่อเจริญกุศลราศี และสุขสิริสวัสดิ์ซึ่งจะได้สำเร็จผลโดยสมควรแก่คตินั้นๆ ทุกประการเทอญ

พระราชกุศลบุญญนิธิทักษิณานุประทานมัย ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัยกาลพิเศษนี้ จงสำเร็จเป็นธรรมิการักขาวรณคุตโยบาย สะกัดกั้นศัตรูหมู่ปัจจามิตรและสรรพอันตราย ให้พินาศบำราศไกลอย่าได้มาพ้องพานสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า จงเสด็จสถิตอยู่ในบรมราชมไหศวริยสมบัติโดยเกษมสำราญ ทรงไพโรจน์ชัชวาลด้วยราชวรฤทธิ์ ดั่งพระเจ้าจักรพรรดิราชผู้เป็นอิสสราธิบดีในทวีปมีสมุทรสาครสี่เป็นที่สุดฉะนั้น และในรตนัตตยปภาวาภิยาจนคาถา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงประพันธ์เป็นคาถาภาษามคธไว้นั้น เป็นพระคาถาอันอุดมประกอบด้วยคุณพระรัตนตรัย บัดนี้จะได้รับพระราชทานอธิษฐานอาราธนาตามความในคาถานั้นเพื่อให้เจริญพระราชสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลโดยเนื้อความว่า

อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมํ ธมฺมชฺฌคา
มหาสงฺฆํ ปโพเธสิ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้บรรลุถึงธรรมอันอุดมแล้วให้สงฆ์หมู่ใหญ่ตรัสรู้ตื่นจากกิเลสนิทรา เบิกบานปรีชาคุณขึ้นได้ สามนี้รัตนตรัยอุดม สูงสุดกว่ารัตนะอื่น

พุทฺโธ ธมฺโม สงฺโฆ จาติ นานาโหนฺตมฺปิ วตฺถุโต
อญฺญมญฺญาวิโยคาว เอกีภูตํ ปนตฺถโต

แม้ถึงต่างๆ กันโดยวัตถุว่า **พุทฺโธ ธมฺโม สงฺโฆ** ฉะนี้ก็จริงอยู่แล ก็แต่เป็นอันเดียวกันโดยอรรถเนื้อความ เพราะไม่พรากกันได้

พุทฺโธ ธมฺมสฺส โพเธตา ธมฺโม สงฺเฆน ธาริโต
สงฺโฆ จ สาวโก พุทฺธสฺส อิจฺจกาพุทฺธเมวิทํ

พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ ตื่นเบิกบานได้ก่อน สอนให้ผู้อื่นตรัสรู้ธรรม พระธรรมเล่าสงฆ์ได้ทรงไว้ สงฆ์เล่าก็สาวกของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้เบิกบานได้ก่อน สามรัตนะนี้เนื่องเป็นอันเดียวกันฉะนี้

วิสุทฺธํ อุตฺตมํ เสฏฺจํ **โลกสฺมึ รตนตฺตยํ**

สํวตฺตติ ปสนฺนานํ **อตฺตโน สุทฺธิกามินํ**

สมฺมาปฏิปชฺชนฺตานํ **ปรมาย วิสุทฺธิยา**

รัตนะทั้งสามบริสุทธิ์อุดมสูงสุดประเสริฐในโลก ย่อมเป็นไปด้วยดีเพื่อความบริสุทธิ์พิเศษอย่างยิ่ง แก่สัตว์ผู้เลื่อมใสแล้วปรารถนาความบริสุทธิ์แก่ตนปฏิบัติโดยชอบอยู่

วิสุทฺธิ สพฺพเกฺลเสหิ **โหติ ทุกฺเขหิ นิพฺพุติ**

ความบริสุทธิ์หมดจดวิเศษ จากกิเลสทั้งปวงเป็นนิพฺพุติดับจากทุกข์ทั้งหลาย

นิพฺพานํ ปรมํ สุญฺญํ **นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ**

นิพพานศูนย์อย่างยิ่ง นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง

เอเตน สจฺจวชฺเชน **สุวตฺถิ โหตุ สพฺพทา**

ด้วยสัจจวาจาภาษิตนี้ ขอสวัสดิสุขวิบุลผล จงเกิดมีเป็นวิบากสมบัติ

รตนตฺตยานุภาเวน **รตนตฺตยเตชสา**

อุปทฺทวนฺตรายา จ **อุปสคฺคา จ สพฺพโส**

มา กทาจิ สมฺผุสึสุ **รฏฺจ สฺยามานเมวิทํ**

ด้วยเดชานุภาพพระรัตนตรัย เป็นปฏิพาหโนบายกางกั้นอุปัทวันตราย อุปสรรคความเข้าไปขัดข้องทั้งหลาย จงอย่าได้ถูกต้องพ้องพานสยามรัฐมหาชนบทนี้เลย จงนิราสบำราศไกลด้วยประการทั้งปวง

อาโรคิยสุขญฺเจว **ตโต ทีฆายุตาปิ จ**

ตพฺพตฺถูนญฺจ สมฺปโตฺย **สุขํ สพฺพตฺถ โสตฺถิ จ**

ภวนฺตุ สมฺปวตฺตนฺตุ **สฺยามานํ รฏฺจปาลินํ**

ความสุขสำราญปราศจากโรคันตราย และความเป็นผู้มีอายุยืนนาน และบริบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลายซึ่งจะเกื้อกูลแก่ความไม่มีโรคและอายุยืนนั้น ทั้งสุขโสมนัสและสวัสดิ

ศุภวิบุลผล จงเกิดมีพร้อมบริบูรณ์ แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ากับทั้งสมเด็จพระบรมราชเทวี พระราชโอรสพระราชธิดา และพระบรมราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทราชบริพารทั้งปวง ซึ่งทรงอภิบาลบำรุงสยามรัฐมหาชนบทนี้

เต จ รฏฺฐญฺจ รกฺขนฺตุ สฺยามรฏฺฐิกเทวตา
สฺยามานํ รฏฺฐปาลีหิ ธมฺมามิเสหิ ปูชิตา

ขอเทพเจ้าทั้งหลายผู้สิงสถิตในสยามรัฐนี้ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบูชาด้วยธรรมพลีอามิษพลีเนืองนิจ จงตั้งไมตรีจิตอภิบาลรักษาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า กับทั้งรัฐมณฑลทั่วจังหวัดพระราชอาณาเขตต์ให้สถาพร พ้นสรรพอันตราย

สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทํ ผลํ
เอตสฺมึ รตนตฺตยสฺมึ สมฺปสาทนเจตโส

ขอผลของจิตที่เลื่อมใสในพระรัตนตรัยนั้น จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ ตามพระบรมราชประสงค์ทุกประการ

พระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม

นาย เอ.บี.กริสโวลด์ : แต่ง

ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล : แปล

พระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม

บทที่ ๑

ใน พ.ศ. ๒๓๙๔ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชย์ในประเทศไทย มหาอำนาจใจทวีปยุโรปได้พากันเข้าครอบครองดินแดนส่วนใหญ่ในทวีปเอเชีย และกำลังเตรียมที่จะเข้าครอบครองดินแดนส่วนอื่นๆ ต่อไปอีก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเป็นพระองค์หนึ่งในบรรดาประมุขของประเทศในทวีปเอเชียแต่เพียงส่วนน้อยที่สามารถต่อต้านบรรดานักอาณานิคมเหล่านั้น ในขณะที่ประมุขของประเทศอื่นๆ กำลังพยายามสู้รบอยู่อย่างไม่มีหวังหรือกำลังยอมแพ้แก่ประเทศมหาอำนาจ พระองค์ก็ทรงสามารถรักษาอิสรภาพของประเทศไทยไว้ได้ และในขณะที่ประเทศอื่นพยายามที่จะรักษาให้ประเทศของตนปลอดภัย โดยปิดประตูไม่ยอมรับอิทธิพลของประเทศทางทิศตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงคิดได้ว่าวิธีเดียวที่ประเทศในทวีปเอเชียจะคงอยู่ได้ก็คือ ต้องยอมรับเอาอิทธิพลเหล่านั้นมาปรับปรุงตนเองให้ทันสมัย วิธีนี้เป็นวิธีที่ประเทศญี่ปุ่นได้กระทำเช่นเดียวกันในเวลาต่อมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงตระหนักดีถึงผลที่เกิดขึ้นในประเทศจีนเมื่อประเทศนั้นพยายามผลักดันชาวตะวันตกออกไป พระองค์เกือบจะเป็นเพียงองค์เดียวในบรรดาชาวไทยในขณะนั้นที่ทรงทราบดีว่าประเทศจีนแพ้ในสงครามฝิ่น

และไม่ทรงเชื่อในคำโฆษณาที่ว่าประเทศจีนยอมยกสิทธิตามสัญญาให้แก่อังกฤษ เนื่องจากต้องการการประนีประนอม ประเทศไทยต้องไม่ทำตามตัวอย่างเช่นนั้น ต้องยกเลิกการแยกอยู่อย่างโดดเดี่ยวอย่างที่เคยทำกันมา ต้องยอมทำการค้ากับต่างประเทศและรับความคิดเห็นใหม่ๆ แก้ไขเปลี่ยนแปลงประเพณีอันล้าสมัยของตน ประมุขของประเทศไทยในภายหน้าจำต้องศึกษาถึงความละเอียดอ่อนของความคิดเห็นทาง วิทยาการ การทูต และการปกครองบ้านเมืองแบบตะวันตก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตระหนักดีว่าการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ ต้องทำไปอย่างรวดเร็ว สิ่งใดที่ชาติตะวันตกทำมาเป็นเวลาร้อยๆ ปี ประเทศไทยต้องทำให้ได้ในระยะเร็วกว่านั้น ตลอดเวลา ๑๗ ปี ที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ก็ได้ทรงเปลี่ยนโฉมหน้าทั้งหมดของประเทศไทย ได้ทรงเปิดสัมพันธภาพทางการทูตกับประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศสและสหรัฐอเมริกา ทำให้มีการติดต่อทางการค้าขายกับต่างประเทศอย่างกว้างขวาง ทรงเปิดโอกาสให้ชาวไทยได้รับความคิดเห็นใหม่ๆ ทรงตั้งโรงพิมพ์ สร้างถนน ขุดคลอง และตั้งเงินตราสมัยใหม่ของไทยขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อให้พอเพียงกับการขยายตัวทางการค้าขายของประเทศ ทรงเปลี่ยนแปลงระบบการปกครอง ตั้งที่ปรึกษาต่างประเทศขึ้นในวงราชการ จ้างชาวยุโรปให้มาช่วยจัดกองทหารให้ดีขึ้น และตั้งกำลังตำรวจพระองค์ทรงสนับสนุนเสรีภาพในการนับถือศาสนาและอุดหนุนคณะสอนศาสนาคริสเตียน ทั้งในงานด้านการศึกษาและการแพทย์ พระองค์ทรงผ่อนผันให้ฐานะของทาสดีขึ้น และทรงแนะอยู่เสมอว่ากฎหมายไม่ควรคำนึงถึงยศถาบรรดาศักดิ์

การเปลี่ยนแปลงของพระองค์ เป็นการปฏิวัติที่แปลกประหลาดที่สุดครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ เพราะเหตุว่าไม่ได้เกิดขึ้นจากประชามติซึ่งไม่มีอยู่ในขณะนั้น หรือเกิดจากความยินยอมซึ่งคณะนักก้าวหน้าหนุ่มได้บังคับเอาจากพระเจ้าแผ่นดิน ตรงกันข้ามพระองค์เองทรงเป็นทั้งพระเจ้าแผ่นดินและผู้นำคณะนักก้าวหน้าไปพร้อมกัน

[การที่พระราชาในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทรงยอมเสียสละอย่างเต็มพระทัยเพื่อปรับปรุงประเทศไปสู่รากฐานประชาธิปไตยสมัยใหม่ ในขณะที่ราษฎรของพระองค์เองก็ไม่ได้เคยนึกฝันถึงสิ่งนี้เลยนั้น เป็นปริศนาซึ่งชาวตะวันตกไม่อาจเข้าใจได้

แต่สิ่งนี้ก็เป็นสิ่งธรรมดาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่ได้ทรงเป็นกษัตริย์ไทยองค์แรกหรือองค์สุดท้ายที่ทรงมีความก้าวหน้าไกลไปยิ่งกว่าราษฎรของพระองค์]

การเปลี่ยนแปลงของพระองค์ในทางด้านศาสนายิ่งมีความลึกซึ้งมากขึ้นไปอีก พระองค์ได้ทรงตัดความเชื่อถือในโชคลางต่างๆ ซึ่งเข้ามาผูกพันอยู่กับพุทธศาสนาเป็นเวลาหลายร้อยปี ทรงสั่งสอนพุทธศาสนาอย่างบริสุทธิ์ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงตระหนักดีว่า ในไม่ช้าประชาชนผู้ได้รับการศึกษาดีขึ้นก็จะเลิกเชื่อถือสิ่งเหลวไหลต่างๆ เหล่านี้ และสิ่งนี้ก็อาจทำให้ประชาชนเหล่านั้น เลิกเลื่อมใสในพุทธศาสนาตามไปด้วย พระองค์จึงได้ทรงชี้แจงให้เห็นว่า คำสั่งสอนในพุทธศาสนานั้น ถ้าเข้าใจให้ถูกต้องแล้วก็จะไม่มีอะไรที่ขัดต่อสามัญสำนึก หรือขัดกับวิทยาศาสตร์เลย พุทธศาสนาเป็นแต่เพียงระบบทางจรรยา ซึ่งเหมาะกับความต้องการในปัจจุบันอย่างยิ่ง

วันหนึ่ง เมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์เกี่ยวกับโลกทั่วไปกว้างขวางยิ่งขึ้น พระนามของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้รับการเทิดทูนสูงยิ่งกว่านามของผู้สร้างอาณาจักรทั้งหลายเสียอีก แต่ในปัจจุบันทางตะวันตกรู้จักพระองค์ก็แต่เพียงว่าเป็นตัวตลกขบขัน เป็นต้นว่าในเรื่อง Anna and the King และเรื่อง The King and I เท่านั้น.

บทที่ ๒

สมเด็จเจ้าฟ้าชายมงกุฎฯ ประสูติใน พ.ศ. ๒๓๔๗ พระองค์เป็นพระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ผู้ทรงสถาปนาพระราชวงศ์จักรี และเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ผู้เสด็จขึ้นเสวยราชย์ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ นอกจากทรงมีพระอนุชาซึ่งพระองค์โปรดปรานมากแล้ว สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ยังทรงมีพระเชษฐาอนุชาเชษฐภคินีและขนิษฐาต่างพระมารดาอีกหลายพระองค์ พระองค์ทรงเป็นสมเด็จพระราชโอรสองค์ใหญ่ที่ประสูติจากพระอัครมเหษี ดังนั้นโดยทั่วไปจึงถือกันว่าทรงเป็นรัชทายาท แต่การสืบราชสันตติวงศ์นี้ก็ไม่มีกฎหมายกำหนดไว้โดยแน่นอน เมื่อพระมหากษัตริย์สวรรคต ที่ปรึกษาอันประกอบด้วยเจ้านายและข้าราชการชั้นสูงก็เลือกพระราชาองค์ใหม่ขึ้น โดยทั่วไปก็มักเลือกสมเด็จพระราชโอรสองค์แรกที่ประสูติแต่พระอัครมเหษี แต่ก็ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องกระทำดังนี้เสมอไป

ในขณะนั้น ประเทศไทยกำลังฟื้นตัวอย่างรวดเร็ว จากความหายนะอันเกิดจากสงครามกับพม่า ซึ่งได้ทำให้ประเทศเสียหายไปเป็นอันมากในชั่วระยะบรรพบุรุษรุ่นก่อน

กรุงศรีอยุธยาราชธานี สมัยก่อนยังคงปรักหักพัง อยู่ราว ๔๐ ไมล์ เหนือกรุงเทพฯ ราชธานีแห่งนี้ใหญ่กว่ากรุงลอนดอนในสมัยเดียวกัน ชาวยุโรปผู้ได้มาเห็นความรุ่งเรืองของเมืองนี้ ในขณะนั้นก็อดที่จะเรียกไม่ได้ว่า เป็นนครเวนิสทางทิศตะวันออก

ทั้งนี้เพราะมีลำคลองเป็นจำนวนมากที่ตัดผ่านไปตามพระราชวังอันสูงสกาวสง่างาม และวัดที่มียอดส่งสีทองงามระยับ บรรดาเรือพระที่นั่งและเรือหลวงซึ่งสลักเสลาอย่างสวยงาม มีบุษบกตั้งอยู่ภายใน ก็แล่นตามขบวนผ่านไปตามลำน้ำเหล่านี้ ตามวัดต่างๆ เป็นจำนวนร้อยๆ บรรดาพระภิกษุสงฆ์ต่างก็แสดงความเคารพต่อพระพุทธองค์ ซึ่งมีพระพุทธรูปทำด้วยสัมฤทธิ์หรือปูนปั้นปิดทองอยู่เป็นจำนวนนับไม่ถ้วน พ่อค้าชาวยุโรปและเอเซียก็มาค้าขายในตลาด ณ ราชธานีแห่งนี้ ในขณะที่บรรดาเจ้าประเทศราชต่างก็ส่งผ้าไหม เครื่องเพชรนิลจินดา และต้นไม้ทอง เงิน มาเป็นเครื่องราชบรรณาการ ถวายแด่พระมหากษัตริย์ ประเทศไทยมั่งคั่งมากในขณะนั้น แต่การป้องกันประเทศยังอ่อนแอ ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ กองทัพพม่าจึงเข้ายึดเอาราชธานีอันสวยงามแห่งนี้ไว้ได้ ได้แย่งชิงเอาสมบัติอันมีค่าต่างๆ ไป และเผาทิ้งกรุงศรีอยุธยาไว้เป็นสิ่งซากหักพัง

๒-๓ เดือนต่อมา ชาวไทยก็สามารถขับไล่ผู้รุกรานออกไปได้แต่ก็ไม่ได้พยายามซ่อมแซมราชธานีเก่าขึ้นอีก ผู้ปกครองประเทศในขณะนั้นได้สร้างราชธานีใหม่ที่กรุงเทพฯ ใต้ลงไปตามลำน้ำ ในครั้งแรกได้สร้างขึ้นบนฝั่งขวา แต่ต่อมาก็ย้ายมาอยู่บนฝั่งซ้าย พระราชวังและวัดต่างๆ เริ่มเกิดมีขึ้นเลียนแบบความรุ่งเรืองในสมัยก่อนที่ยังคงทรงจำกันอยู่ได้ คือมีอาคารผนังขาวหนารองรับหลังคามุงกระเบื้องที่ซ้อนกันอยู่เป็นชั้นๆ พระยานาคประดับทองเลื้อยอยู่บนหลังคาหรือทอดตัวลงมาตามขอบหน้าบรรณ เพื่อขับไล่ภูตผีปีศาจให้หนีไป ช่างเขียนก็วาดภาพบนผนังภายในอาคารด้วยสีที่ค่อนข้างสดหรือเข้ม เป็นภาพภูมิประเทศแสดงพระพุทธองค์กำลังทรงรับของถวายจากบรรดาเจ้านาย ซึ่งแต่งองค์ตามแบบราชสำนักไทย ในขณะเดียวกันภาพบุคคลซึ่งวาดตามนิยายภาษาสันสกฤตก็นั่งอยู่อย่างสง่างาม ภายในปราสาทเลียนแบบของจริงที่กำลังสร้างอยู่ ในระยะนั้นบรรดาเรือต่างๆ ก็บรรทุกทรัพย์สมบัติซึ่งซ่อนไว้ได้จากข้าศึกล่องลงมาตามลำน้ำ และหมู่แพก็ล่องนำพระพุทธรูป สมัยเก่าขนาดใหญ่ลงมาจากเมืองต่างๆ ที่ถูกทำลายลงไป สำหรับประชาชนส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในเรือนแพ ซึ่งสร้างด้วยไม้ไผ่สานหรือไม้กระดาน หน้าจั่วของเรือนแพเหล่านี้สลักเลียนรูปพระยานาคอย่างหยาบๆ เรือนแพเหล่านี้สบายและสะดวกมาก เพราะเหตุว่าในอากาศร้อนของเมืองไทยนั้นย่อมมีกระแสลมพัดอยู่เสมอบนผิวน้ำ นอกจากนั้นแม่น้ำยังเป็นทั้งที่ซักผ้า อาบน้ำ

และสายคมนาคมไปพร้อมกัน ประชาชนเองก็สะเทินน้ำสะเทินบก คือเรียนว่ายน้ำและพายเรือไปเกือบๆ พร้อมกับการหัดเดิน

ในขณะนั้น ประเทศไทยยังคงเป็นประเทศที่ไม่สนใจกับโลกภายนอก การสงครามกับเพื่อนบ้าน รวมทั้งการปฏิวัติในประเทศฝรั่งเศส ตลอดจนความยุ่งยากในทวีปยุโรป ทำให้การค้าขายซึ่งประเทศไทยเคยติดต่อกับประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศสและฮอลแลนด์ต้องหยุดชะงักลงเนื่องจากการติดต่อแต่ครั้งก่อนเหล่านี้ ประเทศไทยยังคงทำได้แต่เพียงการหล่อปืนใหญ่ การใช้ปืนไฟ ยา ๒-๓ ชนิด และขนมฝรั่งเศสเท่านั้น ในตอนต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ประเทศไทยไม่มีการติดต่อทางการทูตกับประเทศใดเลยนอกจากประเทศจีน และมีการติดต่อทางการค้าขายกับประเทศจีนและประเทศอินเดียเท่านั้น ไม่มีคนไทยคนใดเลยที่สามารถพูดภาษาในทวีปยุโรปได้ ชาวยุโรปที่อาศัยอยู่ในประเทศไทยก็มีแต่เพียงหมอสอนศาสนาชาวฝรั่งเศส และพ่อค้าชาวโปรตุเกส ๒-๓ คน หมอสอนศาสนาชาวอเมริกันเริ่มเข้ามาถึงใน พ.ศ. ๒๓๗๑ เมื่อการติดต่อทางการค้าขายเริ่มมีขึ้นอีกกับทวีปยุโรป การติดต่อก็เป็นไปอย่างช้ามาก และคณะทูตทางการค้าของอังกฤษที่เข้ามาก็ไม่สามารถทำประโยชน์อะไรได้มาก

ในขณะนั้น มีถนนแต่เพียงเล็กน้อย ประชาชนส่วนใหญ่จึงต้องอาศัยการคมนาคมทางน้ำ คือบรรดาแม่น้ำและคลองต่างๆ ยาที่ใช้ก็มีแต่เพียงสมุนไพรประกอบกับเวทมนต์คาถา ระบบประสาทและทางเดินของเลือดก็ใช้รักษาด้วยวิธีนวด ภูมิศาสตร์และดาราศาสตร์ก็ศึกษาจากรากฐานของนิยายจากอินเดีย ไม่มีมหาวิทยาลัยและโรงเรียนนอกจากวัด การตีพิมพ์หนังสือก็ไม่เป็นที่รู้จักกัน หนังสือหายากและราคาแพงมาก เพราะเหตุว่ามีอยู่แต่เพียงในรูปคัมภีร์ใบลานหรือสมุดไทยที่คัดลอกต่อกันลงมาด้วยมือเท่านั้น

ประชาชนส่วนใหญ่เชื่อในสังสารวัฏอย่างแท้จริง คือสิ่งที่มีชีวิตทั้งหมดไม่เฉพาะแต่มนุษย์เท่านั้น ต้องตกอยู่ภายใต้ห้วงแห่งสังสารวัฏ การกระทำไม่ว่าดีหรือชั่วของทุกชีวิต ย่อมส่งผลไปถึงสถานะของเขาในชาติหน้า ทั้งเทวดาและยักษ์ย่อมต้องสิ้นชีพ ท่านเหล่านี้เมื่อครั้งหนึ่งก็เคยเป็นมนุษย์ และปัจจุบันกำลังถูกลงโทษหรือได้รับรางวัล

ชั่วขณะจากกรรมที่กระทำมาแล้วในชาติก่อน การเวียนว่ายตายเกิดนี้ ย่อมมีอยู่ต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด สัตว์ในปัจจุบันอาจตายไปเกิดเป็นเจ้าชายในชาติหน้า เนื่องจากทำกรรมดีไว้ในชาตินี้ และเทวดาในปัจจุบัน ถ้าประพฤติไม่ดีก็อาจไปเกิดเป็นลูกขอทานหรือคนทุพพลภาพได้ ผู้ที่ต้องการไปเกิดดี ย่อมต้องทำบุญ และบุญแต่ละอย่างก็มีราคากำหนดไว้ล่วงหน้า เป็นต้นว่าเท่านั้นสำหรับการอุทิศเงินถวายวัด เท่านี้สำหรับการถวายอาหารแด่พระภิกษุและสามเณร เท่านั้นสำหรับการปล่อยนก และเท่านี้สำหรับให้ทาน แต่ถ้าพุทธศาสนาจะอำนวยประโยชน์ให้แก่การทำบุญเพื่อผลในชาติหน้าในชาตินี้ก็ยังมีปัญหาอีกมากมาย เป็นต้นว่า การหาเงิน ขจัดภยันตรายและโรคภัยไข้เจ็บตลอดจนทำให้คนรักใคร่ ปัญหาเหล่านี้มีภูตผีต่างๆ ซึ่งสิงสถิตอยู่บนบก ในทะเลและบนฟ้า เป็นผู้ควบคุม คือมีภูตผีอยู่ในต้นไม้ทุกต้นและหินทุกก้อน ในสระทุกแห่งและแม่น้ำทุกสาย ในเมฆและในดวงดาว ภูตผีเหล่านี้อาจทำให้ฝนตกหรือฝนแล้งพืชผลดีหรือเลว รวมทั้งความสำเร็จหรือหายนะ ทั้งในความรัก การพนันและการสงครามแม้ว่าภูตผีเหล่านี้จะมีอิทธิฤทธิ์มาก แต่ก็อาจทำให้สงบได้ด้วยการเซ่นสังเวยด้วยอาหารและดอกไม้ หรือทำให้นิ่งไปด้วยการสาปแช่ง ในปัจจุบันเฉพาะแต่คนที่ไม่รู้จักคิด จึงจะเชื่อถือภูตผีเหล่านี้เป็นจริงเป็นจัง แต่ในสมัยนั้นเกือบทุกคนไม่ว่าจะได้รับการศึกษาสูงเพียงใด ย่อมเชื่อในภูตผีเหล่านี้ และพยายามอย่างยิ่งที่จะทำให้ผีเหล่านั้นสงบ

ในขณะนั้น ชาวไทยก็นับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท (หรือหินยาน) ดังในปัจจุบันซึ่งมักกล่าวกันว่า ศาสนานี้ไม่มีพระเจ้า เพราะตามความจริงก็คือ คำสั่งสอนที่เกี่ยวกับจิตวิทยาและจรรยา โดยไม่มีเทวดาเป็นส่วนสำคัญ พุทธศาสนาลัทธิหินยานมีจุดมุ่งหมายแต่เพียงอย่างเดียว คือการหลุดพ้นจากทุกข์ และการหลุดพ้นนี้ก็อาจทำได้โดยมนุษย์โดยไม่ต้องมีพระเจ้าเข้ามาช่วย วิธีหลุดพ้นก็คือการพิจารณาถึงกฎแห่งเหตุและผลแล้วปฏิบัติตนให้เหมาะสม เหตุแห่งทุกข์ก็คือตัณหา พยาบาท และ อวิชชา ถ้าทำให้เหตุแห่งทุกข์เหล่านี้หมดไปได้ทุกข์ก็จะหายไปด้วย แม้ว่าวิธีนี้ฟังดูจะง่าย แต่ในทางปฏิบัติก็ไม่ใช่ของง่ายนัก สำหรับทางด้านการละเว้น พุทธศาสนิกชนทุกคนจำต้องละเว้นไม่กระทำสิ่งชั่ว ๕ ประการคือ การดื่มเครื่องดองของเมา การผิดลูกผิดเมีย พูดมุสา

ลักขโมย และฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ทางด้านสิ่งที่ควรกระทำก็คือ พยายามควบคุมตนเอง อดทน และมีความกรุณาต่อสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย ที่กล่าวมานี้เป็นหลักปฏิบัติขั้นต่ำที่สุดของศาสนาพุทธ ประชาชนโดยทั่วไปย่อมไม่อาจต่อสู้กับอวิชชาได้ แต่โดยทั่วไปก็อาจทำได้ทางอ้อม ด้วยการสนับสนุนความเป็นอยู่ของพระภิกษุสงฆ์ ผู้มีหน้าที่โดยเฉพาะสำหรับกำจัดอวิชชา

กฎของพระภิกษุสงฆ์มีอยู่มากกว่าหลักปฏิบัติขั้นต่ำที่สุดของพุทธศาสนิกชนเป็นจำนวนมาก นอกจากหลักปฏิบัติขั้นต่ำที่สุดแล้ว พระสงฆ์ยังต้องตัดสิ่งต่างๆ ที่จำเป็นแก่ประชาชนโดยทั่วไป เป็นต้นว่า การผูกพันกับครอบครัว ทำงานหาเลี้ยงชีพ และกิจประจำวันอื่นๆ ที่ไม่มีความผิด ทั้งนี้เพราะงานเหล่านี้จะทำให้พระสงฆ์ต้องเสียเวลาสำหรับหน้าที่ของตน พระสงฆ์ต้องไม่มีภรรยา แต่จะรักษาวินัยอย่างเข้มงวด ได้รับอาหารและที่อยู่ก็จากผลทานที่ประชาชนบริจาค พระสงฆ์เหล่านี้แบ่งหน้าที่ของตนคล้ายกับในมหาวิทยาลัยปัจจุบัน คือมีหน้าที่ทั้งทางด้านการศึกษาและวิจัย พระสงฆ์บางรูปชำนาญในภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎก สามารถรอบรู้พระธรรมวินัยเป็นอย่างดี และสอนแก่ประชาชน แต่บางรูปก็ชำนาญในการฝึกฝนจิตใจตนเองให้บริสุทธิ์สะอาดด้วยการบำเพ็ญสมาธิ

โดยทั่วไป พระสงฆ์ก็บำเพ็ญหน้าที่ของตนมาได้เป็นอย่างดีตลอดระยะเวลาหลายร้อยปีในดินแดนที่พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทรุ่งเรือง คือบนเกาะลังกา ในประเทศพม่า ไทย กัมพูชา และลาว แต่บางครั้งในประเทศเหล่านี้ สังฆภาวะก็เสื่อมทรามลงและต้องการชำระใหม่ให้บริสุทธิ์ พฤติการณ์เช่นนี้ก็เพิ่งเกิดขึ้นในประเทศไทย

การสงครามกับพม่าได้ก่อให้เกิดผลเสียหายอย่างยากที่จะประมาณได้ ราชธานีเก่าคือกรุงศรีอยุธยาได้เคยเป็นศูนย์กลางอย่างสำคัญในการศึกษาของพระภิกษุสงฆ์มาแต่ก่อน และเมื่อเมืองนี้ถูกทำลายลงใน พ.ศ. ๒๓๑๐ วัดวาอารามส่วนใหญ่ตลอดจนพระคัมภีร์ต่างๆ ก็ถูกไฟเผาไปเกือบจะหมดสิ้น ผู้คนต่างก็แตกแยกและหลบหนีไปเท่าที่จะไปได้ นอกจากนี้เมื่อประชาชนที่อดอยากไม่สามารถจะบำเพ็ญทานได้ พวกพระสงฆ์ก็ต้องดำรงชีวิตอยู่โดยวิธีอื่น ถึงต้องสึกไปทำงานในนาหรือในป่า บางคนก็ขายเครื่องรางและยาเสน่ห์ บางคนเมื่อหมดหนทางเข้าจริงๆ ก็ต้องหันไปลักขโมย

ต่อมาเหตุการณ์ในประเทศไทยก็ค่อยๆ สงบลง มีผู้นิยมบริจาคทานดังแต่ก่อน และกรุงรัตนโกสินทร์คือราชธานีใหม่ก็เต็มไปด้วยวัดวาอาราม สถานะของพระสงฆ์ก็ค่อยๆ ดีขึ้น แม้ว่าในวัดต่างๆ ส่วนใหญ่จะไม่มีการศึกษา แต่ก็ยังมีพระภิกษุสงฆ์ที่ทรงความรู้ในภาษาบาลีเป็นจำนวนมาก พอที่จะทำการสังคายนาพระไตรปิฎกได้ พระสงฆ์เหล่านี้เรียนรู้พระไตรปิฎกขึ้นใจ และอาจศึกษาเปรียบเทียบกับพระคัมภีร์ที่ยังคงมีเหลืออยู่ในต่างจังหวัด ในระยะนี้การบำเพ็ญสมาธิก็ใช้สำหรับแสดงอิทธิฤทธิ์ยิ่งกว่าการชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ แต่แม้ว่าวิธีปฏิบัติเช่นนี้จะเป็นสิ่งที่ผิด ก็ยังมีพระสงฆ์หลายรูปที่เข้าใจในวิธีดังกล่าว พระสงฆ์เหล่านี้อยู่แบบฤาษี คือ ทรมานร่างกายของตน และใช้เมตตาของตนปราบให้นกและกวางในป่าเชื่องได้

ตั้งแต่เมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบความ พระสงฆ์ก็เป็นส่วนหนึ่งในชีวิตของพระองค์ ด้วยทุกเช้าจะมีพระสงฆ์เป็นแถวยาว สวมจีวรสีเหลือง เดินผ่านประตูพระบรมมหาราชวังเข้ามา และยืนสงบนิ่งในขณะที่ได้รอรับอาหาร สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎเองก็อาจเคยถวายอาหารแด่พระภิกษุสงฆ์ด้วยพระหัตถ์ เมื่อมีพระราชพิธีในพระราชวังซึ่งก็มีอยู่บ่อยๆ จะมีการนิมนต์พระภิกษุเข้ามาฉันราวเวลาห้าโมงเช้า ทั้งนี้เพราะพระสงฆ์ไม่อาจฉันเลยเวลาเที่ยงไปได้ และต่อหน้าพระสงฆ์แต่ละรูป ก็มีเจ้านายประทับอยู่ด้วยความเคารพ เจ้านายเหล่านี้ไม่ได้เสวย แต่ทรงคอยระวังดูให้พระสงฆ์เหล่านั้นมีทุกสิ่งที่ต้องการระหว่างเวลาฉันให้พร้อมบริบูรณ์

สังฆภาวะเป็นศูนย์กลางอันหนึ่งของชีวิตวัฒนธรรมไทย ศูนย์กลางอีกอันหนึ่งก็คือชนชั้นสูง ได้แก่บรรดาเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์แก่สถาปัตยกรรม จิตรกรรม ดนตรี และละคร ช่างที่ชำนาญก็สร้างเครื่องเรือนสำหรับท่านเหล่านี้ ด้วยการสลักหรือวาดเป็นลวดลายดอกไม้และเครือเถาอย่างละเอียด หรือมิฉะนั้นก็ฝังลายมุกลงบนพื้น สำหรับตัวละคร ช่างก็สร้างเครื่องแต่งตัวที่เลื่อมพร้อยไปด้วยลายปักและสร้างหัวโขนด้วยกระดาษที่แสดงทั้งความสวยงาม น่ากลัวหรือน่าขัน บรรดาเครื่องใช้สอยของเจ้านาย ล้วนแสดงถึงฝีมืออันละเอียดอ่อนและลวดลายเครื่องตกแต่งอย่างปราณีต ตั้งแต่ขันถมไปจนถึงเครื่องทองประดับเพชรพลอย เสลี่ยงและกูบช้างไปจนถึง

โต๊ะสกาและหมากรุก สาวชาววังซึ่งบุคคลภายนอกไม่อาจแลเห็นได้นอกจากพระเจ้าแผ่นดิน ก็ใช้เวลาว่างไปในการคิดประดิษฐ์สิ่งที่สวยงาม บรรดาสาวชาววังเหล่านี้ร้องเพลงไปพร้อมกับเล่นดนตรี ซึ่งทั้งน่าดูและน่าฟัง ต่างประดิษฐ์ศิลปการบ้านเรือนขึ้นอย่างสูงส่ง เป็นต้นว่าทอและปักผ้าอันละเอียด ตระเตรียมอาหารอันโอชะ ร้อยหรือประดิษฐ์ดอกไม้ซึ่งไม่ช้าก็จะร่วงโรยไปท่ามกลางความร้อน

ตามทฤษฎี พระราชาแห่งประเทศไทยทรงปกครองแผ่นดินอย่างสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทรงเป็นเจ้าชีวิตและประชาชนก็เป็นสมบัติของพระองค์ ที่อาจกำจัดเสียเมื่อใดก็ได้ ผู้ที่เข้าเฝ้าพระราชาไม่ว่าจะเป็นเสนาบดีหรือทาส ย่อมต้องคลานอยู่กับพื้นและก้มศีรษะให้ต่ำกว่าพระบาทของพระองค์ ผู้ที่ผ่านมาหน้าประตูพระราชวังก็ต้องกระทำความเคารพเช่นเดียวกัน พระราชาเองไม่ใคร่เสด็จออกนอกพระราชวัง และเมื่อเสด็จออกประชาชนก็ถูกห้ามไม่ให้จ้องมองดูพระองค์ เมื่อเสด็จทางบกพระราชาจะทรงช้างที่ตกแต่งด้วยพระคชาธารหรือประทับบนเสลี่ยงทองมีคนหาม ๑๒ คน เมื่อเสด็จลงจากราชพาหนะ ก็มีผู้คอยกั้นกลดถวาย เมื่อเสด็จทางน้ำ ก็ทรงเรือพระที่นั่งสลักเป็นรูปสัตว์ตามเทพนิยาย มีฝีพาย ๘๐ หรือ ๑๐๐ คน และมีเรืออื่นๆ ของข้าราชการที่แต่งกายอย่างสวยงามตามเสด็จเป็นจำนวนมากมาย

ความจริงพระเจ้าแผ่นดินไทยทรงดำรงตำแหน่งสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็แต่ในทางด้านทฤษฎีเท่านั้น ประเพณีเช่นนี้ฝังแน่นอยู่ในจิตใจของชนชาติไทย ซึ่งได้เข้าครอบครองประเทศไทยมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘ ทฤษฎีในการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นชนชาติไทยได้รับมาจากชนชาติขอม ซึ่งเคยเข้าครอบครองประเทศไทยมาแต่ก่อน

ชาวขอมในขณะที่เข้าครอบครองประเทศไทย (ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖) ส่วนใหญ่นับถือศาสนาพราหมณ์ ศาสนานี้แตกต่างจากพุทธศาสนาอย่างตรงกันข้าม คือเป็นศาสนาที่เคารพนับถือเทวดา พระราชาขอมผู้ครองราชย์อยู่ในราชธานีอันโอ่อ่าที่เมืองพระนคร ก็ถือพระองค์ว่าเป็นสมมุติเทพอวตารลงมาจากพระอิศวร หรือพระนารายณ์ การเคารพบูชาเทวราชเป็นส่วนสำคัญของชีวิตของขอม ทำให้มีการสร้างศาสนสถานขึ้น

อย่างมากมาย และเป็นศูนย์กลางทางด้านจิตใจที่รวบรวมประเทศเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน บรรดาเจ้านายและพวกพราหมณ์ของขอม ต่างก็แบ่งอำนาจและเกียรติยศระหว่างกันเองโดยมีระบบวรรณะเป็นเครื่องสนับสนุน ประชาชนส่วนใหญ่ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องอะไรเลย นอกจากรับใช้ท่านเหล่านี้ พราหมณ์เป็นผู้ที่เชี่ยวชาญในภาษาสันสกฤต จึงเป็นทั้งรัฐบุรุษ นักบวช แพทย์ ผู้พิพากษา นักปรัชญา กวี ผู้นำทางด้านศิลปและยังเป็นผู้ทราบถึงพระประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้า ระบบเช่นนี้เป็นระบบที่ชาวขอมนำมาใช้ในจักรวรรดิของตน จึงย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่ไม่สามารถได้ผลในท้องถิ่นที่ห่างไกลเหมือนกับในประเทศกัมพูชาเอง ประชาชนส่วนใหญ่ที่ได้รับการศึกษาในประเทศไทยขณะนั้นก็คือชนชาติมอญ พวกมอญเหล่านี้นับถือพุทธศาสนา และย่อมไม่ยอมเคารพระบบวรรณะ ดังเช่นพวกพราหมณ์ใช้แบ่งชั้นบุคคลในสังคม

ชนชาติไทยซึ่งเป็นผู้ให้ชื่อและภาษาแก่ชาวไทยสยามในปัจจุบันเป็นผู้ที่เข้ามาทีหลัง พวกนี้ได้อพยพมาจากประเทศจีน ซึ่งตนเคยอยู่เป็นชนหมู่น้อยมาแต่ก่อน ชนชาติไทยเป็นประชาชนที่ชอบอิสระกล้าหาญในการสงคราม สนุกสนานในยามสงบ มีความคิดเฉียบแหลมและไม่ชอบขนบประเพณีที่โอ่อ่า ชนชาติไทยเหล่านี้ได้รวบรวมเข้าเป็นกลุ่มเล็กๆ ปกครองตนเอง มีระบบการปกครองแบบพ่อกับลูกโดยมีหัวหน้าทั้งนี้ก็ด้วยความเห็นชอบของประชาชน แต่ละหมู่ต่างมีความสามัคคีภายใน คือสมาชิกต่างก็พึ่งพาซึ่งกันและกัน และมีสมานฉันท์มั่นคง

ชนชาติไทยหลายกลุ่มได้อพยพเข้ามาในภาคเอเชียอาคเนย์เพื่อแสวงหาที่ดินอันอุดมสมบูรณ์ และให้หลุดพ้นจากการครอบครองของชาติจีน เขาได้เข้ามาอยู่ในดินแดนรอบนอกของจักรวรรดิขอม มีการปกครองโดยเจ้าไทยผู้เป็นประเทศราชต่อพระราชาขอม ชนชาติไทยเหล่านี้แต่แรกย่อมเคารพบูชาบรรพบุรุษและภูตผี แต่ต่อมาเนื่องจากได้รับอิทธิพลจากพวกมอญก็หันมานับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทด้วยความอ่อนโยนและสามัญสำนึกของพุทธศาสนา ลัทธินี้จึงเป็นที่ต้องใจยอมรับนับถือของชาวไทยเป็นอันมาก

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ หัวหน้าชาวไทย ๒ ท่าน ซึ่งอาศัยอยู่ในแถบเมืองสุโขทัยทางภาคกลางของประเทศไทยได้ประกาศตนเป็นอิสระจากอำนาจของประเทศกัมพูชา ในระยะต่อมา ภายใต้รัชสมัยของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช อาณาเขตของประเทศไทยก็ได้แผ่ขยายออกไปอย่างรวดเร็ว และในตอนปลายรัชกาลของพระองค์ก็เกือบครอบคลุมดินแดนของประเทศไทยทั้งหมดในปัจจุบัน พระราชาไทยแห่งอาณาจักรสุโขทัยไม่ค่อยจะถือพระองค์ และโปรดเสด็จออกปะปนกับประชาชนอย่างสนิทสนม ทรงถือว่าพระองค์เป็นพ่อของประชาชน เอาพระทัยใส่ในสุขทุกข์ของประชาชน เช่นเดียวกับพ่อเอาใจใส่ในสุขทุกข์ของลูก การปกครองเช่นนี้มีประโยชน์ทางด้านปฏิบัติด้วย เพราะเหตุว่านอกไปจากเมืองต่างๆ ที่อยู่ใกล้ราชธานีแล้ว พระราชาแห่งอาณาจักรสุโขทัย ก็ปกครองประเทศของพระองค์ทางด้านเจ้าประเทศราช ดังนั้นความจำเป็นในมิตรภาพและความจงรักภักดีของเจ้าประเทศราชเหล่านี้ จึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ อำนาจในประเทศไทยได้เปลี่ยนจากอาณาจักรสุโขทัยไปยังอาณาจักรอยุธยา ในอาณาจักรหลังนี้ แม้ว่าบรรดาชนชั้นสูงยังคงเป็นไทยอยู่ แต่ก็มีเลือดผสมและแบบแผนความประพฤติแตกต่างไปจากชาวไทยในอาณาจักรสุโขทัย ความแตกต่างนี้ยิ่งมีมากขึ้นไปอีก เมื่ออาณาจักรอยุธยาได้เข้าครอบครองประเทศกัมพูชา และรับเอาราชประเพณีหลายอย่างของขอมมาเป็นของตน ชาวไทยสมัยอยุธยาแม้ว่ายังคงนับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท แต่ก็ยอมรับเอาประเพณีพราหมณ์หลายอย่างมาปฏิบัติ ภาษาบาลียังคงเป็นภาษาทางศาสนา และภาษาไทยก็เป็นภาษาที่ใช้พูดกันทั่วไป แต่ศัพท์ภาษาเขมรและสันสกฤตเป็นจำนวนมาก ก็แพร่หลายเข้าไปเป็นภาษาขั้นสูงในราชสำนัก และในด้านการปกครองก็ใช้วิชาต่างๆ เป็นจำนวนมากที่ใช้ภาษาสันสกฤตของพราหมณ์ วิชาเหล่านี้มักเกี่ยวข้องกับกิจการที่พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทถือว่าเป็นขั้นต่ำ โดยถือว่าแม้วิชาเหล่านี้ไม่ผิด แต่ก็อาจนำให้หลงผิด เพราะเหตุว่าไม่ช่วยในการหลุดพ้นจากตัณหา พยาบาท และอวิชชา แต่อย่างไรก็ดีพระราชาผู้ปกครองประเทศก็ไม่อาจทรงมีความเห็นคล้อยตามเช่นที่กล่าวมาแล้วได้ ด้วยพระองค์ทรงใช้ความรู้และความชำนาญของพวกพราหมณ์ให้เป็นประโยชน์ คือประทานความอุดหนุน แม้ว่าจะไม่มากเท่ากับพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท แต่พวกพราหมณ์

ก็มีอิทธิพลเหนือกิจการบ้านเมืองเป็นอันมาก จึงย่อมมีอิทธิพลทางด้านศาสนาด้วย ประชาชนไทยโดยทั่วไป ในขณะที่นับถือพุทธศาสนาก็ยังคงนับถือภูตผีอยู่อย่างแต่ก่อน และย่อมเห็นเป็นสิ่งธรรมดาที่จะเคารพนับถือพระอิศวร พระนารายณ์ และเทวดาองค์อื่นๆ พร้อมกันไปกับพุทธศาสนา

ดังนั้น พระราชาแห่งประเทศไทย แม้ว่าทรงนับถือพุทธศาสนา แต่ก็ถือว่าพระองค์อวตารลงมาจากเทพเจ้าในศาสนาฮินดู และย่อมทรงประกอบพิธีทางศาสนาพราหมณ์ด้วย

การที่พระราชาไทยทรงนับถือทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธเช่นนี้ มักเป็นสิ่งที่นักเขียนชาวตะวันตกไม่เข้าใจ และก็เป็นสิ่งที่มีอยู่เมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎประสูติ แต่ขณะนั้นพวกพราหมณ์ก็มีไม่มากในการที่จะสนับสนุนระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพราะเหตุว่าได้รับการศึกษาและมีความสามารถน้อยลง งานที่เขาสามารถทำได้ก็คือเป็นโหรและประกอบกิจพิธี สิ่งเหล่านี้ย่อมคงอยู่ตราบเท่าที่มีผู้เชื่อถือ

พระภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนาไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง แต่ในขณะเดียวกันถ้าพระราชาเข้ามายุ่งเกี่ยวในกิจการของสงฆ์โดยไม่สมควรแล้ว ก็มักมีเรื่องยุ่งยากเกิดขึ้น ดังใน พ.ศ. ๒๓๒๕ พระราชาผู้ทรงพยายามวางกฎอย่างนอกลู่นอกทางแก่สงฆ์ ก็ถูกถอด เพราะเหตุว่าการกระทำของพระองค์ แสดงว่าพระองค์ทรงมีพระสติวิปลาส

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ผู้เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อจากพระราชาองค์นั้น ทรงทราบดีว่ากษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย จำต้องปฏิบัติพระองค์ในขอบเขตแค่ไหน พระโอรสของพระองค์คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธ-เลิศหล้านภาลัย ก็ทรงทราบคตินี้เช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากเรื่องต่อไปนี้

ณ ชานกรุงรัตนโกสินทร์ มีวัดของคณะสงฆ์อรัญวาสีชื่อว่าวัดสมอราย เพราะเหตุว่ามีหินตั้งอยู่ริมฝั่งให้ชาวเรือเข้ามาแวะจอดพักเรือได้ คณะสงฆ์อรัญวาสีนี้เคารพในสิ่งที่มีชีวิตทุกอย่าง แม้แต่ต้นไม้ในบริเวณวัดก็ไม่ยอมให้ริดกิ่งก้าน ในโอกาสหนึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ จะเสด็จไปเยี่ยมวัดนั้นเป็นทางราชการ และเจ้าหน้าที่

ก็ได้เสนอให้ตัดกิ่งต้นไม้เสียบ้าง เพื่อให้ขบวนเครื่องสูงฉัตรผ่านได้ แต่ท่านเจ้าอาวาสวัดสมอรายก็ไม่ยินยอม เมื่อความทราบถึงพระเนตรพระกรรณ พระองค์ก็ทรงเห็นด้วยและรับสั่งห้ามเจ้าหน้าที่มิให้ทำเช่นนั้น เราจะเห็นต่อไปว่าสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎเอง ต่อมาก็ได้มาประทับอยู่ ณ วัดสมอรายนี้เป็นเวลาหลายปี

สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎยังคงทรงพระเยาว์อยู่ เมื่อพระองค์ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับการบ้านเมือง ชนชาติมอญซึ่งเคยเป็นชาติที่สำคัญในประเทศไทย ได้ถูกชาวไทยส่วนใหญ่กลืนหายไปแล้ว แต่ก็ยังคงมีอยู่เป็นจำนวนน้อยใกล้กรุงเทพฯ ที่ยังพูดภาษามอญอยู่ และในประเทศพม่าภาคใต้ ก็ยังคงมีรัฐมอญเป็นอิสระอยู่บ้างเป็นบางครั้งบางคราว จนกระทั่งเมื่อเร็วๆ นี้ แต่ในที่สุดกองทัพพม่าก็ปราบรัฐนี้ได้ และประชาชนมอญเป็นจำนวนมาก ได้อพยพมายังประเทศไทยเพื่อมาอยู่รวมกับญาติพี่น้องของตน สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎได้เสด็จไปกับพระปิตุลาองค์หนึ่งของพระองค์เพื่อไปรับพวกมอญอพยพเหล่านี้

เมื่อพระชนม์ได้ ๑๔ พรรษา พระองค์ก็ทรงผนวชสามเณรตามประเพณี ทั้งนี้เพื่อฝึกให้ทรงคุ้นเคยกับกฎทางพุทธศาสนา และทรงเรียนภาษาบาลีขั้นต้น พระองค์ทรงดำรงภาวะสามเณรอยู่ ๗ เดือน ประทับที่วัดมหาธาตุ ซึ่งเป็นวัดใหญ่กลางกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ห่างจากประตูพระบรมมหาราชวังนัก

ต่อจากนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงดูแลการศึกษาของพระโอรสด้วยพระองค์เอง พระองค์ทรงเป็นกวีเอกและปลุกให้พระโอรสทรงมีความรักในภาษาและการใช้ถ้อยคำ ทรงวางรากฐานสำหรับการใช้ภาษาที่กระจ่างและมีความหมายดังที่สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงนิยมในภายหลัง ในขณะเดียวกันบรรดาพระปิตุลาก็ทรงสั่งสอนวิชาการเกี่ยวกับบ้านเมืองแด่พระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ สนพระทัยในวรรณคดียิ่งกว่าการปกครองบ้านเมืองและได้ทรงมอบให้พระโอรสผู้เกิดแต่พระสนม คือ พระเชษฐาต่างพระมารดาของสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงดูแลกิจการบ้านเมืองส่วนใหญ่มาเป็นเวลานานแล้ว

ในขณะนั้นก็มีประเพณีเช่นเดียวกับในขณะนี้ คือ ชายหนุ่มผู้ใดที่มีอายุครบ ๒๐ แล้ว ก็สมควรที่จะบวชเป็นพระภิกษุอยู่ระยะหนึ่ง ทั้งก็เพื่อที่จะได้ศึกษาเข้าใจหลักแห่งพุทธศาสนาให้ดีขึ้น จะได้ช่วยนำการประพฤติปฏิบัติในชีวิตชาวบ้านต่อไป เมื่อขณะที่สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎมีพระชนม์ ๒๐ พรรษา ก็ทรงมีหม่อมห้ามแล้วและมีโอรส ๒ องค์ แต่เพื่อให้ถูกต้องตามประเพณี พระองค์ก็ทรงสละโอรสและหม่อมเสด็จออกทรงผนวช ในการนี้พระองค์ต้องทรงสละทั้งตำแหน่งและพระนาม ต้องทรงรับพระนามใหม่เป็นภาษาบาลี มีคำว่าภิกขุนำหน้าเช่นเดียวกับบุคคลสามัญอื่นๆ ทั่วไปที่เข้าไปบวช

อย่างไรก็ดี ต่อไปนี้เราก็จะยังคงเรียกพระองค์ว่าสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎดังเดิมเพื่อความสะดวก ชั้นเดิมพระองค์คงตั้งพระทัยที่จะทรงผนวชเพียงหนึ่งพรรษาตามราชประเพณี แต่ก็มีเหตุการณ์อันมิได้คาดคิดฝันเกิดขึ้น ทำให้สิ่งต่างๆ เปลี่ยนแปลงไปหมด หลังจากพระองค์ทรงผนวชได้เพียง ๒ สัปดาห์ พระบาทสมเด็จพระพุทธ-เลิศหล้านภาลัยก็สวรรคตอย่างกะทันหัน บรรดาที่ปรึกษาผู้มาประชุมเลือกพระราชาองค์ใหม่ กลับหันไปเลือกพระเชษฐาต่างพระมารดาแทนสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ โดยอ้างว่าพระองค์ยังไม่ทรงชำนาญในการปกครองบ้านเมือง พระเชษฐาต่างพระมารดาจึงเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

มีคำกล่าวกันบางแห่งว่า สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเห็นว่าผู้ที่เข้ามาประชุมเลือกพระเจ้าแผ่นดินนั้นถูกบีบบังคับ และดังนั้นจึงทรงรู้สึกว่าได้รับความอยุติธรรม แต่ก็มีหลักฐานอันควรเชื่อถือได้ แสดงว่าพระองค์ทรงเล็งเห็นถึงความเหมาะสมแห่งการตัดสินครั้งนี้ และทรงยอมรับอย่างเต็มพระทัย อย่างไรก็ดีพระองค์ก็ตัดสินพระทัยที่จะทรงผนวชอยู่ต่อไปโดยไม่มีกำหนด โดยได้ทรงรับความคุ้มครองจากผ้ากาสาวพัสตร์ต่อภัยทางด้านการเมืองถ้ามีเหตุจำเป็น ผลปรากฏต่อมาว่าพระองค์ไม่ได้ทรงลาผนวชจน ๒๗ ปีภายหลัง คือเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต และพระองค์เองก็ได้รับเลือกให้เสด็จขึ้นครองราชย์แทน

บทที่ ๓

ชาวตะวันตกอาจคิดว่า การแยกออกไปจากชีวิตสามัญชนนานนั้น ย่อมไม่เหมาะสำหรับการที่จะเป็นผู้ปกครองประชาชนต่อไป แต่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก็กลับกลายเป็นสิ่งตรงกันข้าม ภาวะของพระภิกษุสงฆ์ทำให้สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎสามารถทรงทราบความจริง และเข้าพระทัยในประชาชนของพระองค์ ซึ่งพระองค์ไม่อาจทรงทราบได้ท่ามกลางชีวิตอันสูงส่งในพระราชวัง สังฆภาวะเป็นประชาธิปไตยอย่างน่าประหลาดใจ พระภิกษุทุกรูปมาจากสังคมต่างๆ กัน และตำแหน่งของพระภิกษุก็ขึ้นอยู่แก่หน้าที่และอาวุโสยิ่งกว่ากำเนิด หรือตำแหน่งในทางโลก ตามกฎแห่งพระพุทธศาสนา พระภิกษุพึงละเว้นการลักขโมย มุสา คุยโอ้อวด ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต จับต้องเงินทอง เกี่ยวข้องในเรื่องเพศ ดื่มเครื่องดองของเมา มีชีวิตอย่างฟุ่มเฟือยและสนุกสนานในทางที่ไม่ถูกต้อง นอกจากนี้ยังต้องรักษาศีลอีกไม่น้อยกว่า ๒๒๗ ข้อ ศีลเหล่านี้ควบคุมความประพฤติและกิริยาประจำวันอย่างละเอียด พระสงฆ์ไม่อาจมีทรัพย์สมบัติอย่างอื่น นอกจากจีวร บาตร และเครื่องใช้ส่วนตัวที่จำเป็นเพียงเล็กน้อย ได้รับอาหารก็เมื่อออกไปภิกขาจารในตอนเช้า คือต้องเดินไปตามถนน นัยน์ตาหลบต่ำ หรือมิฉะนั้น ก็พายเรือไปตามลำคลอง จะหยุดก็ต่อเมื่อชาวบ้านที่ต้องการจะตักบาตรนิมนต์

ระเบียบวินัยเช่นนี้ ย่อมมีผลต่ออุปนิสัยของบุคคล ทำให้สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบดีถึงความหมายแห่งการถ่อมพระองค์ และหลักแห่งอนัตตา รวมทั้งความหมายแห่งความซื่อสัตย์และมิตรภาพ เพื่อให้ถูกต้องตามประเพณี พระองค์ได้เสด็จธุดงค์โดย

พระบาทเป็นทางไกลไปยังถิ่นต่างๆ ของประเทศ เสวยอาหารที่ชาวนาและชาวประมงนำมาถวาย การธุดงค์ของพระองค์ทำให้ทรงมีความรู้ทางด้านภูมิศาสตร์ซึ่งเป็นสิ่งที่หายากในขณะนั้น เพราะเหตุว่าการคมนาคมลำบากมาก พระองค์ทรงสามารถสนทนาอย่างสนิทสนมกับประชาชน ทำให้ทรงทราบถึงจิตใจ และความต้องการของประชาชนเหล่านั้นได้เป็นอย่างดี ยากที่ผู้ปกครองประเทศโดยทั่วไปจะสามารถกระทำเช่นนี้ได้

ทางด้านพระศาสนา ความเลื่อมใสและความขยันหมั่นเพียร ก็ทำให้พระองค์ทรงศึกษาต่อไป แต่พระองค์ได้ทรงใช้สามัญสำนึก และมีพระทัยที่ค้นหาเหตุผลอย่างแท้จริงอยู่เสมอ วัดสมอรายที่พระองค์ประทับอยู่ มีชื่อในปัจจุบันว่าวัดราชาธิวาส วัดนี้ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำเจ้าพระยา ปัจจุบันอยู่ในถิ่นที่มีประชาชนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น แต่ในขณะนั้นกรุงเทพฯ ยังเล็กกว่าสมัยนี้มาก และวัดสมอรายก็ตั้งอยู่ห่างจากศูนย์กลางของเมืองหลวง คืออยู่ในป่าอันเงียบสงบ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎมาประทับอยู่กับคณะสงฆ์อรัญวาสีตามราชประเพณี พระภิกษุที่บวชเพียงไม่กี่เดือน ย่อมไม่สามารถศึกษาได้มากจากพระสงฆ์คามวาสีผู้ชำนาญในการสอนภาษาบาลีและเชี่ยวชาญพระไตรปิฎก แต่พระสงฆ์อรัญวาสีซึ่งชำนาญในทางบำเพ็ญสมาธิ ถ้ามีศิษย์ที่ฉลาดก็อาจสามารถเรียนได้อย่างรวดเร็ว และนำเอาวิธีการนี้ไปใช้เพื่อความสำเร็จในกิจการด้านอื่นๆ ได้

การบำเพ็ญสมาธินี้ เป็นระบบการควบคุมลมหายใจเข้าออกตลอดจนวิธีการอื่นๆ เพื่อนำไปสู่การควบคุมจิตใจ ทำตนให้ว่างสูญเปล่าและเข้าฌาน วิธีนี้ทำให้พระพุทธองค์ทรงสามารถตรัสรู้พระโพธิญาณและทรงวางรากฐานแห่งพุทธศาสนา แต่เรื่องเช่นนี้ก็เกิดขึ้นในถิ่นที่ห่างไกลและเป็นเวลานานมาแล้ว พระพุทธองค์ทรงมีพระชนม์อยู่ทางภาคเหนือของประเทศอินเดียในระยะพุทธกาล ความมุ่งหมายของพระสงฆ์ในประเทศไทยในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ย่อมจะไม่สูงส่งถึงปานนั้น

สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาอย่างไม่เหน็ดเหนื่อย เสด็จไปเยี่ยมตามวัดต่างๆ และศึกษาจากอาจารย์ที่เหมาะสมที่สุดเกี่ยวกับวิธีการต่างๆ ในการบำเพ็ญสมาธิ

ซึ่งในระยะต่อมาพระองค์ก็ได้ทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญในด้านนั้น การบำเพ็ญสมาธิทำให้พระสติปัญญาของพระองค์เฉียบแหลมยิ่งขึ้น แต่อิทธิฤทธิ์ที่กล่าวกันว่ามีแต่ก่อนนั้นหายไปอยู่เสียที่ไหนเล่า

พระองค์ตั้งพระทัยที่จะค้นคว้าให้มากยิ่งขึ้น เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของการบำเพ็ญสมาธิ และคำสั่งสอนของพระพุทธองค์เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระภิกษุที่วัดสมอรายไม่อาจถวายความกระจ่างแด่พระองค์ได้ เพราะเหตุว่า ท่านเหล่านั้นไม่นิยมการค้นคว้าและการศึกษาตำรับตำรา

ดังนั้น พระองค์จึงเสด็จกลับมาประทับที่วัดมหาธาตุและเริ่มทรงศึกษาภาษาบาลี ต่อมาพระองค์ก็ทรงสามารถตอบปัญหาข้อนี้ได้ว่า พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนวิธีบำเพ็ญสมาธิ ก็เพื่อกระทำให้จิตใจบริสุทธิ์สามารถแลเห็นความจริงได้ถ่องแท้ยิ่งขึ้น และอาจสละทุกสิ่งทุกอย่างได้โดยสิ้นเชิง ถ้าจะใช้ถ้อยคำสำหรับชาวตะวันตก การบำเพ็ญสมาธิก็คือการวิจารณ์จิตใจตนเอง แต่ความจริงมีความหมายยิ่งกว่านั้น คือเป็นวิธีที่จะเข้าถึงจุดมุ่งหมายได้อย่างรวดเร็ว ต่อจากนั้นก็คือการสำรวจผลที่ได้โดยย้อนกลับไปทีละขั้น เพื่อให้แน่ใจว่าลำดับที่ควรจะเป็นนั้นสมบูรณ์และติดต่อกันอย่างถูกต้อง

หลังจากทรงศึกษาอยู่เป็นเวลา ๓ ปี สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎก็ทรงผ่านการสอบไล่ภาษาบาลี และทรงเรียนสำเร็จ ในระยะนี้นอกจากทรงทราบภาษาบาลีเป็นอย่างดีแล้วยังทรงทราบพระไตรปิฎกอย่างแตกฉานอีกด้วย

พระเชษฐาต่างพระมารดาของพระองค์ คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฝักใฝ่ในพระศาสนาและสนพระทัยเป็นอย่างยิ่งในกิจการของสงฆ์ พระองค์ทรงยินดีที่สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีความรู้อย่างเยี่ยมยอด จึงทรงแต่งตั้งให้พระองค์ดำรงตำแหน่งประธานคณะกรรมการตรวจสอบภาษาบาลี เนื่องจากการศึกษาภาษาบาลีเกี่ยวข้องกับการแปลความหมายในพระไตรปิฎก จึงหมายความว่าสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีส่วนร่วมในการควบคุมการสั่งสอนพุทธศาสนาแด่พระภิกษุโดยทั่วไป

แม้ว่าจะทรงประสบความสำเร็จเช่นนี้ ระยะนี้ก็เป็นระยะที่สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎเศร้าพระทัยมาก การศึกษาอย่างขะมักเขม้นได้แสดงให้พระองค์ทรงทราบว่าในพระไตรปิฎกนั้นมีการสั่งสอนหลายอย่าง และพระองค์อาจทรงคิดว่าบางอย่างไม่ถูกต้องตรงร่องรอยเดิมก็ได้ มีอยู่อย่างหนึ่งที่พระองค์แน่พระทัยก็คือว่า พระสงฆ์ไทยในขณะนั้นเป็นตัวอย่างอันน่าเสียใจของคณะสงฆ์ที่พระพุทธองค์ทรงตั้งขึ้นเพื่อประกาศและสืบคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ กิจพิธีสงฆ์ที่กระทำก็กระทำอย่างแกนๆ ไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย วินัยก็ขาดตกบกพร่อง พระภิกษุหลายรูปได้ประพฤติตนไม่ดี คงมีแต่เพียงไม่กี่องค์ที่สนใจในการศึกษา ชั้นแรก พระองค์ตั้งพระทัยที่จะทรงลาผนวชเพราะทรงเล็งเห็นว่าการอยู่ท่ามกลางพระภิกษุอื่นๆ ที่ไม่ตั้งใจปฏิบัติตามกฎวินัยนั้นก็คือการล่อลวงทางศาสนา ด้วยความโศกเศร้าเช่นนี้ พระองค์จึงทรงนำดอกไม้ธูปเทียนเข้าไปในพระอุโบสถต่อพระพักตร์พระพุทธปฏิมากรปิดทองขนาดใหญ่ซึ่งอยู่ไกลแต่อ่อนโยน และส่องแสงเรืองรองอยู่ท่ามกลางความมืดสลัว พระองค์ถวายดอกไม้ธูปเทียน และวิงวอนขอให้เทพยดาจงสำแดงเครื่องหมายเป็นการแนะนำแด่พระองค์

เทพยดาเหล่านี้ ล้วนเคยเป็นเทวดาในศาสนาฮินดูมาก่อนและตามนิยายที่เชื่อถือกัน ก็ว่าได้หันมานับถือพุทธศาสนาและกลายเป็นเทวดาที่ควบคุมปรากฏการณ์แห่งธรรมชาติไป เทวดาเหล่านี้จึงแตกต่างจากพระอิศวรและพระนารายณ์อย่างมากมาย พระผู้เป็นเจ้าทั้ง ๒ องค์นั้นยังคงรักษาลักษณะดั้งเดิมไว้ ตลอดจนมีพราหมณ์และสานุศิษย์เป็นผู้เคารพบูชา ยากที่จะกล่าวได้ว่า ขณะนั้นสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงนึกถึงเทวดาเหล่านี้อย่างไร พระองค์อาจจะเหมือนกับคนทั้งหลายในขณะนั้น คือทรงเชื่อในเทวดาและหวังว่าเทวดาคงจะตอบสนองความปรารถนา ของพระองค์ แต่ในเบื้องปลายแห่งพระชนมายุ พระองค์ก็ทรงคิดว่าเทวดาเหล่านี้ไม่มีตัวตน เป็นแต่เพียงสัญลักษณ์ที่มนุษย์คิดขึ้น เมื่อต้องการจะติดต่อกับสิ่งที่ตนเชื่อว่ามีอำนาจเหนือตน การศึกษาของพระองค์อาจทำให้พระองค์เล็งเห็นความคิดดังกล่าวได้แล้ว และด้วยเหตุนี้ในขณะนั้นพระองค์จึงอาจไม่ได้วิงวอนต่อเทวดาแต่ประการใดเลยแต่ทรงกระทำกิจพิธีเพื่อให้พระหทัยสงบ พระสติปัญญาปลอดโปร่งและพระปณิธานมั่นคงยิ่งขึ้นเท่านั้น

ต่อมาอีกเล็กน้อย พระองค์ก็ทรงทราบว่า มีเจ้าอาวาสวัดหนึ่งซึ่งมีความรู้ทางหลักพระพุทธศาสนา และพระวินัยเป็นอย่างดี พระองค์จึงเสด็จไปสนทนาด้วย และทรงเลื่อมใสความรู้ของท่านผู้นั้นเป็นอย่างยิ่ง ท่านเจ้าอาวาสนี้เป็นมอญบวชในภาคใต้ของประเทศพม่าแล้วจึงย้ายเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ คณะสงฆ์มอญไม่ต้องตกระกำลำบากเช่นคณะสงฆ์ไทย จึงยังคงกระทำกิจพิธีสงฆ์แบบสมัยโบราณได้อย่างถูกต้อง สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎตกลงพระทัยจะปฏิบัติตามกฎวินัยของพระสงฆ์มอญอย่างเข้มงวดแม้ในรายละเอียดเล็กน้อย เช่นการออกสำเนียงภาษาบาลีและการครองผ้า แต่พระองค์ไม่อาจกระทำเช่นนี้ได้ที่วัดมหาธาตุ เพราะเหตุว่ากฎที่นั่นไม่เหมือนกัน จึงเสด็จกลับไปประทับที่วัดสมอราย อันเป็นที่ซึ่งพระสงฆ์มีอิสระเสรีกว่า

คณะสงฆ์มอญเข้มงวดมาก เกี่ยวกับการอุปสมบทพระภิกษุสงฆ์คือต้องกระทำในสถานที่อันกำหนดไว้ พื้นดินเองก็อาจไม่บริสุทธิ์เสมอไป น้ำย่อมดีกว่า และการอุปสมบทบนแพกลางน้ำย่อมเป็นสิ่งบริสุทธิ์อย่างแท้จริง สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎไม่แน่พระทัยว่าการอุปสมบทของพระองค์จะบริสุทธิ์ จึงทรงอุปสมบทใหม่อีกครั้งหนึ่งบนแพกลางแม่น้ำเจ้าพระยาหน้าวัดสมอราย

พระองค์สนพระทัยในวินัยสงฆ์เช่นเดียวกัน กฎทั้ง ๒๒๗ ข้อ ย่อมมีเหตุผลอันสมควรทุกข้อ และแม้จะไม่สะดวกเพียงไร พระสงฆ์ก็ไม่บังควรจะละเลยต่อกฎเหล่านั้น

ถึงแม้ว่าการปฏิบัติตามกฎจะสำคัญสักเพียงไร สิ่งที่สำคัญกว่านั้นก็ยังมีอยู่ ถ้าไม่สมควรในการละเลยกฎเล็กน้อยก็ยิ่งไม่สมควรหนักขึ้นไปอีกที่จะละเลยต่อกฎใหญ่ๆ ซึ่งห้ามการปล่อยตนเองไปตามสบาย พระสงฆ์ไม่สมควรที่จะพอใจต่อการพ้นทุกข์ของตนเท่านั้น การหลีกเลี่ยงต่อความชั่วก็ยังไม่เพียงพอ พระสงฆ์จึงต้องประพฤติตนให้เป็นตัวอย่างในทางความดี ความเมตตากรุณา ความเฉลียวฉลาด การสนใจหาความรู้ ตลอดจนคอยช่วยผู้อื่นอยู่เสมอ ทั้งบรรดาพระภิกษุอื่นๆ และประชาชนธรรมดา เพื่อต่อสู้กับตัณหาพยาบาท และอวิชชา

สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีสานุศิษย์ประมาณ ๓๐ รูป ทั้งพระและสามเณร พระองค์ประทานคำสั่งสอนแก่ท่านเหล่านี้อย่างสม่ำเสมอ บางรูปก็ติดตามพระองค์มาจากวัดมหาธาตุ แต่บางรูปก็เพิ่งจะเข้ามามอบตนเป็นสานุศิษย์ นอกจากนี้ก็มีประชาชนธรรมดาอีกจำนวนหนึ่งที่ชอบเข้ามาฟังธรรมเทศนาของพระองค์

สานุศิษย์ของพระองค์ที่วัดสมอราย ดำรงชีวิตอยู่ตามพระวินัยอย่างเข้มงวด ศึกษาพระไตรปิฎกทุกแง่ทุกมุม ตรวจตราพระไตรปิฎกทุกข้อความเพื่อให้แน่ใจว่าที่ตนตีความหมายไปนั้นถูกต้อง ก่อนที่จะสอนให้สานุศิษย์เหล่านั้นทราบถึงการบำเพ็ญสมาธิขั้นสูง พระองค์ก็โปรดให้ท่านเหล่านั้น เข้าใจถึงความมุ่งหมายของการบำเพ็ญสมาธิเสียก่อน สิ่งที่สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงอ้างเป็นตัวอย่างเสมอก็คือขอให้พระภิกษุสงฆ์จงบำเพ็ญตนเสมือนกับภิกษุสงฆ์ในสมัยพุทธกาล

ประเพณีอันหนึ่งของพุทธศาสนาในระยะต้นๆ เป็นที่พอพระทัยของสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎมาก ประเพณีนั้นก็คือการธุดงค์ไกลๆ ไปเผยแผ่พระศาสนายังท้องถิ่นต่างๆ ในปัจจุบันเราอาจเข้าใจได้ยากว่าเพราะเหตุใดธุดงค์ไกลๆ จึงเป็นสิ่งจำเป็น เพราะเหตุว่าเราอาจติดต่อกับประชาชนทั้งประเทศให้ได้อย่างรวดเร็ว ดังเช่นทางด้านวิทยุและหนังสือพิมพ์ ถ้าต้องการให้เร็วยิ่งขึ้น เราก็อาจเดินทางไปโดยเครื่องบินหรือรถยนต์ยังเมืองใหญ่ๆ และประกาศแก่ประชาชนเหล่านั้นทางเครื่องขยายเสียงอย่างทุกวันนี้ เวลานั้นยังไม่มี

สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎก็เหมือนกับพระพุทธองค์ คือไม่ทรงมีเครื่องมือเช่นนั้น พระองค์ต้องเสด็จจากหมู่บ้านหนึ่งไปยังอีกหมู่บ้านหนึ่ง ต้องทรงหยุดเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับพระภิกษุตามท้องถิ่นบ่อยๆ และต้องทรงสั่งสอนแก่ประชาชนด้วยถ้อยคำสั้นๆ ง่ายๆ ที่เขาอาจเข้าใจได้ การที่พระองค์เสด็จดำเนินด้วยพระบาท หรือด้วยเรือลำพังแต่เพียงพระองค์เดียวหรือกับพระภิกษุอีก ๒-๓ รูป ก็ย่อมไม่มีสิ่งใดที่จะแสดงว่าพระองค์แตกต่างไปจากพระภิกษุสามัญเลย พระองค์มักจะเสด็จไปประพาสราชธานีเก่า คือกรุงศรีอยุธยา นอกจากนั้นก็เสด็จไปตามจังหวัดต่างๆ ที่ไม่อยู่ห่างไกลจนเกินไปนัก พระองค์เคยเสด็จไปถึงเมืองสุโขทัย ซึ่งอยู่เหนือกรุงเทพฯ ขึ้น

ไปกว่า ๒๐๐ ไมล์ ณ ที่นั้น ใน พ.ศ. ๒๓๗๖ พระองค์ได้ทรงค้นพบโบราณวัตถุศิลา ๒ ชิ้นของพ่อขุนรามคำแหงท่ามกลางซากโบราณวัตถุสถาน พ่อขุนรามคำแหงทรงเป็นมหาราชของชาติไทยในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ โบราณวัตถุชิ้นหนึ่งก็คือพระแท่นมนังคศิลา ซึ่งเป็นราชบัลลังก์หรือแท่นพิพากษาอรรถคดี อีกชิ้นหนึ่งเป็นแท่นหินจารึกด้วยอักษรโบราณ พระองค์โปรดให้ย้ายโบราณวัตถุทั้งสองชิ้นนี้ลงมายังกรุงเทพฯ ทรงวางพระแท่นมนังคศิลาไว้ใต้ต้นมะขามใหญ่ในบริเวณวัดสมอราย และมักจะขึ้นประทับบนนั้นเพื่อแสดงพระธรรม สำหรับจารึกเราก็จะเห็นข้อความเหล่านั้นได้กลายเป็นเครื่องนำพระจริยาวัตรของพระองค์ในอีกหลายปีต่อมา เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าไม่โปรดในการที่สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงประพฤติตามอย่างพระภิกษุมอญทั้งในด้านการครองจีวรและอุ้มบาตร แต่ก็ทรงรู้สึกยินดีในการที่พระองค์ทรงควบคุมให้พระธรรมวินัยเข้มแข็งขึ้น ตลอดจนความรู้ในด้านพระไตรปิฎก จึงโปรดพระราชทานวัดให้แก่เจ้าฟ้ามงกุฎ เพื่อเป็นที่ซึ่งพระองค์จะได้ทรงมีอิทธิพลยิ่งขึ้น

วัดที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนี้มีนามว่าวัดบวรนิเวศ เป็นวัดที่พระปิตุลาองค์หนึ่งของพระองค์ได้เริ่มสร้างขึ้นเมื่อ ๒-๓ ปีมาแล้ว แต่พระปิตุลาองค์นี้ก็ได้สิ้นพระชนม์ไปเสียก่อนที่วัดจะสร้างสำเร็จ และขณะหนึ่งวัดนี้ก็แทบจะไม่มีผู้อาศัยอยู่เลย คือมีคณะสงฆ์พำนักอยู่ไม่เกิน ๕ รูป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงสร้างวัดนี้จนสำเร็จและทรงสร้างอาคารแบบฝรั่ง ๓ ชั้นถวายแด่พระอนุชาผู้จะทรงเป็นเจ้าอาวาสองค์ใหม่ ในวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๘๐ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎได้เสด็จโดยเรือพระที่นั่งกั้นหลังคาแดงห้อมล้อมด้วยพระภิกษุสาวกของพระองค์ในเรืออีกหลายลำตรงไปยังวัดนั้น

ขบวนเสด็จทางน้ำนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงควบคุมโดยตรง และโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระอิสริยยศทุกประการแด่สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎเสมอรัชทายาทแห่งราชบัลลังก์ ขณะนี้พระโอรสผู้ทรงมีความสามารถของพระบาทสมเด็จ

พระนั่งเกล้าฯ ได้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว และมักกล่าวกันว่าพระองค์ทรงใช้โอกาสนี้เพื่อแสดงว่าเมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎก็สมควรที่จะเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติต่อไป

ขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสแห่งวัดบวรนิเวศ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎก็ทรงมีอิทธิพลต่อคณะสงฆ์อย่างมากมาย สานุศิษย์หลายรูปจากวัดสมอรายได้ตามมาพำนักอยู่กับพระองค์ และพระองค์ก็ได้ทรงตั้งนิกายใหม่ขึ้น เพื่อจะปฏิรูปพระพุทธศาสนา ในขั้นแรกคณะสงฆ์นี้ก็ยังไม่ได้แยกออกมาจากนิกายเดิม แต่ต่อมาจึงได้แยกออกมาเป็นอีกนิกายหนึ่งต่างหาก มีนามว่า **"ธรรมยุต"** เพื่อเป็นเครื่องเตือนสาวกว่าพึงอิงอยู่กับพระธรรม พระสงฆ์นิกายนี้งดเว้นการปฏิบัติต่างๆ ที่ไม่มีเหตุผล แต่ได้ทำสืบต่อกันมาตามประเพณี ในขณะเดียวกันก็ไม่ปฏิบัติตามกฎในพระวินัยอย่างไม่ลืมหูลืมตา แต่พยายามที่จะคำนึงถึงความหมายของกฎเหล่านั้นเสมอ พระสงฆ์คณะธรรมยุตต้องเข้าใจบทสวดมนต์ที่ตนท่องบ่นอยู่ ตลอดจนเหตุผลของพระวินัยที่ตนต้องปฏิบัติตามและความหมายของสิ่งต่างๆ ที่ตนกระทำลงไป กล่าวโดยย่อ พระธรรมที่ตนพึงอิงก็คือพระธรรมอันบริสุทธิ์ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสั่งสอน ไม่มีมลทินใดๆ มาแปดเปื้อนอยู่ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎไม่มีพระประสงค์ให้สานุศิษย์ของพระองค์เชื่อตามพระองค์อย่างปราศจากความคิด ถ้าสงสัยสิ่งใด การพิจารณาถึงสิ่งนั้นอย่างรอบคอบโดยไม่นำตนเองเข้าไปพัวพันแล้ว ก็อาจนำไปสู่คำตอบที่ถูกต้องได้

หน้าที่อันสำคัญของพระสงฆ์ ในคณะธรรมยุติกนิกายก็คือความรู้อันถ่องแท้เกี่ยวกับพระไตรปิฎก สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงตั้งโรงเรียนเรียนภาษาบาลีขึ้นที่วัดบวรนิเวศ โดยทรงได้รับความช่วยเหลือจากบรรดาผู้รู้ที่ดีที่สุดในประเทศไทย แต่น่าเสียดายว่าพระคัมภีร์ที่มีอยู่ในขณะนั้นก็มีทั้งผิดและไม่สมบูรณ์ แม้ว่าจะพยายามกันสักเพียงไรก็ยังไม่สามารถจะทดแทนพระคัมภีร์ซึ่งขาดหายไป เมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาได้

บางครั้งก็มีสมณทูต จากประเทศที่นับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทไปยังอีกประเทศหนึ่ง เพื่อให้หรือขอความช่วยเหลือ ซึ่งในอดีตก็ได้เคยมีการแลกเปลี่ยนแบบนี้

หลายครั้งระหว่างเกาะลังกา และประเทศไทยในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ และ ๒๐ เมื่อเชื่อกันว่าเกาะลังกาเป็นแหล่งของพระพุทธศาสนาที่บริสุทธิ์ พระสงฆ์ไทยก็ไปยังเกาะลังกาเพื่อศึกษาและกลับมาสั่งสอนยังประเทศไทย ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓ เมื่อคณะสงฆ์ลังกาเสื่อมโทรม พระสงฆ์ไทยก็ไปยังเกาะลังกาเพื่อช่วยสร้างคณะสงฆ์ขึ้นใหม่

ใน พ.ศ. ๒๓๘๓ พระสงฆ์ลังกา ๕ รูป ได้เดินทางเข้ามาบูชาพุทธสถานที่สำคัญในประเทศไทย เนื่องจากพระสงฆ์เหล่านี้อาจติดต่อได้กับชาวไทยแต่ทางภาษาบาลีอย่างเดียว พระสงฆ์เหล่านี้จึงพำนักอยู่ที่วัดบวรนิเวศ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎมักทรงสนทนากับพระสงฆ์ลังกาเหล่านี้เสมอ เพื่อทรงซักถามเกี่ยวกับประเพณีทั้งหมดของคณะสงฆ์ลังกา ต่อจากนั้นพระองค์จึงทรงส่งสมณทูตไปยังเกาะลังกา ประกอบด้วยสงฆ์ ๕ รูป ที่คัดเลือกจากสานุศิษย์ที่ดีที่สุดของพระองค์ สมณทูตไทยพักอยู่ที่เกาะลังกา ๑ ปี เพื่อสืบถามเกี่ยวกับภาวะของพุทธศาสนาที่นั่นและรวบรวมหลักฐานมาซ่อมแซมพระไตรปิฎกที่เมืองไทย เมื่อคณะสงฆ์ชุดนี้กลับมา ก็นำคัมภีร์มาด้วย ๔๐ เล่ม อีกปีหนึ่งก็มีสมณทูตไทยไปเกาะลังกาอีก เพื่อคืนพระคัมภีร์เหล่านี้และยืมมาใหม่อีก ๓๐ เล่ม เมื่อสมณทูตชุดนี้กลับมายังประเทศไทยใน พ.ศ. ๒๓๘๗ ได้พาเอาพระสงฆ์และชาวลังกาจำนวนหนึ่งกลับมาด้วย ท่านเหล่านี้ล้วนพำนักอยู่ที่วัดบวรนิเวศ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงปรึกษากับท่านเหล่านี้ และเริ่มทรงมีสมณสาสน์ติดต่อกับบรรดาพระภิกษุลังกาที่คงแก่เรียนที่สุดเกี่ยวกับทางด้านหลักธรรมของพระพุทธศาสนา และวินัยทุกด้านทุกมุม ในระยะต่อมาประเพณีของพระสงฆ์ลังกาก็ยิ่งทำให้สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเคร่งในการปฏิบัติตามพระสงฆ์มอญยิ่งขึ้น ทั้งสองประเพณีนี้ช่วยให้พระองค์ทรงหันกลับไปยังหลักธรรมที่บริสุทธิ์ในพระพุทธศาสนา

การสังคายนาพระไตรปิฎกทำให้บรรดานักปราชญ์ทางภาษาบาลีในประเทศไทยต้องทำงานหนักเป็นเวลานานกว่า ๑๐ ปี เมื่อส่วนต่างๆ สำเร็จลงก็มีการคัดลอกในประเทศไทยขณะนั้นตำราภาษาบาลียังเขียนด้วยอักษรขอม และการคัดลอกตามทางราชการที่กำลังทำขึ้นในขณะนั้นก็ใช้วิธีการเช่นเดียวกันนี้ อย่างไรก็ดี สมเด็จ

เจ้าฟ้ามงกุฎทรงเห็นว่าอักษรขอมนี้อาจอ่านเข้าใจผิดได้โดยง่าย จึงทรงคิดตัวอักษรขึ้นใหม่สำหรับสานุศิษย์ของพระองค์ ตัวอักษรแบบใหม่นี้เลียนแบบมาจากตัวอักษรในทวีปยุโรป พระองค์ได้โปรดให้ตีพิมพ์ตำราภาษาบาลีขึ้นหลายเล่มด้วยตัวอักษรแบบนี้จากแท่นพิมพ์ซึ่งพระองค์ทรงตั้งขึ้นที่วัดบวรนิเวศ เครื่องพิมพ์แท่นนี้เป็นเครื่องพิมพ์เครื่องแรกในประเทศไทยที่นำมาใช้ในกิจการพระพุทธศาสนา ก่อนนั้นคงมีแต่เครื่องพิมพ์ของหมอสอนศาสนาเท่านั้น

ในระยะนั้น คงมีแต่เพียงคัมภีร์ภาษาบาลีบางเล่มในพระไตรปิฎกที่แปลเป็นภาษาไทย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มีพระราชประสงค์จะให้แปลเป็นภาษาไทยทั้งหมด และนโยบายเช่นนี้ก็เป็นที่ต้องพระทัยของสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎเป็นอันมาก เพราะพระองค์ก็มีพระประสงค์อยู่แล้ว ที่จะให้ประชาชนส่วนใหญ่เข้าใจหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ต่อมาจึงเริ่มมีการแปลพระไตรปิฎกออกเป็นภาษาไทย แต่ก็เสียเวลาหลายปีกว่าจะสำเร็จ

เมื่อยังประทับอยู่ที่วัดสมอราย สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงรู้จักกับท่าน**สังฆราชปัลลกัวส์** (Pallegoise) ชาติฝรั่งเศส ผู้มีวัดอยู่ใกล้ๆ ท่านสังฆราชผู้นี้พูดภาษาไทยได้คล่อง และได้สอนภาษาละตินตลอดจนสนทนาเกี่ยวแก่ศาสนาคาโธลิกกับพระองค์ เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยน สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎก็ได้ทรงสอนภาษาบาลีแก่ท่านสังฆราช และทรงช่วยในการแต่งพจนานุกรมเล่มใหญ่ ภาษาไทย-ละติน-ฝรั่งเศส-อังกฤษ แม้ว่าท่านทั้งสองนี้จะมีศรัทธาไม่ต้องกัน แต่ก็มีความเคารพซึ่งกันและกันเป็นอย่างมาก และคงเป็นมิตรต่อกันตราบจนท่านสังฆราชถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. ๒๔๐๕

ณ วัดบวรนิเวศ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงติดต่อกับหมอสอนศาสนานิกายโปรเตสตันท์ชาวอเมริกัน คือ **ดร. คาสเวลล์** (Caswell) **บรัดเล** (Bradley) และ **เฮาซ์** (House) พระองค์ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับท่านเหล่านี้ และทรงเรียนพูดและเขียนได้อย่างคล่องแคล่ว แม้ว่าจะไม่สู้ถูกต้องนัก พวกหมอสอนศาสนาได้ช่วยเหลือให้พระองค์ทรงศึกษาในวิทยาการสมัยใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิชาภูมิศาสตร์และ

ดาราศาสตร์ซึ่งพระองค์สนพระทัยเป็นอันมาก นอกจากนี้ท่านเหล่านี้ยังแนะนำให้พระองค์ทรงศึกษาศาสนาเปรียบเทียบ และถวายหนังสือให้พระองค์ทรงยืมด้วย สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงสั่งหนังสือมาจากต่างประเทศเสมอ ทรงอ่านอย่างกระตือรือร้น และสนทนาถึงหนังสือเหล่านั้นกับบรรดาหมอสอนศาสนา พระองค์ทรงเห็นว่ามีสิ่งดีๆ อยู่เป็นอันมากในศาสนาคริสเตียน เพราะธรรมจริยาในศาสนานั้นก็คล้ายคลึงกันมากกับธรรมจริยาในพระพุทธศาสนา แต่ความเชื่อถือบางข้อเป็นต้นว่า ที่เกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้าก็ยุ่งยาก รายงานของหมอสอนศาสนาได้กล่าวถึงปัญหาที่น่ากระอักกระอ่วนที่ถูกชาวไทยตั้งกระทู้ถามเป็นต้นว่า “พระเจ้าจะประทานโทษแก่ผู้ฆ่าคนตายและให้รางวัลแก่เขาเสมือนกับผู้ทำดีหรือไม่ ถ้าพระองค์กระทำดังนั้น พระองค์ก็ไม่ยุติธรรม” “ถ้าพระเจ้าเป็นพระบิดาของประชาชนทั้งหมด เหตุใดพระองค์จึงไม่แสดงพระประสงค์ของพระองค์แก่ชาวตะวันออก เช่นเดียวกันกับชาวตะวันตก” “ถ้ามีปาฏิหาริย์ทำให้บรรพบุรุษของท่านนับถือศาสนาคริสเตียน เหตุใดท่านจึงไม่แสดงปาฏิหาริย์แก่พวกเรา” “ท่านกล่าวว่าพระเจ้าจะทรงพระพิโรธกับผู้ที่ไม่เชื่อถือท่าน พระองค์จะเป็นพระเจ้าที่ดีอย่างไรถ้าพระองค์ทรงพระพิโรธ” “ทำอย่างไรเราจึงจะรู้ว่าหนังสือของท่านเป็นความจริง ท่านบอกเราว่าดังนั้น และถ้าเราบอกท่านว่าหนังสือของเราก็เป็นความจริง เหตุใดท่านจึงไม่เชื่อเรา ถ้าท่านต้องการให้เราเชื่อท่าน” สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงคิดว่านิยายหลายเรื่องในคัมภีร์ไบเบิล “ไม่ถูกต้องกับสิ่งที่ควรจะเป็น” พระองค์ได้รับสั่งกับสหายของพระองค์ผู้นับถือศาสนาคริสเตียนหลายครั้งว่า *“สิ่งที่ท่านสั่งสอนให้ประชาชนกระทำนั้นน่าชม แต่สิ่งที่ท่านสั่งสอนให้ประชาชนเชื่อนั้นโง่เขลา”*

แต่ถ้ามีนิยายที่โง่เขลาอยู่หลายเรื่องในคัมภีร์ไบเบิล ก็มีนิยายเช่นนั้นเช่นเดียวกันในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา นักแต่งหนังสือในพระพุทธศาสนาเชื่อว่าโลกเรานี้เป็นแผ่นแบน อยู่ล้อมรอบภูเขาอันเป็นจุดศูนย์กลางและเป็นที่ประทับของเทวดา ความคิดเช่นนี้ย่อมตรงกันข้ามกับวิทยาศาสตร์ และสามัญสำนึกเช่นเดียวกับเรื่องการสร้างโลกในคัมภีร์ไบเบิล สิ่งที่ผิดแปลกเช่นนี้สมควรที่จะมองข้ามไป แล้วเราก็จะแลเห็นพระธรรมอันบริสุทธิ์ได้ การศึกษาพระคัมภีร์อย่างพินิจพิเคราะห์ให้ถูกต้องตามเหตุผลไม่ใช่เฉพาะทางด้านความเลื่อมใสศรัทธาเท่านั้น ที่อาจทำให้เราแลเห็นพระธรรม

อันบริสุทธิ์ได้ แต่อย่างไรก็ดี เราอาจเห็นได้ว่าพระคัมภีร์ในพุทธศาสนานั้นแสดงความคิดที่แตกต่างกันมาก อันอาจแยกออกได้เป็น ๒ ทาง

ทางหนึ่งนั่นมุ่งไปในทางเลื่อมใสศรัทธา ในคัมภีร์เหล่านี้พระพุทธองค์ก็เป็นเสมือนพระผู้เป็นเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ ทรงแสดงปาฏิหาริย์เหาะเหินไปในอากาศ ทรงทรมานให้บรรดาเทพยดาหันกลับมานับถือพุทธศาสนา และทรงสั่งสอนเวทมนต์คาถาให้ผู้ที่นับถือพระองค์ปราบปรามยักษ์ได้ ผู้นับถือพุทธศาสนาแบบนี้ย่อมเคารพบูชาพระองค์ด้วยความเลื่อมใสศรัทธาชนิดที่ไม่คำนึงถึงเหตุผล และพระองค์เองก็ย่อมยินดีรับคำสรรเสริญเยินยอที่โง่เขลาที่สุดอย่างเต็มพระทัย

อีกทางหนึ่งก็คือความคิดที่คำนึงถึงมนุษยธรรมและเหตุผล พระพุทธองค์ทรงเป็นมนุษย์สามัญ เป็นครูที่ฉลาดและอ่อนโยน ทรงฝึกหัดอำนาจทางจิต จนถึงขั้นพิเศษโดยที่ไม่ต้องอาศัยสิ่งนอกเหนือธรรมชาติเลย ความหลุดพ้นจากทุกข์ทรมานที่พระองค์ทรงสั่งสอนก็คือความดีและสามัญสำนึกที่นำไปยังผลที่ถูกต้อง ปรัชญาที่มีอยู่ในคำสั่งสอนก็ล้วนเต็มไปด้วยเหตุผล และแน่นอนทุกขทรมานย่อมเกิดจากวัตถุน้อยยิ่งกว่าทางด้านจิตใจ สิ่งต่างๆ เป็นต้นว่า ตัณหา ราคะ ความเกลียด ริษยา ความโกรธและความโหดร้าย อวิชชา ความเชื่อถือโชคลาง และความเกียจคร้าน สิ่งเหล่านี้ถ้าควบคุมได้แล้ว ทุกขทรมานก็จะลดน้อยลง และถ้ากำจัดให้หมดสิ้น ทุกขทรมานก็จะสูญหายไปด้วย

ในบทความซึ่งความคิดเช่นนี้มีอยู่ ก็คงเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธองค์อย่างแท้จริง เพราะเหตุว่าแสดงความจริงเป็นถ้อยคำของผู้ซึ่งมีเหตุผลอย่างถ่องแท้ แต่เหตุใดบุคคลเดียวกันนี้จึงอาจยอมรับความโง่เขลาที่มีปรากฏอยู่ในบทความตอนอื่นๆ ได้ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงทราบมาแล้วว่าถ้อยคำที่ผิดๆ อาจเข้ามาอยู่ในสมุดที่คัดลอกกันต่อลงมาได้อย่างไร และทรงทราบด้วยว่าระยะเวลาระหว่างที่พระพุทธองค์ทรงพระชนม์อยู่กับระยะเวลาที่เขียนพระคัมภีร์เหล่านี้ขึ้นเป็นครั้งแรกนั้นห่างกันถึง ๔๐๐ ปี และระยะ ๔๐๐ ปีนี้เป็นเวลาที่คำสั่งสอนของพระพุทธองค์ได้ผ่านจากชั่วหนึ่งไปยังอีกชั่วหนึ่งทางความทรงจำ บรรดาพระภิกษุสงฆ์ที่ใช้วิธีจดจำนี้ได้ปฏิบัติหน้าที่ของตน

อย่างดีเลิศ แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องท่องจำคัมภีร์อรรถกถาและการยกตัวอย่างเพื่อสั่งสอนแก่ประชาชนทั่วไปด้วย สิ่งเหล่านี้อาจเข้ามาปะปนอยู่กับพระพุทธวจนะ และทำให้เข้าใจผิดคิดไปว่าเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ไป การปลอมแปลงเช่นนี้แม้ว่าเกิดขึ้นโดยไม่ได้ตั้งใจ แต่ก็ย่อมเป็นการประทุษร้ายต่อความหมายอันแท้จริงแห่งพระพุทธศาสนา และความผิดพลาดในการคัดลอกต่อๆ กันลงมาอีกหลายร้อยปี ก็ยิ่งทำให้พระคัมภีร์เหล่านี้ฟั่นเฟือนมากขึ้นไปอีก

ในบทความตอนหนึ่งซึ่งมีความหมายจับใจและคงเป็นพระพุทธวจนะแท้แน่นอนก็คือพระพุทธองค์ได้ทรงแนะถึงการเชื่อถืออย่างระมัดระวัง คือได้ทรงขอร้องต่อสานุศิษย์ของพระองค์ ไม่ให้เชื่อถือความเห็นอันใดที่สืบต่อกันลงมาตามประเพณีหรือสอนโดยศาสดาที่น่านับถือคนใดคนหนึ่ง แม้แต่พระองค์เอง พระองค์ก็รับสั่งว่าสานุศิษย์เหล่านั้นจำต้องใช้เหตุผลของตนเองวิเคราะห์คำสอนทุกข้อเสียก่อน

วิธีนี้เป็นกฎที่สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎและสาวกของพระองค์ใช้ และย่อมเป็นวิธีที่อาจสร้างพระธรรมดั้งเดิมได้ ปาฏิหาริย์ต่างๆ ย่อมเป็นสิ่งที่กล่าวเกินขอบเขต การอ้างถึงเทวดาและยักษ์ก็เป็นแต่เพียงนิยายที่เข้ามาปะปนอยู่ในเรื่องราวอันแท้จริง การอ้างถึงรูปสัณฐานของโลกก็เป็นแต่เพียงการเปรียบเทียบ ชาดกต่างๆ (แม้ว่าไม่ต้องตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ แต่ก็เทศน์สั่งสอนกันอย่างแพร่หลาย) ซึ่งกล่าวว่าพระพุทธองค์ได้ทรงเล่าถึงอดีตชาติของพระองค์ถึง ๕๕๐ เรื่อง ก็ไม่ใช่อื่นนอกจากนิยายพื้นเมืองที่พระสงฆ์รุ่นต้นๆ ใช้เพื่อเทศน์สั่งสอนธรรมจริยา

สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงใช้วิธีอย่างเฉลียวฉลาด เพื่อแสดงถึงความผิดพลาดโดยที่ไม่ต้องทรงแสดงความสงสัยเกี่ยวกับพระพุทธวจนะอันแท้จริง คัมภีร์อรรถกถาบางเล่มกล่าวว่าพระพุทธองค์ทรงสูงกว่าบุคคลธรรมดาประมาณ ๕ หรือ ๖ เท่า ถ้าสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎจะทรงกล่าวว่าสิ่งนี้เป็นไปไม่ได้ ก็อาจทำให้บุคคลหลายคนโกรธเคืองและไม่เห็นด้วย ดังนั้นพระองค์จึงทรงอ้างถึงพระคัมภีร์ที่กล่าวว่าพระพุทธองค์มักเสด็จเข้าไปในบ้านของบุคคลสามัญ และครั้งหนึ่งก็ทรงเปลี่ยนจีวรกับสานุศิษย์ ถ้าพระองค์ทรงมีพระกายใหญ่โตมากก็คงจะไม่ทรงสามารถกระทำการเช่นนี้ได้

เมื่อสามารถตัดความผิดพลาดออกไปได้ พระธรรมอันบริสุทธิ์ก็ย่อมปรากฏขึ้น และพระธรรมนี้ย่อมเป็นกฎที่คณะสงฆ์ธรรมยุตพึงยึดถือ แม้ว่าการครองจีวร การถือบาตร จะเป็นลักษณะภายนอกโดยเฉพาะของคณะสงฆ์ธรรมยุต แต่สิ่งที่สำคัญกว่าอย่างมากมายก็คือการศึกษาพระธรรม การไม่เชื่อในโชคลาง การตั้งใจฟื้นฟูธรรมจริยาและกฎต่างๆ ให้ถูกต้อง ในสงฆ์คณะนี้ไม่มีการบอกขายเครื่องรางหรือยาเสน่ห์ การทำนายโชคชะตา การบวงสรวงสังเวยภูตผีปีศาจหรือการเล่นละครเรื่องชาดก ซึ่งเป็นเครื่องสนุกสนานของบรรดาฆราวาสตามงานวัดต่างๆ นิยายและการเปรียบเทียบก็จัดแยกออกจากความจริงอย่างระมัดระวัง พิธีทางพุทธศาสนาก็ไม่มีลัทธิพราหมณ์มาเจือปน เพราะเหตุว่าลัทธิหลังนี้ก็คือการเชื่อถือโชคลางนั่นเอง

สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎและสาวกของพระองค์ ทรงทำให้จริยธรรมเฟื่องฟูขึ้นใหม่ โดยการอธิบายหลักอันยุ่งยากซับซ้อนแก่ประชาชนส่วนใหญ่ด้วยถ้อยคำที่เขาเหล่านั้นอาจเข้าใจได้โดยง่าย สั่งสอนว่าพระพุทธศาสนานี้เป็นมรดกแก่ประชาชนทั้งหมด ไม่ใช่เฉพาะแก่พระสงฆ์เท่านั้น พิธีสงฆ์แต่ก่อนก็มีแต่เพียงการสวดมนต์ภาษาบาลี ซึ่งมีคฤหัสถ์เพียงบางคนเท่านั้นที่อาจเข้าใจได้ คณะสงฆ์ธรรมยุตได้เพิ่มการสวดมนต์ภาษาไทยลงไปและมีผู้นิยมฟังเป็นจำนวนมาก พระสงฆ์คณะนี้ได้ย้ำแล้วย้ำอีกถึงศีลห้า คือ ไม่พูดเท็จ ไม่ลักขโมย ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ดื่มเครื่องดองของเมา และผิดลูกผิดเมีย ได้แนะนำทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ให้แลเห็นถึงความสำคัญของการควบคุมตนเอง ความเมตตากรุณา และความอดทนในชีวิตประจำวัน

ด้วยการคัดเลือกอย่างยุติธรรมและการละทิ้ง สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงสร้างพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่ หรืออย่างที่พระองค์ทรงคิดอย่างอ่อนน้อมว่าทรงฟื้นฟูพระธรรมดั้งเดิม พระองค์มักรับสั่งว่าไม่มีอะไรในพุทธศาสนาที่ขัดกับหลักวิทยาศาสตร์ปัจจุบัน พระองค์อาจชี้ถึงกฎทางฟิสิกส์ที่แสดงว่าเหตุเช่นไรย่อมก่อให้เกิดผลเช่นนั้น ถ้ากฎเช่นนี้ควบคุมวัตถุทั้งหมดในโลก ก็คงควบคุมทางจริยธรรมด้วย คือกรรมทั้งหมดไม่ว่าดีหรือชั่วก็ย่อมมีผลเช่นเดียวกัน ติดตามมาโดยหลีกเลี่ยงไม่ได้ แม้ว่าไม่มีวิญญาณมาเกิดใหม่ แต่กำลังแรงแห่งกรรมก็ย่อมมีอยู่ชั่วนิรันดร ความคิดคำนึง

เช่นนี้ย่อมเป็นสิ่งยากสำหรับประชาชนธรรมดา และถ้าบุคคลเหล่านี้สงสัยเกี่ยวกับสังสารวัฏ พระองค์ก็มักจะทรงตอบอย่างง่ายๆ แบบเดียวกับที่พระพุทธองค์ได้เคยทรงกล่าวมาแล้วว่า "ถ้าท่านไม่แน่ใจท่านก็ควรอยู่ทางด้านที่ปลอดภัยดีกว่า ถ้าท่านเชื่อในสิ่งนี้ท่านก็จะดำรงชีวิตอยู่อย่างเป็นสุข มีผู้นับหน้าถือตาและจะไม่เสียอะไรเลยแม้ปรากฏขึ้นในทีหลังว่าท่านหลงเชื่อในสิ่งที่ผิด แต่ถ้าท่านไม่ยอมเชื่อในสิ่งนี้ ท่านก็คงจะประพฤติตามความปรารถนาอันเลวร้ายของท่านต่อไป และถ้าปรากฏขึ้นเมื่อใดว่าท่านหลงผิด ท่านก็จะเปรียบเสมือนผู้เดินทางที่ไม่มีเสบียงกรังติดตนไปด้วย"

พุทธศาสนาแบบใหม่นี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความแตกต่างในการทำบุญด้วยวิธีต่างๆ บางวิธีก็ผิดอย่างสิ้นเชิงเป็นต้นว่า เมื่อมีผู้ที่เข้าใจผิดปลงชีวิตตนเองหรือตัดนิ้วเพื่อเป็นพุทธบูชา สิ่งเหล่านี้ถูกติเตียนอย่างแข็งขัน บางวิธีไม่มีอันตรายเป็นต้นว่าการก่อพระเจดีย์ทรายหรือแห่แหนพระพุทธรูป วิธีเหล่านี้คณะสงฆ์ธรรมยุตรับรองเพราะเป็นสิ่งที่ทำให้ระลึกถึงพระธรรม แต่สิ่งที่สงฆ์คณะนี้สนับสนุนที่สุดก็คือการทำบุญที่มีประโยชน์ต่อสังคม ในขณะที่คนมั่งมีอาจสร้างวัดหรือโรงพยาบาล คนจนก็อาจสร้างสะพานไม้ไผ่ข้ามลำธารหรือเก็บหนามไปทิ้งให้พ้นจากทางเดิน บุคคลทั้งหมดย่อมสามารถบำเพ็ญทานสุดแล้วแต่ความสามารถของตนด้วยเงินหรือบริการ ทุกคนอาจแสดงความเมตตากรุณาและการระงับดับกิเลสของตนเองได้เสมอกัน

สมเด็จเจ้าฟ้าฯ เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศ ทรงเป็นผู้ใหญ่ที่มั่นคงในหลักของพระองค์และไม่ทรงเชื่อถือโชคลาง พระองค์กลายเป็นบุคคลอีกคนหนึ่ง ที่แตกต่างไปอย่างมากมายจากพระภิกษุหนุ่มผู้ไม่สบายใจต้องบวงสรวงสังเวยเทวดาและอ้อนวอนขอให้ได้สัญลักษณ์มาแนะนำ ปัจจุบันนี้พระองค์ทรงทราบดีแล้วว่า เครื่องนำที่แน่นอนของมนุษย์ก็คือเหตุผลของเขาเอง ครั้งหนึ่งสหายที่นับถือศาสนาคริสเตียนของพระองค์เคยคิดว่า เขาอาจทำให้พระองค์ทรงเปลี่ยนศาสนาได้ แต่พระนิสัยอันชอบแสวงหาเหตุผลของสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ จึงไม่อาจทำให้พระองค์ทรงยอมรับศาสนาใดๆ ที่เชื่อถือในพระผู้เป็นเจ้าได้ยิ่งกว่าการใช้เหตุผลอย่างธรรมดาของมนุษย์สามัญตามความคิดของพระองค์ ความเชื่อถือโดยไม่คิดค้นก็เป็นสิ่งขัดขวางการมุ่งกระทำความดี ยิ่งกว่า

สนับสนุนไปในทางนั้น แต่ถ้าบุคคลอื่นๆ เชื่อว่าความเชื่อถือเช่นนี้ช่วยให้เขาเป็นคนดีได้ก็ไม่มีอันตรายอะไร ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงช่วยให้หมอสอนศาสนาได้รับความสะดวกทุกประการในการทำงานของเขา แทนที่พระองค์จะอิจฉาริษยาและขัดขวางต่อคำสั่งสอนของท่านเหล่านั้น พระองค์กลับเชิญให้หมอสอนศาสนาเทศน์ในวัดของพระองค์ และแจกจ่ายคำโฆษณาของเขาเมื่อมีพิธีในพุทธศาสนา ธรรมจริยาในศาสนาคริสเตียน เมื่อแยกออกจากความเชื่อถือแล้ว ก็สอดคล้องกับเหตุผลและความรู้สึกในส่วนลึกของพระองค์ คำโต้แย้งของพวกหมอสอนศาสนาย่อมมีผลดี แม้ว่าจะไม่เป็นไปในทางที่ท่านเหล่านั้นต้องการ การที่หมอสอนศาสนาทำให้พุทธศาสนิกชนต้องตรวจค้นความเชื่อทั้งหมด ที่เคยยึดถือกันมาแต่ก่อน ก็เท่ากับทำให้การกำจัดความหลงผิดจากสิ่งที่เพิ่มเติมขึ้นในพระธรรมในพุทธศาสนาดำเนินไปได้รวดเร็วยิ่งขึ้น และทำให้พุทธศาสนามั่นคงยิ่งขึ้น ด้วยเหตุดังนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่าศาสนาคริสเตียนมีส่วนในการสร้างพุทธศาสนาแบบใหม่ด้วย

การปฏิรูปเช่นนี้มิได้ทำให้ชาวพุทธทุกคนพอใจ พระสงฆ์บางรูปก็ยังคงยึดถือในประเพณีเดิมเนื่องมาจากความเคยชิน บางรูปก็จะกระทำเช่นนั้นเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง อย่างไรก็ดีคณะสงฆ์ธรรมยุตก็ได้เป็นที่สนใจแก่ผู้มีปัญญาทั้งหลาย ทั้งนี้คงเป็นเพราะมีเหตุผลดีกว่า และคงเป็นเพราะบุคลิกลักษณะอันน่าสนใจของสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎเอง ไม่ช้าพระสงฆ์อื่นๆ ก็จำต้องปรับปรุงความหละหลวมของตนไปทีละเล็กละน้อย

สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเป็นประธานการสอบไล่ภาษาบาลีสำหรับพระสงฆ์ทั้งหมดมาตั้งแต่ยังมีพระชนม์เพียง ๒๔ พรรษา ตำแหน่งนี้มีความสำคัญมาก แม้ว่าพระองค์ไม่อาจที่จะเอาระเบียบวินัยของพระองค์มาใช้นอกวัดบวรนิเวศก็ตาม แต่ด้วยการสนับสนุนของพระองค์ มาตรฐานในความรู้ภาษาบาลีก็เจริญขึ้นอย่างมากมาย โรงเรียนสอนภาษาบาลีที่วัดบวรนิเวศก็อยู่ในระดับสูงเท่ากับแห่งอื่นๆ ในโลก ถ้าไม่สูงกว่าความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาของพระองค์ ทำให้มีการฟื้นฟูพุทธศาสนาขึ้นโดยทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างวัดที่ใหญ่

บางวัดขึ้นในกรุงเทพฯ บรรดาเจ้านาย ข้าราชการชั้นสูง และบุคคลสามัญต่างก็กระทำตามอย่างพระราชกุศล สุดแล้วแต่ความสามารถของตน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จะสวรรคต พระองค์ทรงมีพระราชปรารถนาแสดงความไม่พอพระทัยที่คณะสงฆ์ธรรมยุตครองจีวรตามแบบมอญ สมเด็จเจ้าฟ้า–มงกุฎก็ทรงยอมตาม และสาวกของพระองค์ก็หันไปครองผ้าตามแบบพระสงฆ์ไทย การยอมตามครั้งนี้ไม่ได้เป็นแต่เพียงการแสดงความกรุณาต่อผู้ที่กำลังจะตายเท่านั้น แต่ยังแสดงถึงว่าหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับความเมตตากรุณานั้น สำคัญยิ่งกว่ากฎเล็กน้อย

บทที่ ๔

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๙๔ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎก็ทรงลาผนวช และเสด็จขึ้นครองราชสมบัติมีพระปรมาภิไธยตามทางราชการของพระองค์เริ่มต้นด้วยคำว่า *"พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ"* และยังมีสร้อยตามต่อไปอีกมากมาย ชาวยุโรปมักเรียกพระองค์ว่า King Mongkut และบางครั้งก็มีผู้ถวายพระนามว่า *"พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔"*

เรามีหลักฐานพระราชพิธีราชาภิเษกของพระองค์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เป็นภาษาอังกฤษและส่งไปพระราชทานแก่สหาย คือ **นายบัตเตอร์เวอร์ธ** (Butterworth) ผู้สำเร็จราชการแห่งเกาะสิงคโปร์ ฉบับภาษาอังกฤษเป็นสำนวนของพระองค์ แต่ก็คงมีผู้อื่นแก้ไขแล้ว

ลายพระราชหัตถเลขาฉบับนั้นกล่าวว่า ในวันที่ ๑๕ พฤษภาคม เวลา ๗.๓๐ น. ซึ่งเป็นฤกษ์ดีตามเวลาที่โหรหลวงคำนวณถวาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็สรงน้ำมุรธาภิเษกต่อพระพักตร์พระพุทธรูปและเทวรูปพระคเณศ พราหมณ์เป่าสังข์ทั้งอุตราวัฏและทักขิณาวัฏ ต่อจากนั้น พระองค์ก็เสด็จขึ้นประทับบนพระที่นั่งอัฐทิศ ประทับหันพระพักตร์ไปแต่ละทิศ และมีพระราชดำรัสเป็นภาษาบาลีว่า จะทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาในพระราชอาณาจักร แล้วจึงเสด็จไปประทับบนพระที่นั่งภัทรบิฐ ขณะที่พราหมณ์อ่านคาถาสรรเสริญเขาไกรลาสถวายพระพร และถวายพระราชอาณาจักรไทยแด่พระองค์ ขณะนั้นบรรดาเจ้าหน้าที่ก็ถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชกกุธภัณฑ์

เหล่านี้มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์จากมนต์ที่สวดถวายแด่พระอิศวร แล้วพระองค์จึงทรงรับรองให้ทั้งคณะสงฆ์และประชาชน มีสิทธิ์ใช้ต้นไม้ น้ำ และศิลา ทุกชนิด ตลอดจนวัตถุอย่างอื่นๆ ที่ไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของภายในพระราชอาณาจักรแล้ว จึงทรงถวายอาหารและไตรจีวรแด่พระราชาคณะผู้ใหญ่ แล้วทรงให้ประกาศตั้งสมเด็จพระสังฆราช ต่อจากนั้นขุนนางผู้ใหญ่ก็เข้ามาถวายความจงรักภักดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงรับสั่งว่าตั้งแต่นี้ไปบรรดาขุนนางผู้ใหญ่อาจเข้ามาเฝ้าพระองค์ได้เสมอถ้ามีราชการ และมีพระราชดำรัสว่า *"อย่าเสียเวลาไปหาผู้อื่นให้เข้ามาแทนตัวเลย จงเข้ามาเองตามความสะดวก และไม่ต้องกลัว"* บรรดาชาวต่างประเทศทั้งหมดที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ทั้งชาวยุโรปและบรรดาเจ้าประเทศราช ต่างก็ได้เชิญให้มาชมพระบารมีของพระองค์ขณะที่พราหมณ์คู่หนึ่งกำลังสวดสรรเสริญพระอิศวร ต่อจากนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็มีพระราชดำรัสแก่มหาสมาคม *"ให้ชนทุกชั้นเข้าใจในพระเมตตากรุณาของพระองค์"*

หลังจากนั้นมีพิธีทางศาสนาอีก ๒ วัน จึงบรรดาเจ้านายและขุนนางต่างก็กระทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

ในวันที่ ๒๐ และ ๒๑ พฤษภาคม มีขบวนแห่เสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารคและชลมารคตามลำดับ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ *"ประชาชนสามารถเข้าเฝ้าพระองค์ และถวายความเคารพได้"*

ในการเสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารค พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะประทับบนพระราชยาน ซึ่งตกแต่งด้วยประติมากรรมสีทองและฝังเพชรพลอย มีขบวนทหาร ๑๐,๐๐๐ คน แต่งกายตามเครื่องแบบทหารฝรั่งและทหารไทย นอกจากนี้ยังมีขบวนม้าและขบวนช้างอีกเป็นจำนวนมาก เมื่อขบวนเสด็จพระราชดำเนินมาถึงวัดโพธิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงเสด็จลงจากพระราชยาน ทรงเปลื้องเครื่องราชกกุธภัณฑ์บางชิ้น แล้วเสด็จเข้าไปถวายสักการะแด่พระพุทธรูปและถวายไตรจีวรแก่พระสงฆ์ ขณะเสด็จกลับมายังพระบรมมหาราชวัง พระองค์ก็ทรงทักทายชาวต่างประเทศอีกด้วย

สำหรับขบวนเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค ก็มีเรือต่างๆ ที่สวยงาม เข้าขบวนแห่มากกว่า ๒๐๐ ลำ รวมทั้งเรือเล็กๆ อีกเป็นจำนวนมาก บรรดาเรือสลักเป็นรูปสัตว์ต่างๆ มีฝีพายแต่งกายสีแดงประจำเรือตั้งแต่ ๕๐-๑๐๐ คน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ประทับบนบุษบกในเรือพระที่นั่งยาว ๑๐๐ ฟุต บรรดาเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่จะแต่งกายด้วยผ้าไหมสีดำหรือสีต่างๆ และสวมหมวกสูง ต่างก็มีเรือนั่งซึ่งงามน้อยกว่าเรือพระที่นั่งแต่เพียงเล็กน้อย นอกไปจากเรือไทย ก็ยังมีเรือญวนมอญ และจีนอีก เพื่อจะให้ฝีพาย พายพร้อมกัน ก็มีเรือพิเศษอีก ๒ ลำ ซึ่งนอกไปจากฝีพายแล้ว ยังมีคนกระทุ้งเส้าประจำอีกลำละ ๒ คน เพื่อให้จังหวะ หลังจากแล่นขึ้นไปตามลำแม่น้ำแล้ว ขบวนเรือก็เลี้ยวขวาแล่นเข้าไปในคลองคูเมือง ณ วัดบวรนิเวศ ขบวนเรือก็หยุด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จขึ้นเพื่อถวายของแด่พระภิกษุสงฆ์อีก ต่อจากนั้นขบวนเรือก็เคลื่อนกลับและการเสด็จพระราชดำเนินเลียบพระนครก็เป็นอันสิ้นสุดลง

พระราชพิธีราชาภิเษกเช่นนี้ อาจทำให้ผู้อ่านที่ได้ทราบเรื่องการปฏิรูปพระพุทธศาสนา ที่พระองค์ได้ทรงกระทำขึ้นก่อนเสด็จเสวยราชย์ แปลกใจ พระองค์ไม่ได้ทรงพยายามอย่างที่สุดที่จะกำจัดความเชื่อถือในศาสนาพราหมณ์ และเวทมนต์คาถาออกไปจากพุทธศาสนาดอกหรือ พระองค์ทรงกล่าวว่า สิ่งเหล่านี้ก็เหมือนกับการนับถือโชคลาง ถ้าเช่นนั้น เหตุใดพระองค์จึงทรงยินยอมกระทำพิธีซึ่งเต็มไปด้วยเวทมนต์คาถาตามพิธีทางศาสนาพราหมณ์ และเหตุใดพระองค์จึงสามารถนิมนต์พระสงฆ์ให้มามีส่วนร่วมในพิธีเชื่อถือโชคลางเช่นนี้ได้

ความจริง การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เป็นแต่เพียงทางภายนอกเท่านั้น ถ้าพระองค์จะเป็นกษัตริย์ก็ต้องทรงประกอบพระราชพิธีราชาภิเษก และการพระราชพิธีราชาภิเษกนี้ ถ้ายิ่งโอ่อ่าได้มากเท่าใดก็ยิ่งเป็นการดี สิ่งเหล่านี้เป็นธุระของชาวบ้านและพุทธศาสนาก็ไม่เกี่ยวข้องด้วย เมื่อไม่มีพิธีทางพุทธศาสนาที่จะมาใช้แทนพิธีทางศาสนาพราหมณ์ได้ สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ อาจทรงกระทำได้ก็คือ เปลี่ยนแปลงแก้ไขพิธีนั้นแต่เพียงเล็กน้อย เป็นต้นว่า ทรงทำให้

พิธีสงฆ์ทางพุทธศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยมากยิ่งขึ้น และทรงเปลี่ยนแปลงทางด้านมนุษยธรรม ลักษณะสำคัญๆ ของพระราชพิธีราชาภิเษก จึงยังคงเป็นทางด้านศาสนาพราหมณ์อยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่ทรงคัดค้านศาสนาพราหมณ์ตราบใดที่ไม่เข้ามาปะปนกับพุทธศาสนา สำหรับพระองค์บรรดาเทวดาทางศาสนาพราหมณ์ก็เป็นแต่เพียงสิ่งที่มนุษย์คิดขึ้น เทวดาเหล่านี้อาจใช้เป็นผู้สนับสนุนระบบกษัตริย์ในพุทธศาสนาได้ ถ้าพุทธศาสนิกชนไม่หลงผิดว่าเทวดาเหล่านั้นคือพุทธศาสนาเอง ถ้าจะใช้การเปรียบเทียบ เราก็อาจเปรียบเทวดาเหล่านี้ได้กับบรรดาเทพเจ้าของกรีกและโรมัน ที่ช่างเขียนอิตาเลียนสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาการนำมาใช้เป็นผู้สนับสนุนบรรดาพระราชาที่นับถือศาสนาคริสเตียน หรือถ้าจะให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ก็คือเทพธิดาวีนัสในบทกวีนิพนธ์เรื่องลูเสียด (Lusiads) ได้ช่วยเหลือ **วาสโก ดา กามา** (Vasco da Gama) ในการเผยแพร่ศาสนานิกายคาโธลิก และลงท้ายก็บอกแก่เขาว่านางเองเป็นแต่เพียงสิ่งที่มนุษย์สมมุติขึ้นเท่านั้น

เมื่อพระราชพิธีราชาภิเษกเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็โปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีบวรราชาภิเษก ตำแหน่งพระราชวังบวรนี้เป็นอีกตำแหน่งหนึ่ง ซึ่งชาวยุโรปไม่สู้เข้าใจ ในสมัยอยุธยาพระมหากษัตริย์มักทรงแต่งตั้งให้พระญาติวงศ์ที่สนิทเป็นผู้มีอำนาจรองลงไปจากพระองค์ และเจ้านายที่ได้รับการแต่งตั้งก็เป็นผู้บัญชาการกองทัพ ประทับอยู่ในวังซึ่งอยู่หน้าประตูพระราชวังหลวง เพื่อช่วยป้องกันพระราชวังหลวงนั้น วังของเจ้านายพระองค์นี้เรียกกันว่าวังหน้าและพระองค์เองก็มักได้รับขนานพระนามสั้นๆ ว่า *"วังหน้า"* ด้วย สมเด็จพระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ สนพระทัยในกิจการทหาร การแพทย์แบบตะวันตก และวิทยาศาสตร์ด้านกลไกต่างๆ พระองค์ทรงขวนขวายจนมีความรู้ในวิชาการเหล่านี้ นอกจากนี้ยังทรงทราบภาษาอังกฤษดีกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ คือทรงเขียนได้อย่างถูกต้อง ทั้งทางด้านพระชาติกำเนิดและคุณสมบัติ พระองค์จึงเหมาะอย่างยิ่งที่จะดำรงตำแหน่ง *"วังหน้า"* และเมื่อทรงแต่งตั้งให้พระองค์ดำรงตำแหน่งนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็มีพระราชประสงค์ที่จะแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงเห็นความสามารถของพระอนุชาเพียงไร จึงโปรดให้พระองค์ทรงดำรงพระยศเป็นพระบาทสมเด็จ

พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมทั้งให้มีพระราชอิสริยยศหลายประการ ดังพระมหากษัตริย์ (ตำแหน่งนี้มักแปลเป็นภาษาอังกฤษอย่างค่อนข้างเข้าใจได้ยากว่า Second King)

ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ตำแหน่ง *"วังหน้า"* หรือพระราชวังบวร มีขบวนแห่เลียบรอบพระราชวังของพระองค์ ขบวนแห่นั้นมีลักษณะทางทหารยิ่งขึ้น คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงเครื่องออกศึกถือพระแสงดาบและพระแสงหอก ประทับบนช้างทรงซึ่งตกแต่งอย่างสวยงาม มีปืนใหญ่ยิงสลุตถวาย ๒๑ นัด และทหารรักษาพระองค์ ๕,๐๐๐ คน ก็แห่แหนเป็นขบวน ๔ สาย

หลังจากพรรณนาถึงพิธีราชาภิเษกแล้ว ลายพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ถึงผู้สำเร็จราชการบัตเตอร์เวอร์ธ ก็กล่าวต่อไปถึงการตระเตรียมพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ รวมทั้งการสร้างพระเมรุมาศสูง ๒๘๐ ฟุต เพื่อการนี้ด้วย ลายพระราชหัตถเลขากล่าวว่า "การตระเตรียมพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพใหญ่โตมาก ความจำเป็นเช่นนี้เนื่องมาจากราชประเพณีโบราณแต่เก่าก่อน จำต้องใช้จ่ายเงินจากท้องพระคลังเป็นจำนวนมาก ประชาชนทุกชั้นในพระราชอาณาจักรต้องเสียสละทั้งแรงงาน เวลา และกำลัง ความจริงเป็นประเพณีซึ่งไม่มีประโยชน์อะไร แต่ก็เป็นประเพณีอันเก่าแก่ของประเทศเป็นที่รู้จักและเคารพนับถือของประชาชนทั่วไป ถ้าจะฝ่าฝืนไม่กระทำ หรือทำแต่เฉพาะที่จำเป็นจริงๆ บรรดาหัวเมืองใหญ่ๆ ในพระราชอาณาจักรและประเทศราชต่างๆ ก็จะหาว่าไม่ถูกต้อง และเห็นว่าเป็นความคิดที่เลวทรามมาก"

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่ได้ทรงกล่าวถึงความคิดเช่นนี้ เกี่ยวกับพระราชพิธีราชาภิเษกของพระองค์ แต่พระองค์ก็อาจมีความคิดเห็นเช่นเดียวกันด้วย

เซอร์จอห์น บาวริง (Sir John Bowring) ซึ่งเข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ใน ๔ ปีต่อมา ได้บันทึกไว้ว่า *"พระราชาทรงสูงขนาดปานกลาง มีพระรูปผอมบาง และพระพักตร์ค่อนข้างเคร่งขรึม"*

พระบรมรูปที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้ ก็มาจากหนังสือเรื่อง *"ประเทศและประชาชนไทย* (The Kingdom and People of Siam) *ของเซอร์จอห์น"* ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระชนมายุราว ๕๐ พรรษา แต่พระองค์ก็ดูอ่อนกว่าพระชนมายุ พระบรมรูปนี้ไม่ได้แต่งให้ผิดจากความจริง เพราะยังแสดงให้เห็นถึงพระกรรณขวาที่มีตำหนิ และพระโอฐเบี้ยวไปข้างหนึ่ง อันเกิดจากอัมพาตอย่างอ่อนๆ ส่วนใหญ่พระพักตร์ก็ได้สัดส่วน พระฉวีขาว พระเนตรแสดงความซื่อ แม้ว่าพระพักตร์จะไม่งดงาม แต่ก็แสดงถึงพระคุณลักษณะของพระองค์ คือกำลังแรงอันเกิดจากสามัญสำนึกและอารมณ์เย้ยหยัน ซึ่งผสมอยู่กับความอ่อนโยน

แม้ว่าปัจจุบันนี้ พระองค์ทรงเป็นพระราชาแล้ว แต่พระองค์ก็ไม่ทรงลืมว่าพระองค์ยังคงเป็นแต่เพียงมนุษย์คนหนึ่งในมนุษย์โลก พระองค์ไม่ได้ทรงคิดว่าประชาราษฎรของพระองค์เป็นแต่เพียงสังหาริมทรัพย์ พระองค์เคยรู้จักเขาอย่างปุถุชนสามัญ เคยร่วมประทับฉันมิตรสหายกับพี่หรือน้องชายและบุตรของเขาเหล่านั้นในวัด เคยทรงรับทานและความเอื้อเฟื้อจากบุคคลเหล่านั้นเมื่อเสด็จธุดงค์ไปไกลๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงรู้จักชาวบ้านนอกดีเท่ากับชาวกรุง พระองค์เคยประสบมาแล้วว่า ข้าราชการบางคนก็ยุติธรรมและมีเมตตากรุณา แต่บางคนก็คดโกงและละโมบ พระองค์เคยทรงสนทนามามากกับชนชั้นต่ำ เป็นต้นว่าพวกกุลีและทาส ชาวนาและพรานโพนช้าง ชาวประมงและนักดำหาหอยมุก เคยทอดพระเนตรเห็นโจรที่ดุร้าย และผู้ที่ชอบย้ายที่อยู่ไปตามทะเล พระองค์เคยเสด็จขึ้นไปบนภูเขาที่อยู่ห่างไกลออกไปและทอดพระเนตรเห็นชาวป่าชาวเขาดั้งเดิมที่อาศัยอยู่เปรียบประดุจสัตว์ซุ่มซ่อนตัวอยู่ในป่า ทรงรู้จักชุมนุมชนที่ปกครองโดยสตรี มีหญิงหน้าตาดุร้ายเป็นผู้ปกครอง และมีบุรุษสวยงามหลายคนเป็นสามี เคยทอดพระเนตรเห็นพวกเงาะทางทิศใต้ และทรงทราบด้วยความสยดสยองว่า บรรดามหาราชาแห่งมลายูได้ล่าพวกเหล่านี้เป็นกีฬา เขาเหล่านี้ทั้งหมดเป็นประชาชนของพระองค์ โลกของพระองค์จึงไม่ได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะในกำแพงพระบรมมหาราชวังหรือวัด และความรับผิดชอบของพระองค์ก็ไม่มีอยู่เฉพาะแต่ความสุขสบายของขุนนางและพระภิกษุสงฆ์เท่านั้น

ความรู้สึกของพระองค์ในหน้าที่ ที่ทรงมีต่อประชาชนทั้งหมดจะเป็นเครื่องนำที่สำคัญของกิจการที่สำคัญทุกอย่างในพระชนม์ชีพตลอดไปจนพระราชกำหนดกฎหมายทุกข้อ และการปฏิวัติทุกอย่างที่ทรงริเริ่มขึ้น

เป็นเวลา ๕๐๐ ปีมาแล้ว ที่พระมหากษัตริย์ไทยได้ทรงรับคำสาบานว่า จะซื่อสัตย์จงรักภักดีจากบรรดาเจ้านายและข้าราชการเป็นจำนวน ๒ ครั้งต่อไป ท่านเหล่านี้ได้ประชุมกัน กระทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และขอให้ตนเองต้องถูกทำลายไป ถ้าไม่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ในสมัยก่อนพระราชาย่อมไม่ทรงมีส่วนในพิธีนี้ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ได้ทรงแก้ไขเปลี่ยนแปลงพระราชพิธีนี้อย่างสำคัญ คือเมื่อบรรดาเจ้านายและขุนนาง ต่างแสดงความจงรักภักดีต่อพระองค์ พระองค์ก็ทรงแสดงความซื่อสัตย์ของพระองค์ตอบแทนแด่ท่านเหล่านั้นด้วย

การทูตและการติดต่ออย่างมีเหตุผลกับชาวยุโรป ก็ถูกขัดขวางโดยประเพณีซึ่งบังคับให้ทั้งชนต่างชาติและชาวไทยต้องหมอบคลานเมื่อเข้ามาใกล้ "พระยุคลบาท" แม้พระมหากษัตริย์สมัยก่อนพระองค์จะได้ทรงผ่อนผันกฎหมายนี้บ้าง แต่ก็ทรงรับรองชนต่างชาติตามแบบพิธีการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงออกประกาศว่าชาวต่างชาติอาจยืนได้ เมื่อเข้าเฝ้าพระองค์หรืออาจจะกระทำวิธีอื่น ซึ่งในประเทศของเขาถือว่าเป็นการแสดงความเคารพ สำหรับประชาชนไทยพระองค์ก็ทรงอนุญาตให้กระทำตามประเพณีเดิม ทั้งนี้เพราะเหตุว่าเคยคุ้นกันมาช้านานแล้ว แม้ว่าท่าหมอบคลานเช่นนี้ชาวอเมริกันอาจถือว่า เป็นสิ่งป่าเถื่อนที่น่าแปลกใจ แต่ชาวไทยในขณะนั้นก็คงถือว่าน่าประหลาดน้อยกว่าการยืนอยู่ต่อหน้าผู้ที่สูงกว่าตน

ในรัชกาลก่อนๆ การค้าขายกับต่างประเทศ ส่วนใหญ่เป็นอภิสิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ และขุนนางผู้มีอำนาจบางคน และแม้ว่าการค้าขายเหล่านี้จะมีกฎอยู่มาก แต่เรือพาณิชย์ของยุโรปและอเมริกาก็เดินทางเข้ามามีจำนวนมากขึ้นทุกที ขุนนางหนุ่มของไทยผู้หนึ่งเห็นว่าเรือเหล่านี้ดีกว่าเรือสำเภาจีน จึงว่าจ้างให้ชาวเรืออังกฤษและโปรตุเกสควบคุมการต่อเรือแบบใหม่ลำแรกของเขา และถวายเรือลำนี้แด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ รัฐบาลไทยจึงได้ต่อเรือแบบนี้มากขึ้น และใช้ลูกเรือภายใต้

ความควบคุมของนายเรือชาวยุโรป อย่างไรก็ดีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ยังคงโปรดนโยบายอยู่อย่างโดดเดี่ยว และคณะทูตการค้าที่มาจากประเทศอังกฤษก็ไม่สามารถทำข้อตกลงอันใดได้

ท่าทีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แตกต่างไปอย่างสิ้นเชิงใน พ.ศ. ๒๓๙๘ พระองค์ทรงต้อนรับคณะทูตอังกฤษ ซึ่งมีเซอร์จอห์น บาวริง เป็นหัวหน้าคณะอย่างชื่นชม และไม่ช้าก็มีการเซ็นสัญญาพระราชไมตรีทางการทูตและการค้า ผลจากการเซ็นสัญญานี้มีอยู่เป็นอันมาก คือได้ยกเลิกกฎและภาษีต่างๆ สร้างระบบภาษีขึ้นใหม่ชดเชยรายได้ที่ขาดไป การค้าขายกับประเทศอังกฤษได้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว ต่อมาก็มีการเซ็นสัญญาทางพระราชไมตรีแบบนี้กับประเทศอื่นๆ อีก เมื่อธุรกิจเจริญขึ้นความรุ่งเรืองมั่งคั่งก็ย่อมติดตามมาด้วย

ในเวลานั้น ทั้งชาวยุโรปและอเมริกัน ย่อมไม่เป็นสิ่งที่หาได้ยากในประเทศไทยดังแต่ก่อน เขาเหล่านั้นได้นำผลิตผลวิธีการและความคิดใหม่ๆ เข้ามา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และชาวไทยบางท่านย่อมทราบว่าการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ เป็นทั้งสิ่งที่จำเป็นและมีประโยชน์ แต่ประชาชนส่วนใหญ่ก็คงเพิกเฉยหรือไม่ชอบ ขุนนางที่เคยมีอภิสิทธิ์ย่อมไม่พอใจ ประชาชนที่นิยมรักษาขนบประเพณีเดิมก็สงสัยว่าสิ่งใหม่ๆ เหล่านี้จะทำอันตรายแก่สิ่งที่ดีงามในขนบประเพณีแบบเก่าหรือไม่ โดยปกติชาวไทยโดยทั่วไปไม่เกลียดชังชาวต่างประเทศแต่กลับกระตือรือร้นอยากรู้อยากเห็น อย่างไรก็ดีการอยู่อย่างโดดเดี่ยวมาร่วมร้อยปีย่อมทำให้เขาต้องระมัดระวัง ในระยะนั้นอิทธิพลจากประเทศจีนมีอยู่อย่างมากมาย และสำหรับชาวยุโรปแล้ว นอกไปจากหมอสอนศาสนา ก็มักมีแต่พวกนักผจญภัยที่ไม่มีระเบียบวินัยหรือผู้แสวงหาเมืองขึ้น สำหรับชาวไทยที่สุภาพและอ่อนโยน พวกชาวต่างประเทศที่มีหนวดเครา ชอบแสดงอำนาจเสียงห้าว และงุ่มง่าม ก็มักเป็นตัวตลกที่น่ารังเกียจ ความคิดเห็นใหม่ๆ จึงเปรียบเสมือนว่ามากระทบกับกำแพงที่คงที่อย่างดื้อดึง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระราชดำริว่าเป็นการดีที่พระองค์ทรงปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ทำอย่างไรพระองค์จึงจะทรงสามารถทำลายการต้านทานสิ่งใหม่ๆ อย่างมั่นคงเช่นนี้ได้ แม้ว่า

พระองค์จะทรงผิดหวังหลายครั้ง แต่พระปณิธานของพระองค์ก็ไม่เคยเปลี่ยนแปลง และพระปรีชาสามารถของพระองค์ก็ไม่เคยเสื่อมถอย

ประกาศของพระองค์แสดงให้เห็นวิธีปฏิรูปอย่างน่าสนใจ ประกาศแต่ละฉบับตั้งต้นอย่างโอ่อ่า มีพระนามเต็มของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และคำที่ว่า *"มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า"* จากนั้นจึงมาถึงคำนำที่เกือบเป็นเรื่องราวสนทนากัน เล่าถึงเรื่องราวและเหตุที่ทำให้ต้องทรงออกประกาศ คำนำนี้มักมีข้อความที่เย้ยหยันอย่างเบาๆ รวมอยู่ด้วย ต่อจากนั้นจึงมาถึงตัวประกาศ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสนพระทัยในวิถีชีวิตของชาวไทยทุกชนิด ยากที่จะมีกิจกรรมอันใดที่พระองค์ไม่ได้เคยทรงชมเชยหรือติเตียน *"พระบัณฑูร-สุรสิงหนาท"* มีอยู่แก่เรื่องราวที่สามัญที่สุด เป็นต้นว่ามีประกาศแนะนำเรื่องการก่อเตาให้ถูกต้อง ประกาศทรงตัดเตือนไม่ให้ทิ้งศพสัตว์ลงในน้ำ จนกระทั่งประกาศแนะนำให้เรียกชื่อสิ่งปรุงอาหารบางชนิดให้ถูกต้องตามหลักภาษาศาสตร์ แต่เมื่อ *"เจ้าชีวิต"* ทรงทราบว่า ถ้อยคำที่ประกาศให้ใช้นี้ราษฎรไม่นิยม ก็ทรงออกประกาศอีกฉบับหนึ่งยกเลิกประกาศฉบับก่อน

ประกาศส่วนใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เกี่ยวกับเรื่องสำคัญ เป็นต้นว่า ประกาศฉบับหนึ่งก็แสดงถึงพระปณิธานของพระองค์ที่จะไม่เก็บพระองค์จากประชาชน โดยกล่าวว่า *"บัดนี้พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า เสด็จพระราชดำเนินไปทางสถลมารคและทางชลมารค กรมเมืองและนายอำเภอพวกนั่งกองจุกช่องล้อมลง ม้านำริ้วและตำรวจและเรือประตูหน้าประตูหลังเรือดั้งเคยไล่คนเสียมิให้อยู่ใกล้ทางเสด็จพระราชดำเนิน แล้วให้ชาวบ้านปิดประตูโรงประตูร้านประตูหน้าถังเสียหมด ก็มิได้เป็นการที่จะป้องกันอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งได้ ไม่เห็นเป็นคุณเลย เห็นเป็นโทษเป็นหลายประการ คือมิได้ทอดพระเนตรเห็นราษฎรที่เคยเฝ้าแลทรงรู้จักมาแต่ก่อน ประการหนึ่งปิดประตูโรงประตูร้านประตูหน้าถังไว้ก็จะเป็นที่คนแอบแฝง คนที่แอบแฝงอยู่ในโรงร้านในหน้าถังนั้น จะเป็นคนดีหรือคนเสียจริตประการใดก็ไม่รู้*

จึงโปรดให้มีประกาศห้ามว่า ตั้งแต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ถ้าเสด็จพระราชดำเนินไปทางสถลมารคทางชลมารคก็อย่าให้กรมเมืองนายอำเภอ และกรมไพร่หลวงที่ไปนั่งกองจุกช่องล้อมวงไล่ราษฎรชาวบ้านไปไกลเลย และอย่าให้ปิดประตูบ้านและประตูโรงประตูร้านประตูเรือนประตูแพ ประตูหน้าถังเสียดังแต่ก่อน ให้ราษฎรเจ้าของบ้านเป็นผู้ใหญ่ในบ้านในเรือน ออกมาคอยเฝ้ารับเสด็จถวายบังคมให้ทอดพระเนตรเห็น ถ้าทรงรู้จักจะได้ทรงทักทายปราศรัยบ้างตามสมควรให้ได้ความยินดี"

ตามประเพณี มีกลองใหญ่ตั้งอยู่หน้าประตูพระบรมมหาราชวังและเมื่อผู้ใดมีทุกข์ร้อนต้องการถวายฎีกาก็อาจตีกลองนี้เพื่อทูลร้องทุกข์ แต่กลองนี้ก็ไม่มีผู้ใช้มานมนานแล้ว เพราะไม่มีผู้ใดกล้าที่จะรบกวน "พระยุคลบาท" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะฟื้นฟูประเพณีเก่า แต่ราษฎรก็ยังขลาดอยู่ พระองค์จึงทรงกะกำหนดที่จะเสด็จออกมาจากพระราชวังเป็นครั้งคราว และทรงรับฎีกาจากประชาชนด้วยพระองค์เอง พระองค์ทรงทราบดีว่าจักรกลทั้งในด้านการปกครองและการศาลของประเทศกำลังทรุดโทรม และย่อมมีผู้นำไปใช้ในทางที่ผิดเป็นจำนวนมาก แม้แต่ในกรุงเทพฯ เอง ข้าราชการผู้น้อยก็มักทุจริต และในถิ่นที่อยู่ห่างไกลออกไป บรรดาเจ้าประเทศราชก็ปกครองโดยไม่ฟังเสียงผู้ใด พระองค์ไม่ทรงสามารถปฏิรูปการปกครองได้ในทันทีทันควัน แต่พระองค์ก็ค่อยๆ ทำลายอภิสิทธิ์ของพวกขุนนางที่มีอยู่เหนือกฎหมาย ทรงตระเตรียมการปรับปรุงประเทศไปสู่แผนใหม่ ซึ่งต้องดำเนินการไปทีละขั้น ในระยะนั้น พระองค์ก็ทรงสนับสนุนประชาราษฎรของพระองค์ตามกรณีย์ที่สมควร ให้กระทำผิดจากวิธีที่เคยทำมาแต่เก่าก่อน คือกราบทูลโดยตรงถึงพระองค์ได้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสนับสนุนหลักการประนีประนอมในระบบทางด้านการปกครอง แต่ก่อนพระราชาทรงแต่งตั้งผู้พิพากษาตามอำเภอพระทัย แต่ปัจจุบันผู้พิพากษาบางคนจะได้รับการเลือกตั้ง การเลือกตั้งเช่นนี้ย่อมไม่อาจมาจากประชาชน (ซึ่งไม่อาจทำได้ในขณะนั้น เพราะยังไม่มีสิ่งที่เรียกกันว่า *"การศึกษาสาธารณะ"*) แต่มาจากบรรดาเจ้านายและขุนนาง ณ ที่นี้ก็มีประกาศของพระองค์

เกี่ยวกับกฎแห่งการเลือกตั้งว่า *"มิได้บังคับว่าให้เลือกเอาแต่ข้าราชการในพระบรมมหาราชวังแลพระบวรราชวัง ถึงข้าเจ้าบ่าวข้าราชการ ถ้าเห็นว่ามีสติปัญญาควรจะเป็นผู้ตัดสินความโดยสัตย์โดยธรรม ตามพระราชกำหนดกฎหมายให้สิ้นสงสัยชอบใจแก่คนทั้งปวงได้ ก็ให้เขียนชื่อส่งมอบให้อาลักษณ์ผู้เอาโครงจดหมายไปถามหารือพระบรมวงศานุวงศ์ ก็ให้เขียนถวายเข้ามาองค์ละฉบับทุกๆ องค์ ข้าราชการก็ให้เขียนเข้ามาถวายคนละฉบับๆ จงทุกๆ คน โปรดเกล้าฯ ว่า อย่าให้รังเกียจสงสัยว่าจะทรงล่อลวงล้อเลียนอย่างใดอย่างหนึ่งเลย อย่าให้คิดวนเวียนรั้งรอว่า เมื่อจะเลือกผู้นั้นๆ เข้าไปตามใจตัวจะไม่ถูกพระกระแสดอกกระมังก็ดี และจะเลือกเข้าไปแล้วจะไม่ได้เป็นดังว่าเข้าไป จะต้องอายเขาดอกกระมังก็ดีเช่นนี้ ก็อย่างเก่าๆ อย่างนี้ขอเสียเถิดนิสัยใจคนต่างๆ กัน ก็ถึงจะเลือกชอบใจต่างๆ บัดนี้จะต้องพระราชประสงค์ก็ตั้งตามใจคนทั้งหลายเป็นอันมาก เลือกชอบใจท่านผู้ใดมากด้วยกัน ก็จะให้ผู้นั้นเป็นที่พระมหาราชครูทั้งสองนั้น"*

มีประกาศหลายฉบับเกี่ยวกับทาส ฉบับหนึ่งกำหนดเงื่อนไขที่อาจขายผู้ต้องพึ่งพาลงเป็นทาส อีกฉบับหนึ่งยกเลิกช่องโหว่ในกฎหมายที่บ่งไว้ว่าเจ้าของทาสต้องยอมรับเงินค่าไถ่ตัว ถ้าทาสสามารถหามาได้ สิ่งนี้เป็นการคุ้มครองที่สำคัญเพราะเหตุว่าถ้าทาสไม่พอใจในนายของตน ก็อาจหยิบยืมเงินค่าไถ่ตัวมาจากบุคคลอื่น และไปอยู่กับบุคคลนั้นแทน ทาสในประเทศไทยจึงไม่มีสถานะร้ายแรงดังในประเทศอื่น เซอร์จอห์น บาวริง ได้เขียนไว้ว่า "ข้าพเจ้าได้เห็นการประพฤติอย่างรุนแรงแก่ทาสบ้าง ๒-๓ ครั้ง แต่โดยทั่วไปพวกทาสก็รื่นเริงร้องเพลงและเล่นหัวกันในขณะที่ทำงานต่างๆ" ท่านกล่าวถึงข้อความที่สหายชาวยุโรปผู้อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ได้กล่าวแก่ท่านว่า "ในครอบครัวเล็ก ๆ ทาสก็ได้รับการเลี้ยงดูดังกับลูกหลานของผู้เป็นนาย เมื่อจะทำอะไรก็ปรึกษาหารือกัน และทาสแต่ละคนก็คิดว่าเมื่อนายของเขาร่ำรวย เขาก็ร่ำรวยด้วยทาสเองก็ซื่อสัตย์ และเมื่อนายยากจนลง ก็จะขอทานหรือขโมยมาเพื่อนาย ตราบใดที่นายยังรักษาเขาไว้ เขาก็จะยอมทนทุกข์ลำบากทุกอย่าง ท่านยากที่จะเห็นความผูกพันเช่นนี้ระหว่างนายจ้างและลูกจ้างในประเทศอังกฤษ"

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชหฤทัยกว้างขวางในกิจการศาสนาเช่นเดียวกัน ประกาศของพระองค์ฉบับหนึ่งกล่าวถึง *"ว่าธรรมเนียมผู้ครองแผ่นดินที่เป็นยุติธรรมมิได้ห้ามราษฎรทั้งปวงในการถือศาสนาเป็นที่พึ่งของตัวๆ ในเวลาที่สุดแลกาลเบื้องหน้าทรงอนุญาตให้คนถือศาสนาตามอัธยาศัย "เนื่องจาก" ด้วยว่าการถือศาสนาลางสิ่งก็ถูกต้องกัน"* ดังนั้น จึงเป็นการเหมาะสมที่แต่ละคนจะอนุญาตให้บุคคลอื่นๆ ประพฤติปฏิบัติสิ่งที่ดีงามตามทางของเขา การกำจัดคนในศาสนาอื่นเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีในพุทธศาสนา ดังนั้นประกาศฉบับนี้จึงสอดคล้องกับประเพณีที่มีมาแต่โบราณ ชาวไทยมักบอกแก่หมอสอนศาสนาว่า *"ศาสนาทุกศาสนาย่อมมีความดีทุกศาสนาก็คือหนทางต่างๆ กัน ที่มุ่งไปยังจุดหมายปลายทางเดียวกัน"* และชาวไทยก็หมายความเช่นนี้จริงๆ แต่พวกหมอสอนศาสนามักเข้าใจไปเสียว่าเป็นคำแก้ตัวของคนอ่อนแอ ผู้ไม่อาจแลเห็นประโยชน์ของศาสนาคริสเตียนได้

ไม่ว่าจะทรงมีความคิดเห็นเช่นไร พระราชาผู้ทรงนับถือพุทธศาสนาย่อมต้องป้องกันศาสนาต่างๆ ทั้งหมดที่ปฏิบัติอยู่ในราชอาณาจักรของพระองค์ตราบเท่าที่ผู้ปฏิบัตินั้นเคารพกฎหมายของบ้านเมือง พระมหากษัตริย์แห่งประเทศไทยทรงเคารพยกย่องสิทธิ์ในการนับถือศาสนาอยู่เสมอ นอกจากนี้พระองค์ยังมักทรงกระทำไปยิ่งกว่านั้น คือมักพระราชทานที่ดินและวัตถุในการก่อสร้างสำหรับสร้างสุเหร่าในศาสนาอิสลามและวิหารในศาสนาคริสเตียนด้วย ในระยะยุ่งยากราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๓ พวกหมอสอนศาสนาชาวฝรั่งเศสถูกจำกัดชั่วระยะเวลาอันสั้น แต่สิ่งนั้นก็เกิดขึ้นไม่ใช่เพราะหมอเหล่านั้นนับถือศาสนาคริสเตียน แต่เป็นเพราะความเชื่อว่าเขากำลังละเมิดกฎหมายของประเทศหรือยั่วยุให้ผู้อื่นกระทำเช่นนั้น และด้วยเหตุเช่นนี้จึงมีกฎกำหนดกิจกรรมของหมอสอนศาสนาชาวฝรั่งเศสเป็นครั้งเป็นคราวตลอดระยะเวลา ๑๕๐ ปีต่อมา ตลอดระยะเวลานั้นชาวโปรตุเกสที่นับถือศาสนาคริสเตียนนิกายคาโธลิคอย่างไม่ค่อยเคร่งครัดนัก ก็ไม่ถูกกำจัดเลย ชาวเวียตนามที่นับถือศาสนานิกายคาโธลิคเป็นจำนวนมากมาย และหลบหนีมาจากการถูกข่มเหงทางศาสนาในประเทศของตนเองก็อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทยได้อย่างสะดวก และสามารถตั้งหลักแหล่งตลอดจนประกอบกิจในศาสนาของตนอย่างเป็นสุข

เซอร์จอห์น บาวริง กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระทัยกว้างขวางจนได้พระราชทานเชลยศึก ๓,๐๐๐ คน แก่พวกหมอสอนศาสนานิกายคาโธลิค และรับสั่งว่า "ท่านอาจทำให้พวกเหล่านี้นับถือศาสนาคริสเตียนได้" หลังจากพระองค์เสด็จขึ้นเสวยราชย์เพียงเล็กน้อย พระองค์ก็ทรงทำให้สังฆราชปัลลกัวส์แปลกใจโดยมีรับสั่งให้ท่านสังฆราชเข้าเฝ้าในที่รโหฐาน และมีพระราชดำรัสว่า *"ถ้าท่านสามารถทำให้บุคคลจำนวนหนึ่งเข้ารีตได้ ณ ที่ใด จงบอกให้ข้าพเจ้าทราบ ข้าพเจ้าจะให้เขาเหล่านั้นมีผู้ปกครองที่นับถือศาสนาคริสเตียนเพื่อเขาจะได้ไม่ถูกรบกวนจากเจ้าหน้าที่ไทย"* ในขณะนั้น ท่านสังฆราชกำลังเตรียมจะเดินทางไปประเทศฝรั่งเศส และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็โปรดฯ พระราชทานเงินช่วยค่าเดินทางด้วย อย่างไรก็ดีท่านสังฆราชปัลลกัวส์ แม้ว่าจะพยายามอย่างเฉลียวฉลาดและกระตือรือร้นเพียงใด รวมทั้งได้รับพระราชานุเคราะห์ด้วย แต่ก็ไม่สามารถเผยแพร่ศาสนาคาโธลิคได้มาก จำนวนผู้ที่นับถือศาสนาคาโธลิคทั้งหมดในประเทศไทยมีมากกว่า ๗,๐๐๐ เพียงเล็กน้อย ส่วนใหญ่ก็ไม่ได้เปลี่ยนศาสนา แต่สืบเชื้อสายลงมาจากผู้ที่นับถือศาสนาคริสเตียนชาวญวนและชาวโปรตุเกส

พวกหมอสอนศาสนานิกายโปรเตสตันท์ ยิ่งทำงานได้น้อยกว่านี้ คือมีคนเข้ารีตน้อยกว่า ๑๐๐ คน และส่วนใหญ่ก็เป็นชาวจีนที่ทำงานให้แก่หมอสอนศาสนาเหล่านั้น พวกหมอสอนศาสนานิกายโปรเตสตันท์เสียเปรียบเพราะว่าเพิ่งเข้ามา พวกคาโธลิคก็รังเกียจพวกโปรเตสตันท์ และพวกโปรเตสตันท์เองก็แบ่งออกเป็น ๓ นิกาย ไม่ช้าพวกโปรเตสตันท์ก็เรียนรู้ถึงสิ่งที่พวกคาโธลิคได้ทราบมาแต่ก่อนนานแล้ว คือการพูดติเตียนพุทธศาสนานั้นไม่ก่อให้เกิดประโยชน์อันใดเลย ชั่วระยะเวลาหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่โปรดพวกโปรเตสตันท์ เพราะทรงคิดว่าหมอสอนศาสนานิกายโปรเตสตันท์ผู้หนึ่งเป็นผู้ส่งข่าวที่ไม่เคารพต่อพระองค์ไปลงตีพิมพ์ที่เกาะสิงคโปร์ และโปรดฯ ให้วางกฎลงโทษหมอสอนศาสนานิกายโปรเตสตันท์อย่างเบาๆ แต่ไม่ช้าก็ทรงคืนดีกับหมอสอนศาสนาเหล่านี้ พระองค์ประทานที่ดินให้เขาสร้างวิหาร และเมื่อพระอาจารย์เก่าของพระองค์คือ ดร.แคสเวลล์ ถึงแก่กรรม พระองค์ก็ทรงสร้างหลักศิลาประกอบหลุมฝังศพอย่างงดงาม พระราชทานภายในป่าช้านิกายโปรเตสตันท์

หมอสอนศาสนาผู้หนึ่งได้เขียนไว้ว่า ภายในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ประเทศไทย *"มีรัฐบาลที่อะลุ่มอล่วยต่อศาสนาอื่นที่ดีที่สุดในโลกนี้"*

แม้ว่าพวกหมอสอนศาสนานิกายคาโธลิค และโปรเตสตันท์จะทำงานไม่ใคร่ได้ผลในการเกลี้ยกล่อมคนให้มาเข้ารีต แต่เขาก็ยังทำประโยชน์ในด้านอื่น ๆ เป็นอันมาก เป็นต้นว่าการแต่งพจนานุกรมตีพิมพ์หนังสือในภาษาไทย สร้างโรงเรียนและโรงพยาบาล สนับสนุนการศึกษาทางด้านการแพทย์และวิทยาศาสตร์ สิ่งเหล่านี้เป็นผลงานที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงชื่นชมอย่างที่สุด

พระองค์ทรงมีพระหทัยกว้างขวางและมักทรงสนับสนุนแก่ศาสนาอื่นๆ ในพระราชอาณาจักรเช่นเดียวกัน พระองค์ทรงมีประชาชนที่นับถือศาสนาอิสลามอยู่เป็นจำนวนมากในจังหวัดต่างๆ ในแหลมมาลายูและรอบๆ กรุงเทพฯ ทรงมีประชาชนเชื้อสายอินเดียเป็นจำนวนมาก บางคนก็นับถือศาสนาอิสลาม บางคนก็นับถือศาสนาพราหมณ์ ชาวจีนซึ่งเป็นชนกลุ่มใหญ่และมีจำนวนมากที่สุดก็นับถือศาสนาที่ผสมกันหรือไม่นับถือศาสนาใดเลย ชาวจีนส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายานแต่เพียงในนาม การเคารพบูชาบรรพบุรุษและเวทมนต์คาถาก็ยังมีอยู่เป็นจำนวนมาก ชาวญวนที่ไม่นับถือนิกายคาโธลิคก็นับถือพุทธศาสนาลัทธิมหายาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสนพระทัยในชาวญวนเป็นพิเศษ มักทรงสนทนากับพระญวนและเชื้อเชิญให้ท่านเหล่านี้เข้ามาเข้าร่วมในการพระราชพิธีต่าง ๆ

สำหรับบรรดาพราหมณ์ในราชสำนัก กิจพิธีทางศาสนาของท่านเหล่านี้ก็ไม่มีความหมายอย่างแท้จริงอะไรอีกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสนับสนุนกิจพิธีเหล่านี้ต่อไป และยังทรงยึดถือในความสำคัญของกิจพิธีอันโอ่อ่าเหล่านี้ ที่ได้รับมาจากขนบประเพณีของขอม แต่ความจริงพระองค์คงทรงนิยมประเพณีที่ง่ายกว่าของชนชาวไทย ประเพณีเช่นนี้มีปรากฏอยู่อย่างบริสุทธิ์ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงค้นพบศิลาจารึกหลักนี้ในซากเมืองสุโขทัยหลายปีมาแล้ว ได้ทรงพยายามอ่านจารึกหลักนี้ จนทรงทราบความซึ่งพระมหากษัตริย์ไทยในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ทรงกล่าวไว้ในภาษาไทยอย่างง่ายๆ ว่า

“เมื่อชั่วพ่อกู กูบำเรอแก่พ่อกู กูบำเรอแก่แม่กู...พ่อกูตายยังพี่กู กูพร่ำบำเรอแก่พี่กู ดังบำเรอแก่พ่อกู พี่กูตาย จึ่งได้เมืองแก่กูทั้งกลม

เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหง เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว เจ้าเมืองบ่เอาจกอบในไพร่ลู่ทาง เพื่อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้าช้างค้า ใครจักใคร่ค้าม้าค้า ใครจักใคร่ค้าเงินค้าทองค้า... ไพร่ฟ้าลูกเจ้าลูกขุนผิแลผิดแผกแสกว้างกันสวนดูแท้แล้ จึงแล่งความแก่ข้าด้วยซื่อ..ได้ข้าเสือกข้าเสือหัวพุ่ง หัวรบก็ดี บ่ฆ่าบ่ตี

ในปากประตูมีกระดิ่งอันหนึ่งแขวนไว้หั้น ไพร่ฟ้าหน้าปกกลางบ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความ เจ็บท้องข้องใจ มันจักกล่าวถึงเจ้าถึงขุนบ่ไร้ ไปลั่นกระดิ่งอันท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองได้ยินเรียก เมื่อถามสวนความแก่มันด้วยซื่อ ไพร่ในเมืองสุโขทัยนี้จึ่งชม...พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองสุโขทัยนี้ทั้งชาวแม่ชาวเจ้าท่วยปั่วท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายทั้งผู้หญิง ฝูงท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา”

เราอาจคาดคะเนได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ คงทรงระลึกถึงข้อความในศิลาจารึกนี้อยู่เสมอ เพื่อเป็นแบบฉบับที่พระองค์จะดำเนินตาม เป็นการบังเอิญอย่างแปลกประหลาดที่ว่าทั้งพ่อขุนรามคำแหงและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ต้องทรงรอให้พระเชษฐาสวรรคตไปเสียก่อน จึงจะได้ครองราชสมบัติของพระบิดา อย่างไรก็ดี ทั้งสองพระองค์ก็ได้ทรงปฏิบัติต่อพระเชษฐาด้วยความจงรักภักดี แม้ว่าในสมัยปัจจุบัน เราไม่อาจยกเลิกภาษีอากรทั้งหมดได้ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงเปลี่ยนแปลงระบบภาษี และทำให้ประชาชนทั่วไปต้องเสียภาษีน้อยลง พระองค์ทรงลดกฎทางการค้าขายให้น้อยลงเท่าที่สามารถจะทรงกระทำได้ และแทนที่จะทรงฆ่าหรือเฆี่ยนตีเชลยศึก ก็โปรดฯ ยกพวกเหล่านี้ให้แก่หมอสอนศาสนานิกายคาธอลิค พระองค์พยายามที่จะปฏิรูประบบการศาล เมื่อพระองค์ทรงทราบว่าประชาชนของพระองค์ไม่กล้าที่จะตีกลองวินิจฉัยเภรี ซึ่งใช้แทน “กระดิ่ง” หน้าพระราชวัง พระองค์ก็ทรงกำหนดเวลาโดยเฉพาะขึ้นเพื่อจะเสด็จออกรับฎีกาจากราษฎร

ข้อความอีกตอนหนึ่งในศิลาจารึกกล่าวว่า บางวันพระภิกษุชั้นอาวุโส *"ขึ้นนั่งเหนือขะดารนี้สวดธรรมแก่อุบาสกฝูงท่วยจำศีล"* ขะดารนี้ก็คือพระแท่นมนังคศิลา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงค้นพบพร้อมกับศิลาจารึก เมื่อยังทรงผนวชอยู่ และพระองค์คงทรงนึกถึงบทความตอนนี้เมื่อพระองค์ขึ้นประทับบนพระแท่นมนังคศิลา ณ วัดสมอราย สวดพระธรรมแก่หมู่อุบาสกอุบาสิกา

ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง หลังจากพรรณนาถึงเมืองสุโขทัยแล้วก็กล่าวว่า *"เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้ มีอรัญญิกพ่อขุนรามคำแหงกระทำโอยทานแก่มหาเถร สังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรย"* ณ ที่นี้เราไม่ควรจะเปรียบเทียบให้มากเกินไปนัก เพราะเหตุว่าวัดสมอรายก็ไม่ใช่วัดที่เป็นศูนย์กลางทางด้านการศึกษา และวัดบวรนิเวศก็เป็นวัดของพระสงฆ์คามวาสี อย่างไรก็ดีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ได้ถวายวัดบวรนิเวศแด่พระภิกษุสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎผู้ "เรียนจบปิฎกไตรย"

ต่อมาศิลาจารึกก็บ่งว่าพ่อขุนรามคำแหงทรงตั้งตัวหนังสือไทยขึ้นโดยกล่าวว่า *"เมื่อก่อนลายสือไทยนี้บ่มี ๑๒๐๕ ศกปีมะแม (พ.ศ. ๑๘๒๖) พ่อขุนรามคำแหงหาใคร่ใจในใจแล่ใส่ลายสือไทยนี้ ลายสือไทยนี้จึงมีเพื่อขุนผู้นั้นใส่ไว้"* สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎเองก็ได้ทรงตั้งอักษรอริยกะขึ้นเพื่อใช้เขียนภาษาบาลี และทรงตั้งโรงพิมพ์สำหรับพิมพ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาขึ้นเป็นแห่งแรก

ศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงมีข้อความที่เพิ่มเติมขึ้นในตอนท้ายกล่าวว่า *"พ่อขุนพระรามคำแหงนั้นหาเป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลาย หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลายให้รู้บุญรู้ธรรมแท้แต่คนอันมีในเมืองไทย ด้วยรู้ด้วยหลวกด้วยแกล้วด้วยหาญ ด้วยแคะด้วยแรง หาคนจักเสมอมิได้"* เราอาจสงสัยได้หรือ ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะไม่ทรงนำข้อความเหล่านี้มาเป็นเรื่องบันดาลพระทัย

นักประวัติศาสตร์และโบราณคดี ย่อมต้องระลึกถึงพระคุณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ด้วยพระองค์ทางยอมรับอย่างเสียพระทัยกับเซอร์จอห์น บาวริง ว่า

"ประวัติศาสตร์สมัยโบราณของประเทศไทยยังค่อนข้างมืดมนและเต็มไปด้วยนิยายอันเหลือเชื่อต่าง ๆ" แต่พระองค์ก็ไม่ทรงยอมให้เป็นดังนั้นตลอดไป ความยากลำบากย่อมมีอยู่มากเพราะว่าสรรพตำราเก่าต่างๆ ส่วนใหญ่ก็ถูกเผาไปเสียพร้อมกับกรุงศรีอยุธยา บุคคลที่ได้รับมอบหมายให้พยายามสร้างประวัติศาสตร์ไทยขึ้นมาใหม่จากความทรงจำและเอกสารต่างๆ ที่ยังคงเหลืออยู่ ก็ไม่มีความสามารถพอ เขามักไม่เอาใจใส่ต่อศักราชอันแน่นอน หรือใช้สามัญสำนึก นอกจากนั้นสิ่งที่ร้ายที่สุดก็คือเขามักโยนเอกสารเก่าๆ ทิ้งไปหลังจากที่ได้ตรวจดูแล้วว่าได้ข้อความอะไรบ้างจากเอกสารเหล่านั้น สิ่งที่ท่านเหล่านี้รวบรวมขึ้นก็มักเป็นการผสมกันระหว่างเรื่องจริงและนิยาย แต่ถึงกระนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงคิดว่าสมควรที่จะค้นหาความจริงในเอกสารเหล่านี้ สมควรที่จะวินิจฉัยและเปรียบเทียบหลักฐานทั้งหมดที่มีอยู่ ประวัติศาสตร์ควรที่จะได้รับการสังคายนาเช่นเดียวกับพระไตรปิฎกดังที่เคยกระทำกันมาแล้วจึงปรากฏว่าพระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทความวินิจฉัยประวัติศาสตร์หลายเรื่องและบางเรื่องก็มีตีพิมพ์อยู่ในหนังสือของเซอร์จอห์น บาวริง ตั้งแต่สมัยนั้นเป็นต้นมา เราก็ได้รู้เรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ตอนต้นของไทยเพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมาก แม้ว่าบางครั้งพระราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะใช้ไม่ได้ในปัจจุบัน แต่ถึงกระนั้น พระราชวินิจฉัยเหล่านี้ก็เต็มไปด้วยความเฉลียวฉลาดและมุ่งตรงไปยังผลอย่างแน่ชัด ถ้าพระองค์ไม่ได้ทรงเริ่มต้นไว้ก่อน เราก็คงไม่สามารถทราบได้ดีถึงเท่าในขณะนี้

เซอร์จอห์น บาวริง เคยได้เห็นหอพระสมุด และการเริ่มต้นจัดพิพิธภัณฑสถานของพระองค์ ท่านได้เขียนว่า *"มีเครื่องประดับทุกชนิด หลายชนิดเกี่ยวกับธรรมชาติเป็นต้นว่า นอแรดรูปร่างแปลกประหลาด และงาช้าง ประติมากรรมหลายชิ้นจากทวีปยุโรป แจกันกระเบื้องถ้วยจากประเทศจีน เครื่องทรงสมัยโบราณของพระมหากษัตริย์ที่ล่วงลับไปแล้ว งาช้างและไม้จำหลักอย่างงดงาม เครื่องประดับทองและเงิน พร้อมด้วยเครื่องเพชรนิลจินดาเป็นจำนวนมาก พระพุทธรูปหลายองค์ และองค์หนึ่งก็ว่าเป็นทองแท้ทั้งองค์"* ต่อมาอีก ๒-๓ ปี สิ่งของเหล่านี้ก็เพิ่มจำนวนมากขึ้น จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ต้องทรงสร้างอาคารเป็นพิเศษสำหรับจัดตั้งขึ้นในพระบรม

มหาราชวัง เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว สิ่งของเหล่านี้ก็กลายมาเป็นสมบัติของชาติ ซึ่งปัจจุบันนี้ ได้จัดตั้งอยู่ในพระบวรราชวังอันสง่างาม

ในระหว่างที่เสด็จธุดงค์เมื่อยังดำรงภิกษุภาวะอยู่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงพิจารณาซากเมืองสุโขทัยทอดพระเนตรศาสนสถานอันใหญ่โตเร้นลับเหล่านั้นที่ปรักหักพังอยู่ในป่าต่างๆ ด้วยความเศร้าพระทัย โบราณสถานเหล่านี้ไม่ว่าจะเป็นแบบขอมหรือไทยย่อมมีความหมายต่อพระองค์และประชาชนของพระองค์ ถ้าสามารถทราบความหมายรู้เรื่องได้ พระองค์จึงได้ทรงเชื้อเชิญให้นักโบราณคดีชาวฝรั่งเศสเข้ามาศึกษาซากโบราณสถานเหล่านี้ เพื่อเปิดเผยความลับในอดีตด้วยการใช้เทคนิคแบบใหม่ สิ่งนี้นับว่าเป็นการเริ่มต้นที่ดีและจะมีผลยิ่งขึ้นในรัชกาลต่อๆ มา

ในบริเวณพระบรมมหาราชวัง ณ กรุงเทพฯ ใกล้กับพระอุโบสถวัดพระศรีรัตน-ศาสดาราม ยังมีรูปจำลองปราสาทนครวัดขนาดใหญ่ ซึ่งเป็นศาสนสถานขนาดมโหฬารที่มีชื่อเสียงในประเทศกัมพูชา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็โปรดฯ ให้สร้างรูปจำลองนี้ขึ้นในราว พ.ศ. ๒๔๐๕

ขณะเดียวกับที่ทรงกระทำสิ่งต่าง ๆ เพื่อรักษาขนบประเพณีในอดีต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงสนับสนุนอย่างแข็งขันต่อวัฒนธรรมในสมัยปัจจุบัน พระองค์ทรงมีรสนิยมอันดีเลิศในทางด้านวรรณคดีและศิลป เมื่อทรงพระเยาว์เคยประทับที่พระบาทของสมเด็จพระบรมชนกนาถซึ่งเป็นยอดกวี ฟังพระราชดำรัสเกี่ยวกับบทประพันธ์ของพระองค์ หรือมิฉะนั้นก็ตามเสด็จพระราชดำเนินไปทรงตรวจตราจิตรกรรมฝาผนังในวัดหรือในพระราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสามารถพระราชนิพนธ์คาถาภาษาบาลีที่เป็นแบบวรรณคดีอย่างแท้จริง ตลอดจนบทกวีนิพนธ์ที่ใช้ศัพท์ภาษาสันสกฤตได้อย่างไพเราะยิ่ง แต่พระองค์ทรงทราบว่าสิ่งเหล่านี้มีประโยชน์น้อยต่อประชาชนโดยทั่วไป ด้วยเหตุนี้จึงมักทรงเขียนเป็นภาษาไทยอย่างชัดเจนและสามัญ นอกจากนี้ยังทรงตระหนักด้วยว่าจิตรกรรมและประติมากรรม ไม่สมควรสร้างขึ้นสำหรับความเพลิดเพลินของบุคคลเพียง ๒-๓ คนเท่านั้น แต่ควรใช้เพื่อสั่งสอนประชาชพลเมือง ชีวิตทางสังคมของประชาชนมีศูนย์กลาง

อยู่ในเขตวัด ณ ที่นั้นมีพิธีและงานต่างๆ ซึ่งประชาชนอาจผสมความสนุกสนานรื่นเริงเข้ากับการทำบุญ พระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ ได้ทรงสนับสนุนการใช้วัดเพื่อการศึกษา แม้ว่าหนังสือจะมีอยู่น้อย แต่จิตรกรรมฝาผนังก็อาจใช้สอนได้ทั้งเรื่องราวของชาวบ้านและทางศาสนา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัดโพธิ์ให้เป็นเสมือนสารานุกรมที่สร้างด้วยศิลาและรูปภาพ ทั้งนี้ก็เพื่อสั่งสอนวิชาการต่างๆที่เคยเล่าเรียนกันมา คือโหราศาสตร์และภูมิศาสตร์ เชื้อชาติของมนุษย์ และยักษ์ วิชาทหาร ดาราศาสตร์ สมุนไพร และตำราหมอนวดแบบโยคะ แต่เมื่อมีความคิดทางวิทยาศาสตร์ใหม่ๆ มากจากทางทิศตะวันตก วิชาเหล่านี้ก็ล้าสมัยไป สมควรที่จะรักษาไว้เพื่อเหตุผลทางด้านประวัติศาสตร์เท่านั้น แต่ก็ไม่ควรใช้สอนอย่างจริงจังต่อไป ด้วยเหตุนี้วัดบวรนิเวศจึงเป็นวัดที่ถูกต้องตามสมัยยิ่งกว่า บนผนังในวัดนี้ **ขรัวอินโข่ง** ช่างเขียนในสมัยนั้นก็วาดรูปเรือกลไฟ รถไฟ และภาพต่างๆ จากต่างประเทศในสมัยนั้น เป็นต้นว่า **ภาพภูเขาเวอร์นอน** (Mount Vernon) ในสหรัฐอเมริกา และ **ภาพเดอร์บี้** (Derby) ในประเทศอังกฤษ ทั้งหมดนี้ดูคล้ายกับว่าลอกแบบมาจากภาพพิมพ์ของ **อัลเกน**(Alken) คือ ศิลปินชาวอังกฤษในพุทธศตวรรษที่ ๒๔

งานรุ่นแรก ๆ ของขรัวอินโข่งวาดขึ้นตามประเพณีของจิตรกรรมไทยสมัยโบราณ คือมีรูปบุคคลที่มีชีวิตจิตใจแต่ไม่เหมือนจริง วาดขึ้นอย่างละเอียด รูปเหล่านี้วาดขึ้นหน้าภาพภูมิประเทศชนิดที่ทำให้เห็นกิริยาท่าทางอย่างชัดเจน มากกว่าที่จะให้กลืนไปกับภาพภูมิประเทศนั้นและไม่เคารพต่อกฎแห่ง **ทัศนียวิสัย** (perspective) จากภาพเขียนและภาพพิมพ์ของยุโรปที่เขาได้เห็น ขรัวอินโข่งก็เริ่มศึกษาถึงกฎแห่งทัศนียวิสัยและโดยเฉพาะอย่างยิ่งผลแห่งการแลเงา งานของท่านที่วัดบวรนิเวศแสดงถึงความลึกลับของสิ่งเหล่านี้ ท่านต้องลอกแบบมากกว่าที่จะใช้ความพิจารณาจากของจริง ทั้งนี้เพราะท่านไม่เคยไปต่างประเทศ และประเพณีที่ดีที่สุดในศิลปไทยก็คือ การขยายภาพออกจากของเดิมที่เล็กกว่า โดยใช้ความคิดอ่านที่เฉลียวฉลาดต่อเติมสิ่งที่ขาดหายไปเอาเอง งานชิ้นเอกของขรัวอินโข่ง ก็คือภาพแสดงถึงประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา วาดขึ้นบนผนังชั้นในของหอราชกรมานุสรณ์ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ณ ที่นี้ท่านวาดภาพเกี่ยวกับประชาชนไทยในภูมิประเทศไทย และแม้ว่าท่านจะวาดภาพเหล่านี้

ขึ้นจากความทรงจำยิ่งกว่าจากชีวิตจริง ๆ ก็เป็นที่สังเกตเห็นได้อย่างชัดเจนว่าท่านได้ใช้ความสังเกตเกี่ยวกับสิ่งเหล่านี้ได้อย่างแหลมคม โดยที่ไม่ได้เสียสละความชัดเจนของภาพตามประเพณีเดิม ท่านก็สามารถวางภาพบุคคลลงได้อย่างน่าดู ภายในภาพภูมิประเทศคือบุคคลที่อยู่ไกลก็แลเห็นได้ชัดน้อยลง และภาพกลางคืนซึ่งมีไต้และไฟประกอบก็ขัดแย้งกับเงาสีดำลึกอย่างงดงาม การผสมกันระหว่างประเพณีเก่าและใหม่เช่นนี้ ก่อให้เกิดภาพที่งดงามอย่างน่าประหลาด ไม่เหมือนกับจิตรกรไทยรุ่นหลังๆ ขรัวอินโข่งแสดงได้ทั้งประเพณีแบบเก่าและใหม่ที่ดีที่สุด ลักษณะความมุ่งหมายในการวาดภาพของท่านก็เหมือนกับลักษณะความมุ่งหมายของพระบาทสมเด็จพระ–จอมเกล้าฯ ในการปกครองประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเป็นนักก่อสร้างที่สำคัญ พระองค์โปรดดัดแปลงสถาปัตยกรรมแบบยุโรปให้เข้ากับความต้องการของชาวไทย ที่โปรดมากก็คืออาคารปูนชั้นเดียวที่เย็นสบาย มีหลังคาเป็นริ้วและมีแนวเสาอยู่ด้านหน้า อาคารแบบนี้มีลักษณะคล้ายกับการฟื้นฟูสถาปัตยกรรมแบบกรีกรุ่นหลัง ใน **แคว้นคาโรไลนาภาคใต้** (South Carolina) และ **แคว้นหลุยเซียนา** (Luisiana) ในสหรัฐอเมริกา แต่มีรูปร่างเรียบๆ กว่า สถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ตกแต่งด้วยลวดลายเครื่องประดับแบบจีนอย่างงดงาม ลวดลายแบบนี้เป็นที่นิยมกันมากในรัชกาลก่อน การผสมกันเช่นนี้ได้สัดส่วนและเหมาะสม ไม่สู้แปลกประหลาดเหมือนดังที่อาจคาดคิด ทั้งนี้ เพราะส่วนผสมก็เป็นเช่นเดียวกับ **ชิปเปนเดล** (Chippendale) คือเครื่องเรือนของประเทศอังกฤษในพุทธศตวรรษที่ ๒๓ แสดงการผสมกันของศิลปะหลายแบบนั่นเอง

พระราชวังฤดูร้อนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ซึ่งสร้างขึ้นที่เมืองเพชรบุรีงามน่ารักอย่างเงียบสงบ บนยอดเขาใหญ่ซึ่งตั้งเด่นอยู่กลางทุ่งนาก็มีหมู่ตึกสีขาวรูปสี่เหลี่ยมตั้งอยู่คละกันไป รอบๆ และในระหว่างตึกเหล่านั้นมีต้นลั่นทมขึ้นอยู่เป็นร้อยๆ ต้น ต้นลั่นทมเหล่านี้ปัจจุบันขึ้นสูงจนดูคล้ายป่าส่งกลิ่นหอมอบอวลคล้ายกับส่งความอาลัยสมชื่อ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงสำนึกถึงภัยอันตรายจากต่างประเทศต่อประเทศไทยมานานแล้ว ในระยะต้นรัชกาลที่ ๓ รัฐในแหลมมลายูบางแห่ง ซึ่งเคยเป็นประเทศราชขึ้นต่อประเทศไทยได้ถูกประเทศอังกฤษยึดเอาไป แต่เนื่องจากดินแดนเหล่านี้อยู่ไกล ประชาชนก็พูดภาษาและนับถือศาสนาอื่น ชาวไทยจึงไม่ใคร่รู้สึกถึงการสูญเสียครั้งนี้นัก ในราว พ.ศ. ๒๔๐๕ เมื่อการแสวงหาอาณานิคมของชาวยุโรปใกล้เข้ามา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ไม่ได้ทรงเตรียมพร้อม ครั้งนี้อันตรายมาจากประเทศฝรั่งเศสแปลงรูปอยู่ในสิ่งซึ่งพระองค์ตรัสเรียกว่า *"วาจาอันมืดมนและคำเสนอที่หลอกลวงอย่างน่าอึดอัด"*

ประเทศกัมพูชาเป็นประเทศราชของประเทศไทย เป็นเวลาหลายร้อยปีมาแล้วที่มีการสมรสและผสมกันอย่างสนิทสนมระหว่างประชาชนทั้งสองชาติ แม้ว่าภาษาของชาติทั้งสองนี้แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงก็จริง แต่ต่างก็ขอยืมศัพท์มาจากอีกภาษาหนึ่งอย่างมากมาย ในระยะนี้ชาวกัมพูชาได้นับถือพุทธศาสนามาเป็นเวลาราว ๕๐๐ ปี และมีการติดต่อทางศาสนาอย่างสนิทชิดเชื้อกับชาวไทย แคว้น ๒ แคว้นในประเทศกัมพูชาคือ เสียมราฐ และพระตะบอง ซึ่งมีชนชาติไทยอาศัยอยู่เป็นชนกลุ่มน้อยแต่ก็ได้ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย สถานการณ์ยุ่งยากขึ้น เพราะเหตุว่า ชาวญวนก็อ้างว่าตนมีอำนาจเหนือประเทศกัมพูชาด้วย ประเทศฝรั่งเศสหลังจากปราบปรามดินแดนภาคใต้ของพระราชาแห่งประเทศเวียตนามแล้วก็ยื่นมือเข้ามาคุ้มครองประเทศกัมพูชาโดยอ้างว่าจะทำให้ประเทศกัมพูชาไม่ต้องขึ้นทั้งแก่ไทยและญวน คำเสนอนี้มีการแสดงอำนาจขู่ปนอยู่ด้วยอย่างเงียบๆ และประเทศกัมพูชาก็ตกลงรับคำเสนอนั้นใน พ.ศ. ๒๔๐๗

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตระหนักดีว่าถ้าพระองค์ทรงพยายามที่จะสู้รบกับประเทศฝรั่งเศสก็คงจะพ่ายแพ้ สิ่งที่ดีที่สุดที่พระองค์ควรทรงกระทำก็คือการจำกัดขอบเขตแห่งการขยายอำนาจครั้งนี้ด้วยการทูตอย่างเชี่ยวชาญของพระองค์และมีประเทศอังกฤษสนับสนุน เพราะเหตุว่าอังกฤษย่อมไม่ชอบการขยายตัวของคู่แข่งขันในภูมิภาคแถบนี้ จึงมีการประนีประนอมกัน และก็มีการเซ็นสัญญาสละอำนาจ

ของประเทศไทยเหนือประเทศกัมพูชา แต่ฝรั่งเศสยอมรับว่าแคว้นเสียมราฐและพระตะบองยังคงเป็นของไทยอยู่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระสนมหลายคน ในจำนวนนี้ ๒๗ คน มีพระราชโอรสธิดา พระราชโอรสธิดามีจำนวนทั้งหมด ๘๒ พระองค์ การมีสนมเป็นจำนวนมากเช่นนี้ไม่ได้หมายความว่าเป็นการสนุกสนานส่วนพระองค์ของพระราชาเท่านั้น แต่คล้ายกับพระอินทร์ เทพเจ้าผู้มีนางอัปสรเป็นจำนวนพันๆ บำรุงบำเรออยู่บนสวรรค์ ประเพณีก็สนับสนุนด้วยว่าพระราชาควรต้องมีสนมหลายคน นอกจากนี้การมีสนมหลายคนก็เป็นเครื่องสนับสนุนทางด้านการเมืองด้วย พระราชาอาจผูกพันความซื่อสัตย์ของเจ้าประเทศราชและขุนนางผู้มีอำนาจได้โดยทรงรับธิดาของท่านเหล่านั้นมาเป็นเจ้าจอม นอกจากนี้พระมหากษัตริย์ก็สมควรที่จะมีผู้สามารถสืบราชสมบัติต่อลงมาจากพระองค์อีกหลายองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชอยู่ถึง ๒๗ ปี ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของพระองค์ที่จะต้องทดแทนเวลาที่เสียไป จึงทรงมีพระราชโอรสธิดาให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้

พระสนมของพระองค์แม้ว่าจะมีอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ก็ยังน้อยกว่าในรัชกาลก่อนๆ และนอกไปจากบางคนที่พระองค์โปรดปรานเป็นพิเศษแล้ว ส่วนใหญ่พระองค์ก็ไม่ได้สนพระทัย ราษฎรของพระองค์ก็ต้องการที่จะได้พระองค์เป็นบุตรเขย และอยากที่จะมีหลานเป็นเจ้าจึงพยายามที่จะถวายบุตรสาวแก่พระองค์ยิ่งกว่าที่พระองค์จะทรงยินดีรับ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มีพระราชดำรัสอยู่เสมอว่า พระองค์ทรงมีพระสนมเกินพระราชประสงค์ และประกาศฉบับหนึ่งของพระองค์ก็วางกฎขึ้นเป็นพิเศษพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สนมเหล่านี้กราบถวายบังคมลาออกไปสมรสกับบุคคลสามัญได้

พระองค์ทรงตระหนักดีว่าเมื่อพระราชโอรสของพระองค์เจริญพระชนมายุขึ้นหลายพระองค์คงจะได้ทรงเข้ารับราชการในตำแหน่งที่สำคัญๆ ดังนั้นจึงมีพระราชประสงค์ที่จะให้พระโอรสเหล่านี้ได้ทรงรับการศึกษาตามแบบแผนใหม่ พระองค์ทรงเล็งเห็นความจำเป็นที่ว่าพระราชโอรสเหล่านี้จะต้องทรงศึกษาภาษาอังกฤษตั้งแต่ยัง

ทรงพระเยาว์ ด้วยเหตุนั้นเมื่อภรรยาของหมอสอนศาสนาบางคนอาสาที่จะสอนถวายเจ้านายเหล่านั้น พระองค์ก็ทรงยินดีรับ แต่ในที่สุดก็ตัดสินพระราชหฤทัยที่จะจ้างครูชาวอังกฤษเป็นพิเศษ สำหรับสอนภาษาอังกฤษแก่พระราชโอรสธิดา ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๔๐๕ จึงทรงจ้าง **นางแอนนา ลิโอโนเวนส์** (Mrs. Anna Leonowens) เข้ามา

แต่การจ้างนางลิโอโนเวนส์นี้ก็เป็นสิ่งที่ผิด เพราะเหตุว่าเธอไม่ประสบผลสำเร็จมากนักในการสอน และอีก ๕ ปีต่อมาก็เดินทางกลับ ต่อมาเธอได้แต่งหนังสือขึ้น ๒ เล่ม คือ "ครูหญิงชาวอังกฤษ ณ ราชสำนักไทย *(The English Governess at the Siamese court)"* และ *"ความรักในฮาเร็ม* (The Romance of the Harem)" ทั้ง ๒ เล่ม กล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไปในทางไม่ดี เนื่องจากหนังสือทั้ง ๒ เล่มนี้ มีผู้นำมาเขียนขึ้นใหม่โดยได้รับความสำเร็จอย่างงดงาม รวมทั้งแต่งเป็นบทละครและเล่นเป็นภาพยนตร์ด้วย ดังนั้นจึงน่าที่จะสำรวจดูนิสัยใจคอของนางลิโอโนเวนส์ และวิธีแต่งหนังสือของเธอไว้ ณ ที่นี้

นางลิโอโนเวนส์เป็นหม้ายแต่ยังสาว เหตุนั้นจึงต้องตกอยู่ในความยากลำบาก แต่ความยากลำบากนี้ก็ไม่ทำให้เธอท้อถอย เธอเป็นผู้หญิงที่กล้า และความจริงแล้วก็กล้ากว่าที่ควร เพราะเหตุว่าบางครั้งความหวาดระแวงของเธอก็ไม่มีเหตุผลเลย เธอไม่ค่อยมองดูอะไรตามความเป็นจริง แต่ชอบคิดฝัน ดังนั้นจึงเป็นผู้ที่ไม่ค่อยมีเหตุผลและชอบสร้างเรื่องราวขึ้นตามอารมณ์ ข้าพเจ้าคิดว่าลักษณะเช่นนี้เป็นนิสัยใจคอของนางลิโอโนเวนส์ ดังที่อาจจะเห็นได้จากข้อความบางตอนในหนังสือของเธอ

เมื่อเธอตั้งใจ เธอก็สามารถแสดงภาพของตัวเธอเองได้อย่างบริสุทธิ์ผุดผ่อง ณ ที่นี้เธอเป็นหญิงที่เสียสละ มีความงามชนิดที่อาจก่อให้เกิดอันตรายได้ และค่อยๆ ยกฐานะของชนชาติป่าเถื่อนขึ้น ภาพของตัวเธอเองเธอได้วาดขึ้นอย่างสูงส่งและเต็มไปด้วยชีวิตจิตใจ แต่ภาพเช่นนี้ก็ไม่ใช่ภาพที่เป็นจริง เธอเข้าใจพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ผิด พระองค์เพียงแต่ต้องการให้เธอสอนภาษาอังกฤษเท่านั้น พระองค์ไม่ได้พยายามเกี้ยวพาราสีเธอ และไม่เอาพระทัยใส่ต่อการพยายามสั่งสอนศาสนาของเธอ

นางลิโอโนเวนส์สามารถแต่งหนังสือได้ดี ภาษาของเธอมีชีวิตจิตใจและส่วนใหญ่ก็พรรณนาอย่างง่ายๆ เธอมีตาคมสำหรับสังเกตภาพภูมิประเทศ และเมื่อบรรยายถึงภาพประทับใจทางสายตาแล้วเธอก็ทำได้ดีที่สุด สำหรับผู้อ่านตามธรรมดาเราก็อาจมองข้ามความผิดพลาดเล็กๆ น้อยๆ และลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่สับสนของเธอไปได้ บทความตอนที่ดีที่สุดของเธอเกี่ยวกับพุทธศาสนาก็คัดลอกมาอย่างเงียบๆ จากนักเขียนสมัยเก่ากว่า ความคิดเห็นของเธอเองเมื่อกล้าแสดงออกมา ก็ไม่มีคุณค่าอะไร เธอไม่สามารถเข้าใจได้ว่าเพราะเหตุใด ในราชสำนักของพระราชาที่ทรงนับถือพุทธศาสนาจึงยังคงประกอบพิธีพราหมณ์อยู่ และเธอก็หลงผิดเอาวัดที่มีชื่อเสียงที่สุดในกรุงเทพฯ วัดหนึ่งว่าเป็นโบสถ์พราหมณ์

เมื่อเธอวาดภาพด้วยการเยินยอเธอเอง ภาพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็กลับกลายเป็นสิ่งที่ตรงกันข้าม จึงทำให้ผู้อ่านหนังสือของเธอเข้าใจผิด เพราะเหตุว่าดูคล้ายกับว่าเธอกำลังพยายามที่จะบรรยายถึงนิสัยใจคอของบุคคลที่ค่อนข้างสับสนอย่างเป็นกลางและระมัดระวัง เธอชมเชยพระองค์ทางด้านความรู้ความเฉียบแหลมว่องไว ความรักใคร่ของพระองค์ ต่อประชาราษฎรและความมุ่งมั่นที่จะทรงเปลี่ยนแปลงประเทศให้ดีขึ้น ลักษณะเช่นนี้เธอได้ยกตัวอย่างอันเหมาะสมขึ้นประกอบอย่างมากมาย แต่ในขณะเดียวกัน นางลิโอโนเวนส์ก็กล่าวขยายเกินความจริงเกี่ยวกับความโหดร้าย ความโมโหโทโส และตัณหาราคะ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เธอสรุปว่า *"แม้ว่าพระองค์จะโมโหร้ายและชอบแสดงอำนาจ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ยังเป็นเจ้าชายทางทิศตะวันออกที่น่าชมที่สุดในศตวรรษนั้น ทรงก้าวหน้ายิ่งกว่าพระมหากษัตริย์ทั้งหมดที่เคยปกครองประเทศไทยมา...พระองค์ทรงเลื่อมใสในปรัชญาชั้นสูงและคำสอนอันบริสุทธิ์ของพระพุทธองค์ตราบจนเสด็จสวรรคต ทางด้านการปกครองบ้านเมือง พระองค์ก็ทรงปกครองอย่างเฉลียวฉลาด ทรงสนพระทัยในความเป็นอยู่ของประชาราษฎร ทรงมีความเที่ยงธรรม เอาพระทัยใส่ในขนบประเพณีอันบริสุทธิ์และถ้อยคำที่ใช้ในราชสำนัก พระองค์ทรงระมัดระวังที่จะแสดงให้เห็นพระราชอำนาจของพระองค์ในประเทศไทย และพระเกียรติยศในนานาประเทศ นอกไปจากทางด้านชีวิตในครอบครัวแล้ว พระองค์ก็เป็นนักปกครองที่สามารถและ*

เต็มไปด้วยคุณความดี...แต่ถ้าพูดทางด้านการเป็นสามีและหัวหน้าครอบครัวแล้ว พระนิสัยของพระองค์ก็กลับกลายเป็นอีกอย่างหนึ่งชนิดตรงกันข้าม”

การกลับหน้ามือเป็นหลังมือเช่นนี้ ระหว่างพระอัธยาศัยของพระองค์ในทางด้านการปกครอง และทางชีวิตส่วนพระองค์นั้นเป็นจริงหรือ แต่การปกครองประเทศของพระองค์ก็เป็นที่รู้จักกันดี จนนางลิโอโนเวนส์ไม่สามารถปฏิเสธได้ สำหรับด้านชีวิตในครอบครัวของพระองค์ เมื่อเธอกล่าวถึงความไม่ดีต่างๆ จนไม่มีขอบเขตจำกัด ถ้าพระองค์ทรงปฏิบัติต่อพระสนมอย่างโหดร้ายทารุณเช่นนั้น ก็คงจะมีพระสนมเป็นจำนวนมากที่กราบถวายบังคมลาออกตามประกาศที่พระองค์ทรงตั้งไว้ แต่นี่ตรงกันข้าม จากเรื่องราวที่อาจทราบได้จากบรรดาผู้ที่สืบเชื้อสายลงมาจากพระสนมเหล่านั้น บรรดาพระสนมส่วนใหญ่ดูก็มีความจงรักภักดีต่อพระองค์ เป็นที่เห็นได้ชัดว่าส่วนใหญ่ก็มีความพึงพอใจในสถานะของตน

ไม่มีข้อสงสัยว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะทรงมีพระนิสัยฉุนเฉียวง่าย แต่ก็มีตัวอย่างแสดงอยู่บ่อยๆ ว่าพระองค์ไม่ได้ทรงพระพิโรธไปเป็นเวลานาน และพระองค์มักทรงยินดีพระราชทานอภัยแก่ผู้ที่ทำให้ทรงขุ่นเคือง คงจะเป็นด้วยทรงทราบดีถึงพระนิสัยอันฉุนเฉียวง่ายของพระองค์นี้เองที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอม-เกล้าฯ ทรงสั่งสอนอยู่เสมอถึง *“ความอดกลั้นไม่โกรธ”* และพระองค์ก็ทรงทราบดีถึงคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ที่ว่า *“ถ้าบุคคลใดพูดใส่ร้ายตถาคตก็ไม่มีเหตุผลที่ท่านจะต้องโกรธบุคคลเหล่านั้น ถ้าท่านโกรธ ท่านไม่เพียงแต่ขุ่นหมองใจเท่านั้น แต่ยังไม่สามารถพิจารณาได้ด้วยว่า คำกล่าวหาของเขาเหล่านั้นเป็นจริงหรือไม่”*

นางลิโอโนเวนส์คงกล่าวถูกต้องเมื่อพูดว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงฉุนเฉียวง่าย แต่เธอก็ขยายลักษณะนี้ออกไปเกินเหตุผล สำหรับพระนิสัยอันไม่ดีอื่นๆ ของพระองค์ที่เธอกล่าวอ้างถึงนั้น เราก็อาจตัดออกเสียได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่โปรดทอดพระเนตรความเจ็บปวดของผู้อื่น แต่กลับทรงลดโทษที่มีอยู่อย่างรุนแรงแก่ผู้กระทำผิดลงมา พระองค์ไม่โปรดแม้แต่ลงพระปรมาภิไธยประหารชีวิตผู้ร้ายฆ่าคน และเมื่อใดพระองค์ต้องทรงกระทำเช่นนั้น ก็มักประทับอยู่

ตลอดคืนด้วยพระหทัยอันขุ่นหมอง และทรงท่องบ่นข้อความต่างๆ จากคัมภีร์พระไตรปิฎก สำหรับสตรีชาวยุโรปในสมัยนั้น การมีภรรยาหลายคนก็เป็นเครื่องแสดงอย่างดีถึงตัณหาราคะอันไม่มีขีดขั้น แต่ถ้าเรามองดูในแง่ที่ถูกต้องแล้วก็ไม่ใช่เช่นนั้นเลย ผู้ที่รู้จักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ดีเล่าว่าพระองค์มักทรงอายเมื่ออยู่ต่อหน้าสุภาพสตรีชาววัง สิ่งนี้ก็ไม่น่าประหลาดใจ ถ้าเราคิดว่าพระองค์ได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่เป็นเวลานาน

นางลิโอโนเวนส์ได้กล่าวอย่างค่อนข้างออกตัวในหนังสือเล่มแรกของเธอว่า *"ข้าพเจ้าได้พยายามที่จะเล่าอย่างเต็มที่และตรงไปตรงมาถึงเหตุการณ์และลักษณะที่ค่อยๆ ปรากฏขึ้นแก่ข้าพเจ้า ในขณะที่ข้าพเจ้าเริ่มจะเข้าใจภาษาที่ใช้พูดกัน"* แต่ภาษาไทยก็เป็นภาษาที่ต้องระมัดระวัง และปรากฏว่านางลิโอโนเวนส์เองก็ไม่สามารถทราบภาษานี้ได้ดี ดังในหนังสือของเธอก็มักมีประโยคและถ้อยคำต่างๆ ที่สมมุติว่าเป็นภาษาไทย แต่ก็สับสนจับต้นชนปลายไม่ถูก และแม้จะพยายามสักเพียงไรก็ไม่สามารถทราบได้ว่าเธอหมายความว่ากระไร เมื่อสุภาพสตรีชาววังหรือคนใช้ของท่านเหล่านั้นพยายามเล่าความจริงให้เธอฟัง จึงน่าสงสัยว่านางลิโอโนเวนส์จะสามารถเข้าใจเรื่องเหล่านั้นได้เพียงใด แต่เมื่อเขาเหล่านั้นพยายามเล่าเรื่องเท็จ ไม่ว่าจะด้วยความตั้งใจหรือเพื่อให้สนุกสนาน เขาย่อมพยายามอย่างที่สุดที่จะให้เธอเข้าใจเรื่องที่กำลังเล่าอยู่นั้น อย่างไรก็ดีนางลิโอโนเวนส์คงใช้เรื่องราวเหล่านี้น้อยกว่าที่เธอตั้งใจให้เราเชื่อว่าเป็นเช่นนั้น และคงใช้คำซุบซิบของชาวยุโรปในขณะนั้น ตลอดจนความนึกฝันของเธอเองมากกว่า บางครั้งบางคราวเธอก็จะอ่านหนังสือที่มีผู้เขียนไว้ก่อน เกี่ยวกับประเทศไทยหรือประเทศข้างเคียง และเมื่อไปพบเรื่องแปลกประหลาดที่เธอสนใจเธอก็จะยึดเอาเรื่องนั้นหรือเธออาจจะยกเรื่องนั้นออกมาจากหนังสือที่เธออ่าน และเอามาใส่เข้าที่กรุงเทพฯ ในราว พ.ศ. ๒๔๐๕ และหลังจากไตร่ตรองอยู่ชั่วครู่ เธอก็จะเขียนเรื่องนั้นขึ้นใหม่พร้อมด้วยรายละเอียดของเหตุการณ์ที่แวดล้อมในระยะนั้น และมีประชาชนทั้งหญิงและชาย ในขณะนั้นเป็นตัวเรื่อง

ลักษณะเช่นนี้คือท้องเรื่องของหนังสือ *"ครูหญิงชาวอังกฤษ"* เมื่อนางลิโอโนเวนส์แต่งหนังสือเรื่อง *"ความรักในฮาเร็ม"* นั้น เธอออกจากประเทศไทยไปนานแล้ว และ

ความจริงต่างๆ ที่เธอเคยรู้อยู่ก็ร่อยหรอลงไป ในหนังสือเล่มหลังนี้เธอคัดลอกมาจากหนังสืออื่นๆ มากยิ่งขึ้น แต่ได้เปลี่ยนแปลงและปรับปรุงเสียจนคล้ายกับว่าเธอได้เห็นมาด้วยตนเอง หรือได้ยินมาจากวงการที่ควรเชื่อถือได้ เธอได้กล่าวไว้อย่างไม่อดสูในคำนำของเธอว่า *"แม้ว่าเหตุการณ์ต่างๆ ที่จะเล่าต่อไปในหนังสือเล่มนี้ บางเรื่องออกจะดูแปลกประหลาดมากสำหรับผู้อ่านชาวตะวันตก แต่ข้าพเจ้าก็เห็นเป็นความจำเป็นที่จะต้องแถลงให้ทราบว่าเหตุการณ์เหล่านี้เป็นเรื่องจริง"*

เป็นการน่าเบื่อหน่ายที่จะสำรวจดู *"เหตุการณ์ที่แปลกประหลาด"* เหล่านี้ดังที่เธอเล่าไว้ จะขอยกตัวอย่างในที่นี้เพียง ๓ เรื่อง คือ

เรื่องที่ ๑ ซึ่งเราอาจจะทิ้งไปได้อย่างรวดเร็ว เธอบอกว่าพระบาทสมเด็จพระ–จอมเกล้าฯ ทรงขังสุภาพสตรีที่ไม่เชื่อฟังพระองค์ไว้ในคุกใต้ดินในพระบรมมหาราชวัง ท่านผู้ใดที่เคยอยู่ในกรุงเทพฯ ก็ย่อมทราบแล้วว่า ณ ที่นั้นไม่อาจมีห้องใต้ดินได้ แม้แต่ปัจจุบันก็ยังเป็นการยากลำบากที่จะสร้างห้องใต้ดิน ไม่ว่าแบบใดลงในพื้นที่ที่เต็มไปด้วยน้ำเช่นนั้น ก่อนที่จะรู้จักการใช้คอนกรีตเสริมเหล็ก ย่อมเป็นไปไม่ได้เลยที่จะสร้างคุกใต้ดินขึ้นในกรุงเทพฯ

เรื่องที่ ๒ เธอเล่าว่าเมื่อพระสนมคนหนึ่งหลบหนีออกไปกับพระสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็โปรดให้เผาคนทั้งสองเสียทั้งเป็น เราอาจตั้งข้อสงสัยได้ว่าเมื่อนางลิโอโนเวนส์กล่าวว่าการเผาทั้งเป็นนี้ทำขึ้นต่อหน้าประชาชนทั้งกรุงเทพฯ เหตุใดเรื่องนี้จึงไม่ปรากฏในหนังสืออื่นๆ ที่เขียนขึ้นไม่ว่าโดยชาวไทยหรือชาวยุโรปที่อยู่ ณ กรุงเทพฯ ในขณะนั้น นอกจากนี้นิยายเรื่องนี้ก็ไม่ตรงกับบุคลิกลักษณะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เลย นางลิโอโนเวนส์เองก็ต้องออกตัวไว้ในเรื่องนี้ซึ่งเธอเขียนไว้ว่า *"เพื่อจะถวายความยุติธรรมแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ข้าพเจ้าต้องกล่าวไว้ ณ ที่นี้ว่า เนื่องจากพระองค์ได้เคยทรงดำรงภิกษุภาวะมาแล้ว พระองค์จึงได้รับการสั่งสอนให้แลเห็นว่า โทษที่บุคคลทั้งสองได้ประพฤติขึ้นนั้นเป็นโทษที่ชั่วช้าที่สุดที่อาจกระทำลงไปได้"* เธอกล่าวว่าพระองค์มีพระราชดำรัสว่า *"กฎหมายของเราเข้มงวดมากสำหรับความผิดเช่นนี้"*

แต่ความจริงเป็นเช่นนั้นหรือ กฎหมายเพียงแต่กล่าวว่าพระสงฆ์ที่ไม่บริสุทธิ์จำต้องสึก ถูกเฆี่ยน และส่งไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง ในคณะสงฆ์ที่มีอยู่เป็นจำนวนพันๆ รูป พระสงฆ์ที่ไม่บริสุทธิ์ก็ย่อมหาได้ง่ายและช้างก็ไม่อดหญ้า ถ้าการลงโทษมีจริงอย่างที่นางลิโอโนเวนส์กล่าว การเผาคนทั้งเป็นเช่นนี้ก็ย่อมเป็นของธรรมดา หรือเราจะต้องเชื่อว่าโทษให้เผาทั้งเป็นนี้ใช้เฉพาะแก่พระสงฆ์ที่หนีไปกับสตรีชาววัง แม้ว่ากฎหมายเก่าจะลงโทษถึงตายก็จริง แต่ก็ไม่ใช่โดยการเผาทั้งเป็น และกฎหมายนี้ก็ไม่ได้ใช้แล้วในขณะนั้น ความจริงมีจดหมายเหตุปรากฏอยู่ว่าชายผู้หนึ่งที่หลบหนีไปกับสตรีชาววังของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ถูกปล่อยแต่โดนปรับเงินเป็นจำนวน ๑๒๐ บาท

เรื่องที่ ๓ กล่าวถึงประตูใหม่ของพระบรมมหาราชวังที่สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๐๘ นางลิโอโนเวนส์เล่าว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดให้มีการบูชายัญมนุษย์ในโอกาสนั้นต่อหน้าข้าราชสำนักทั้งหมด คือผู้ไม่มีความผิดบางคนจะถูกจับฆ่าและฝังไว้ใต้เสาประตู เพื่อว่าวิญญาณของเขาจะได้มาสิงอยู่ ณ ที่นั้น และบอกข่าวให้รู้เมื่อจะมีอันตราย เรื่องนี้ไม่มีความจริงเลยแม้แต่น้อย ถึงแม้ว่าเราอาจผสมกิจการอันโหดร้ายและไม่มีเหตุผลนี้ ให้เข้าได้กับบุคลิกลักษณะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แต่ความจริงก็มีว่า ไม่มีหนังสือเล่มใดกล่าวอ้างถึงเหตุการณ์เช่นนี้เลย แต่เนื่องจากเรื่องนี้มีนักประวัติศาสนาชาวยุโรปสมัยใหม่เชื่อถือบ้าง จึงสมควรที่จะนำมากล่าวให้หมดจด

เป็นความจริงที่ว่าการบูชายัญมนุษย์ที่ประตูนี้ได้กระทำกันในสมัยโบราณทั้งในประเทศอินเดียและภาคเอเชียอาคเนย์ (ถ้าจะไม่กล่าวถึงในทวีปยุโรป) มีปรากฏอยู่ในชาดกเรื่องหนึ่ง ชาดกเหล่านี้ก็คือนิยายอันเก่าแก่ที่นำมาปรับปรุงใหม่เพื่อสอนธรรมจริยา และเป็นที่แพร่หลายอย่างยิ่งในดินแดนที่นับถือพุทธศาสนา ประเพณีเช่นนี้จึงเป็นที่รู้จักกันดีในนิยายพื้นเมืองและแม้ว่าจะเลิกใช้มาหลายร้อยปีแล้ว แต่ก็ยังฝังอยู่ในความทรงจำของประชาชน สิ่งเช่นนี้คงเป็นต้นเค้าของรายงานที่บาทหลวงฝรั่งเศส คือ **สังฆราชบรูกิแยร์** (Monseigneur Bruguiere) ได้เขียนขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๗๔ ท่านได้ให้เรื่องราวละเอียดของการบูชายัญ ที่ประตู และบอกว่าเป็น "ประเพณี"

ซึ่งไม่กระทำแต่เฉพาะเจ้านายเท่านั้น แต่บุคคลธรรมดาก็ประพฤติด้วย สังฆราชบรูกิแยร์ได้เข้ามาอยู่ในประเทศไทยเพียงประมาณ ๒ ปี และคงเข้าใจผิด ท่านไม่ได้บอกว่าท่านได้เรื่องนี้มาจากแหล่งใด แต่คำบรรยายของท่านก็เป็นแบบกวีนิพนธ์จนไม่อาจเชื่อถือได้ว่าเป็นความจริง และดูคล้ายกับว่าเป็นการแปลตามใจมาจากนิยายพื้นเมืองอันเก่าแก่ ท่านสังฆราชปัลลกัวส์ ซึ่งเป็นผู้รู้เรื่องเมืองไทยดีกว่า ได้คัดลอกรายงานฉบับนี้ไว้ในหนังสือของท่านชื่อ *"คำพรรณนาเกี่ยวกับราชอาณาจักรไทย* (Description du royaume thai)" และได้กล่าวเพิ่มเติมไว้ว่าท่านเองก็ไม่สู้เชื่อถือรายงานนี้นัก เซอร์จอห์น บาวริง ก็ได้อ้างถึงรายงานฉบับนี้เช่นเดียวกัน และกล่าวว่าท่านไม่สามารถค้นพบถึงร่องรอยแห่งการใช้ประเพณีนี้ได้ เหตุนั้นจึงคง *"เลิกใช้มานานแล้ว"*

นางลิโอโนเวนส์ไม่ระมัดระวังเท่าท่านทั้งสอง ในขณะที่เราไม่สามารถอ้างหลักฐานของท่านสังฆราชบรูกิแยร์ได้ เราก็อาจอ้างถึงหลักฐานของเธอได้ คือ เธอได้มาจากท่านสังฆราชบรูกิแยร์นั่นเอง เรารู้ว่าเธอได้อ่านหนังสือของท่านสังฆราชปัลลกัวส์ เพราะเหตุว่ามีข้อความอยู่หลายตอนในหนังสือของเธอที่คัดลอกมาจากบทความของท่านสังฆราชโดยที่ไม่ได้กล่าวออกชื่อไว้ และผู้ใดที่ได้อ่านคำพรรณนาของนางลิโอโนเวนส์เกี่ยวกับการบูชายัญที่ประตูเทียบเคียงกับรายงานของท่านสังฆราชบรูกิแยร์ในหนังสือของสังฆราชปัลลกัวส์แล้ว จะเห็นว่ามีข้อความคล้ายคลึงกันอย่างน่าประหลาดใจ เธอให้รายละเอียดอย่างแปลกประหลาดเช่นเดียวกับท่านบรูกิแยร์มีการใช้ประโยคที่เป็นแบบกวีเช่นเดียวกัน และแสดงข้อพิสูจน์ถึงการคัดลอกของเธอจากการแปลคำภาษาฝรั่งเศสว่า "cordes (เชือก)" เป็น "cords (เชือกอย่างบางๆ)" แทนที่จะใช้คำว่า "ropes" เธอได้ใช้ถ้อยคำของสังฆราชบรูกิแยร์เป็นของเธอเอง และเลื่อนเหตุการณ์นี้ลงไปใน พ.ศ. ๒๔๐๘ และกล่าวว่ากิจการนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงจัดทำขึ้น ทั้งนี้นับว่าตรงกันข้ามกับสามัญสำนึกและเหตุผลต่างๆ อย่างสิ้นเชิง

น่าประหลาดที่ว่าเรื่องการบูชายัญมนุษย์ที่ประตูนี้ แม้ว่าเป็นเรื่องที่นางลิโอโนเวนส์ได้กุขึ้นอย่างไม่อับอายก็ดี แต่ก็ปรากฏขึ้นในหนังสือเล่มแรกของเธอซึ่งไม่ค่อยโลดโผนเท่าเล่มที่สอง อย่างไรก็ดี ไม่ช้าเธอก็ลืมเรื่องนี้เสีย และในบทต่อมา หลังจากที่

เธออ้างถึงลายพระราชหัตถเลขาอันแสดงความเป็นมิตรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีไปพระราชทานเธอจากชายทะเล ในขณะที่ประทับอยู่กับพระราชโอรสธิดาบางพระองค์แล้ว เธอก็กล่าวสรรเสริญว่าเธอรู้สึกปลาบปลื้มเพียงไรในการที่ไม่ได้นึกถึงพระราชาองค์นี้ว่าเป็นพระราชา แต่หากเป็น "สุภาพบุรุษ สหาย บิดาผู้กำลังพักผ่อนหย่อนใจของเขาท่ามกลางความกรุณาอย่างง่ายๆ และความรักอย่างอิสระ"

เราจะคิดอย่างไรกับผู้หญิงที่มีความรู้สึกเช่นนี้กับบุรุษซึ่งเธอกล่าวหาว่าเป็นผู้ร้ายฆ่าคน เราอาจเห็นได้ชัดว่าเธอเป็นหญิงที่มีอารมณ์ไม่แน่นอน แต่เธอก็มีเหตุผลอย่างแท้จริงสำหรับนวนิยายของเธอด้วย หลายปีต่อมาในกรุงลอนดอนเมื่อราชทูตไทยได้ติเตียนเธอว่าใส่ความแด่ผู้ที่เคยว่าจ้างเธอมาแต่ก่อน เธอก็แก้ตัวว่าผู้อ่านต้องการเรื่องที่โลดโผนเกี่ยวกับทางทิศตะวันออก และเธอก็ต้องจัดให้มีขึ้นเพื่อให้เป็นที่พอใจแก่สำนักพิมพ์

สิ่งนี้เป็นสิ่งที่ทำให้นักประวัติศาสตร์อย่างแท้จริงแค้นเคืองหนังสือของเธอ แม้ว่าหนังสือของนางลิโอโนเวนส์จะมีสิ่งดีๆ อยู่เป็นอันมากแต่ก็ไม่มีประโยชน์ เพราะเหตุว่าเราไม่อาจยอมรับข้อความตอนใดได้ว่าเป็นความจริง ถ้าไม่มีหลักฐานยืนยันจากที่อื่น การวิจัยย่อมแสดงให้เห็นว่าวิธีแต่งหนังสือของเธอนั้นใช้ไม่ได้

ชาวตะวันตกมักเชื่อกันว่าความดีใดๆ ที่พระราชวงศ์จักรีของไทยได้ทรงบำเพ็ญหลังจากนางลิโอโนเวนส์เดินทางเข้ามานั้น เป็นเพราะเธอได้นำเอาอุดมคติตามศาสนาคริสเตียนมาฝังไว้ให้ แต่ความดีเหล่านี้ก็เป็นที่รู้จักกันมานานแล้วในประเทศไทยก่อนที่เธอจะเข้ามาถึง และความชาเย็นที่ปรากฏอยู่ก็แสดงว่านางลิโอโนเวนส์ไม่ได้มีอิทธิพลนักทั้งแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และพระราชโอรสธิดาของพระองค์.

บทที่ ๕

เมื่อมีสุริยคราสเกิดขึ้นเมื่อใด ประชาชนที่มีหัวโบราณก็มักคิดว่ามียักษ์กำลังอมพระอาทิตย์และพยายามที่จะกลืนพระอาทิตย์ลงไป และแล้วเขาก็จะทำเสียงต่างๆ เป็นต้นว่าเขย่าของบางอย่าง ตีกลอง หรือจุดประทัด ทั้งนี้ก็เพื่อจะให้ยักษ์นั้นตกใจหนีไป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสนพระทัยในสุริยคราสไปในทางด้านวิทยาศาสตร์ แม้พระองค์จะทรงมีพระราชภาระมากมายในด้านการปกครองประเทศ แต่พระองค์ก็ยังคงโปรดศึกษาวิชาดาราศาสตร์อยู่เช่นเดิม เซอร์จอห์น บาวริง ได้เขียนเล่าไว้ว่า *"ที่ประทับส่วนพระองค์ในพระบรมมหาราชวัง เต็มไปด้วยเครื่องมือต่างๆ ทั้งทางด้านปรัชญาและการคำนวณ มีนาฬิกาทั้งตั้งและแขวนแบบปารีส เครื่องวัดอุณหภูมิ เครื่องวัดความกดของอากาศ กล้องส่องทางไกล กล้องจุลทรรศน์...หรือจะกล่าวสรุปได้ก็คือเครื่องมือและเครื่องใช้สอยทั้งหมดที่อาจหาได้ในห้องทำงาน หรือห้องสมุดของนักปรัชญาเมธีที่เชี่ยวชาญในทวีปยุโรป"*

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงคำนวณหาเวลาได้อย่างถูกต้องของสุริยคราสเต็มดวงใน พ.ศ. ๒๔๑๑ พระองค์ทรงคำนวณดูแล้วว่าสุริยคราสครั้งนี้อาจเห็นได้ดีที่สุดจากหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลออกไปทางภาคใต้ของประเทศไทย ใกล้ฝั่งตะวันออกของแหลมมลายู จึงตกลงพระทัยจะทรงจัดงานมหาสมาคมที่นั่นระหว่างผู้รู้เพื่อคอยดูสุริยคราสเต็มดวง ครั้งนี้พระองค์ได้ทรงเชื้อเชิญ **เซอร์ฮารี่ ออร์ด**

(Sir Harry Ord) ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการเกาะสิงคโปร์แทนนายบัตเตอร์เวอร์ธ ให้แล่นเรือขึ้นมากับนายทหารและภรรยา และมาเฝ้าพระองค์ที่นั้น รัฐบาลฝรั่งเศสก็จะส่งนักวิทยาศาสตร์มาร่วมจากกรุงปารีส พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เองก็จะทรงพาพระราชโอรสธิดา พระสนม ขุนนางจำนวนหนึ่ง และชาวไทยบางคนที่สนใจเป็นพิเศษในวิชาดาราศาสตร์ลงไปที่นั่นด้วย คณะจากกรุงเทพฯ นี้มีผู้รักษาการกงสุลอังกฤษที่กรุงเทพฯ คือ **นายอาลาบาสเตอร์** (Alabaster) สหายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ร่วมเดินทางไปด้วย ท่านผู้นี้กำลังแต่งหนังสือ ซึ่งต่อมาท่านได้ตีพิมพ์ในชื่อเรื่องว่า **"พระธรรมจักร** (The Wheel of the Law)" หนังสือเล่มนี้ปัจจุบันก็ยังคงเป็นหนังสือที่ดีที่สุดในภาษาต่างประเทศที่แต่งเกี่ยวกับพุทธศาสนาในประเทศไทย

คณะจากกรุงเทพฯ ได้แล่นเรือลงไปตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาออกอ่าวไทย และไปขึ้นบกบนฝั่งใกล้จุดที่ต้องการ ณ ที่นั้นคนงานได้ถากถางป่าใกล้ฝั่งทะเลมาเป็นเวลาหลายเดือนแล้ว เพื่อสร้างเป็นที่ประทับขึ้นชั่วคราวตลอดจนบ้านพักแขกเมืองและหอดูดาว ผู้รับเชิญชาวยุโรปส่วนใหญ่ที่ยังไม่คุ้นเคยกับการรับรองด้วยไมตรีจิตของชาวไทย และไม่ค่อยสบายใจนักที่จะต้องมาทนทรมานอยู่กลางป่า แต่ก็รู้สึกแปลกประหลาดใจมาก ทั้งนี้เพราะเหตุว่าอาหารที่รับรองนั้นทำโดยพ่อครัวชาวฝรั่งเศส และเหล้าองุ่นก็มีหัวหน้าผู้รับใช้ชาวอิตาเลียนเป็นผู้รินแชมเปญซึ่งเป็นของฟุ่มเฟือยที่หาได้ยากที่สุดในขณะนั้นก็แช่น้ำแข็งเสียจนเย็น ในตอนเย็นขณะที่มีการแสดงโขน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็จะทรงสนทนาอย่างเป็นกันเองกับบรรดาผู้ได้รับเชิญทั้งหลาย เขาเหล่านั้นไม่เคยคาดคิดเลยว่าจะได้พบกับสุภาพสตรี (เพราะเหตุว่าพระราชาทางทิศตะวันออกมักกักขังสนมของพระองค์ให้อยู่แต่ภายในพระราชวัง) แต่ ณ ที่นั้นก็มีบรรดาสุภาพสตรีปะปนอยู่ด้วย เธอไม่อายหรือปลีกตนไปอยู่ห่างไกล แต่กลับอ่อนน้อมและวางตนอย่างสบาย สิ่งที่น่าดูที่สุดก็คือบรรดาพระราชโอรสธิดา ต่างก็มีมารยาทสุภาพอ่อนน้อมและอาจรับสั่งภาษาอังกฤษได้บ้าง

ตอนเช้าตรู่ของวันที่จะมีสุริยคราสอากาศก็เลวลง มีกลุ่มเมฆหนาผ่านมาจากทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และฝนก็ตก เมื่อสุริยคราสเริ่มจับกลุ่มเมฆก็บดบังดวงอาทิตย์

แต่ในไม่ช้าก็กระจายหายไปหมด การคอยสังเกตดูสุริยคราสจากนักวิทยาศาสตร์หลายกลุ่มคือ ทั้งไทยอังกฤษและฝรั่งเศส จึงสำเร็จลงอย่างงดงามด้วยความพอใจยิ่ง

ขณะนั้นหมู่ชาวบ้านที่อยู่ใกล้เคียงได้ตีกลอง และจุดประทัดขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แย้มพระสรวลและมีพระราชดำรัสแก่ผู้รับเชิญของพระองค์ว่าท่านไม่ควรจะคิดว่าชาวบ้านเหล่านั้นกำลังพยายามที่จะทำให้ยักษ์ตกใจ แต่เขากำลังแสดงความยินดีที่ว่าพระมหากษัตริย์ของเขาทรงสามารถคำนวณเวลาสุริยคราสได้แม่นยำดีกว่านักดาราศาสตร์ชาวยุโรป

งานมหาสมาคมก็เป็นอันสุดสิ้นลง ราชสำนักไทยได้แล่นเรือกลับขึ้นไปยังกรุงเทพฯ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ต้องประชวรไข้ระหว่างเสด็จพระราชดำเนินกลับ และพระอาการของพระองค์แทนที่จะดีขึ้นเมื่อเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ ก็กลับทรุดหนักลง

พระพุทธเจ้าทรงเป็นแบบอย่างของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทั้งในเวลาที่ยังดำรงพระชนม์อยู่และเวลาที่จะเสด็จสวรรคต ผู้ที่มีเหตุผลย่อมไม่คิดว่าพระพุทธองค์เป็นพระผู้เป็นเจ้า และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงสั่งสอนคัดค้านความหลงผิดเช่นนี้มาเป็นเวลานานแล้ว พระองค์ทรงคิดด้วยความเคารพว่าพระพุทธองค์ย่อมทรงพระเกียรติในการเป็นมนุษย์สามัญยิ่งกว่าเป็นเทพเจ้า เพราะเหตุว่าด้วยความดีและความฉลาดของสามัญชนนี้แหละ ที่พระองค์ทรงสั่งสอนให้มนุษย์รู้จักปลดเปลื้องทุกข์และดังนั้นจึงทรงประทานประโยชน์ให้แก่มนุษยชาติยิ่งกว่าที่บรรดาเทวดาได้เคยกระทำมาแล้วทั้งหมดด้วยอิทธิฤทธิ์ของตน บรรดาเทวดาในศาสนาพราหมณ์ต่างก็เห็นแก่ตนและไม่สมควรที่จะประพฤติตามอย่าง สิ่งที่ใกล้ที่สุดแก่พระผู้เป็นเจ้าในศาสนาคริสเตียนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะทรงยอมรับได้ก็คือ สิ่งที่ไม่มีตัวตน ที่พระองค์ทรงเรียกด้วยความเคารพว่า *"สิ่งที่อยู่เหนือจักรวาล"* แต่เราก็ไม่อาจเลียนแบบสิ่งนี้ได้ ในขณะเดียวกันมนุษย์ก็สมควรที่จะเลียนแบบจากพระพุทธองค์ผู้ทรงเป็นสุภาพบุรุษที่อ่อนน้อมที่สุด เป็นปรัชญาเมธีที่ฉลาดที่สุด และครูที่ใจดีที่สุด

ด้วยความพยายามที่จะเลียนแบบพระพุทธองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงมีพระราชประสงค์ที่จะสวรรคตในวันคล้ายวันพระบรมราชสมภพของพระองค์เอง คือวันเพ็ญเดือน ๑๑ ได้แก่วันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ พระองค์เริ่มประชวรในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ และก็ดูเหมือนจะเป็นไปไม่ได้ที่จะทรงพระชนม์อยู่จนถึงวันคล้ายวันพระบรมราชสมภพ อย่างไรก็ดีด้วยกำลังแห่งพระหทัย ซึ่งพระองค์ได้เคยทรงศึกษามาแล้วในเรื่องระเบียบวินัยที่อาจบังคับให้ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติอยู่ใต้อำนาจแห่งจิตได้สามารถทำให้พระองค์ทรงกระทำการนี้สำเร็จ เพื่อแสดงว่าพระองค์ทรงมีพระสติสัมปชัญญะ จนถึงวาระสุดท้าย ขณะประชวรพระองค์ยังได้รับสั่งเป็นภาษาอังกฤษและทรงท่องบ่นคาถาภาษาบาลีเกี่ยวกับความตายที่พระองค์ได้เคยทรงพระราชนิพนธ์ไว้แต่ก่อน พระองค์ได้พระราชทานคำปรึกษาแก่คณะเสนาบดีเป็นครั้งสุดท้ายให้เลือกผู้ที่จะขึ้นครองราชสมบัติต่อสืบไปว่า ขอให้ท่านผู้นั้นสามารถรวมความสามัคคีไว้ได้และกระทำการปฏิรูปบ้านเมืองให้ดีขึ้นดังที่พระองค์ได้เคยทรงกระทำมา แล้วพระองค์รับสั่งบอกสาส์นอำลาเป็นภาษาบาลีแด่พระภิกษุที่เคยอยู่ร่วมสำนักมากับพระองค์ ณ วัดราชประดิษฐ พระองค์ทรงขอร้องต่อสหายที่สนิท *"ไม่ให้โศกเศร้าหรือแปลกประหลาดใจ ทั้งนี้เพราะสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายที่อุบัติขึ้นมาในโลกย่อมต้องตาย ไม่อาจหลีกเลี่ยงไปได้"*

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงทราบขึ้นพระทัยถึงคาถาภาษาบาลีอันจับใจเกี่ยวกับวาระสุดท้ายของพระพุทธองค์บนพื้นพิภพ ทรงทราบดีว่าพระองค์ทรงอำลาสานุศิษย์อย่างไร ทรงผ่านฌานต่างๆ อย่างไร และทรงผ่านเข้าไปในฌานขั้นสุดท้ายซึ่งกิเลสทั้งหลายอันเป็นต้นเค้าแห่งการเวียนว่ายตายเกิดได้ดับสูญไปดุจเปลวไฟอันสิ้นเชื้ออย่างไร ผู้มีใจบุญสุนทานทั้งหลายก็หวังที่จะสิ้นชีพกันด้วยวิธีนี้ทั้งสิ้น ผู้ที่โง่เขลาย่อมเชื่อว่าฌานเหล่านี้เป็นทางลัดไปบังเกิดในสวรรค์ ผู้ที่ฉลาดกว่าย่อมเชื่อว่าฌานเหล่านี้เป็นเครื่องทำให้จิตใจบริสุทธิ์ แต่บางท่านก็เชื่อว่าทำให้ความเจ็บปวดของร่างกายบรรเทาลงไป ในระยะนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ คงทรงเข้าฌานเหล่านี้

พระองค์ทรงเห็นอะไร ฌานเหล่านี้ทำให้พระองค์ทรงเห็นกาลเบื้องหน้าดังที่บางคนกล่าวอ้างกระนั้นหรือ ถ้าพระองค์ทรงแลเห็นกาลเบื้องหน้าได้ พระองค์ก็คงจะปลาบปลื้มพระหทัยเป็นอย่างยิ่ง เพราะจะทรงเห็นว่าราชบัลลังก์ได้ผ่านต่อไปสู่สมเด็จพระราชโอรสดังที่พระองค์ทรงคาดหวังไว้ คือสมเด็จเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ผู้มีพระชนม์เพียง ๑๖ พรรษา สมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นี้ จะทรงครองราชย์อย่างรุ่งเรืองอยู่เป็นเวลานาน กระทำการปฏิรูปปรับปรุงบ้านเมืองให้เป็นผลสำเร็จ สำหรับพระราชโอรสองค์อื่นๆ ก็จะทรงสืบต่อกิจการที่พระองค์ได้เคยทรงกระทำไว้แต่ก่อน คือแต่ละพระองค์ก็จะชำนาญในวิชาสาขาต่างๆ ที่พระองค์ได้เคยสนพระราชหฤทัย เป็นต้นว่าทางด้านศาสนา การทูต การปกครอง กฎหมาย ภาษาศาสตร์ วรรณคดี ประวัติศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และโบราณคดี ในบรรดาพระราชนัดดาก็จะมีอยู่หลายองค์ที่สืบต่องานที่พระองค์ทรงวางรากฐานไว้แล้ว สำหรับในพระราชปนัดดานั้นเล่าก็มีเป็นต้นว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน ผู้ทรงรักษาราชประเพณีโดยทรงได้รับความรักใคร่จากประชาชนพลเมือง และในขณะเดียวกันก็อุทิศพระองค์เองตอบแทนแก่เขาเหล่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ อาจทรงเล็งเห็นสิ่งที่แปลกประหลาดด้วยคือสิ่งที่อาจทำให้พระองค์ทรงรู้สึกเยาะหยัน คือในขณะที่มีผู้ระลึกถึงพระองค์อย่างรักใคร่และด้วยความเที่ยงธรรมในประเทศไทย แต่ในสหรัฐอเมริกา พระองค์ก็กลับกลายเป็นคนป่าเถื่อนที่ฉุนเฉียวง่ายและตัวตลกในละครเพลง

แต่ฌานต่างๆ ของพระองค์ก็คงไม่ได้นำเอาอนาคตมาให้ทอดพระเนตรเห็น ดังนั้น พระองค์ไม่ทรงคำนึงถึงอำนาจของฌานในแบบนี้แต่ทรงเยาะเย้ยความคิดที่ว่าฌานเป็นหนทางที่อาจนำให้ไปเกิดในสวรรค์ได้ พระองค์ทรงเป็นปรัชญาเมธีที่ชาญฉลาดเกินไปจนกว่าที่จะทรงคิดว่าการเวียนว่ายตายเกิดนั้น เกี่ยวข้องกับวิญญาณส่วนตัวที่ยังคงเหลืออยู่ ลักษณะทางจิตก็เหมือนกับลักษณะทางกาย คือย่อมเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอจากขณะหนึ่งไปยังอีกขณะหนึ่ง สิ่งเดียวที่อาจ “เกิดใหม่” ได้ก็คือกำลังแรงแห่งกรรม ไม่ว่าดีหรือชั่ว และจะคงอยู่ตลอดไป เมื่อผู้ไม่มีสติปัญญาลึกซึ้งสงสัยเรื่องสังสารวัฏ พระองค์ก็จะเตือนให้เขาระลึกถึงคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ที่ว่า ให้อยู่ใน

ข้างปลอดภัยไว้ดีกว่า แต่พระองค์ก็ทรงทราบดีว่าคำแนะนำเช่นนี้ง่ายเกินไป ซึ่งถูกดัดแปลงขึ้นเฉพาะผู้ฟังที่ไม่ค่อยมีสติปัญญาเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เอง ก็ทรงอยู่ทางด้านปลอดภัยแต่ไม่ใช่เพื่อเหตุผลอันง่ายๆ เช่นนั้น แต่เพื่อเหตุผลที่ลึกซึ้งยิ่งกว่า พระองค์ทรงทราบดีว่าตามกฎแห่งธรรมชาติ ซึ่งแน่นอนเช่นเดียวกับกฎแห่งฟิสิกส์ กรรมทุกอย่างของพระองค์ย่อมต้องมีผลติดตามมา แม้ว่าพระสติสัมปชัญญะของพระองค์อาจจะไม่รู้สึกถึงผลอันนี้ แต่ผลนี้ก็จะมีอยู่แก่โชคชะตาของบุคคลอีกหลายชั่วในพื้นแผ่นดินที่พระองค์รักใคร่ พระองค์ทรงประพฤติดีตลอดพระชนมายุ และได้รับความนับถือจากทุกคน (ยกเว้นนางลิโอโนเวนส์) ณ บัดนี้แม้จะปรากฏว่าพระองค์มิได้ทรงคาดคิดไว้ถูกต้อง แต่พระองค์ก็ไม่ได้สูญเสียอะไรเลย จึงไม่มีผู้ใดอาจเปรียบเทียบพระองค์ได้ว่า ทรงเป็นนักเดินทางที่ไม่มีเสบียงกรังติดพระองค์.

หนังสืออ้างอิง

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ., เทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

กริสโวลด์, เอ. บี, พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม, พิมพ์ครั้งที่ ๑, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

คำแผ่กุศลแก่สรรพสัตว์

ณ วัดป่าอัมพโรปัญญาวนาราม

ในพระอุปถัมภ์ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อมฺพรมหาเถร)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ตำบลคลองกิ่ว อำเภอบ้านบึง จังหวัดชลบุรี

วันศุกร์ที่ ๒๔ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๖๐ ดิถีขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๑

ขอบุญกุศลจริยา อันข้าพเจ้าทั้งหลายได้บำเพ็ญด้วยดีแล้ว ทางกาย วาจา และใจ กล่าวโดยจำเพาะคือ การสร้างอารามถวายแด่สงฆ์จตุรทิศ อุทิศไว้ในพระบวรพุทธศาสนา อารามนั้นมีนามว่า วัดป่าอัมพโรปัญญาวนาราม ประกอบด้วยปูชนียวัตถุ และเสนาสนะต่างๆ กล่าวคือพระพุทธปฏิมาปางนาคปรก พระพุทธปฏิมาปางสมาธิ ศาลาที่ประชุม อาคารพิพิธภัณฑ์ที่ประมวลธรรมโอวาทของพระสุปฏิปันโน ถนนลาดยางกว้าง ๙ เมตร ยาว ๘๐๐ เมตร อ่างเก็บน้ำสาธารณทาน กำแพงรอบพื้นที่ยาว ๒,๘๐๐ เมตร สูง ๓ เมตร ตลอดทั้งบุญกิริยาแห่งการบำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ด้วยน้ำใจศรัทธาเลื่อมใสมั่นคงในพระรัตนตรัย ดั่งนี้ ข้าพเจ้าขอตั้งสัจจาธิษฐาน แผ่กุศลไปไม่มีประมาณ ขอถวายเป็นพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณ สมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราช และพระบรมวงศานุวงศ์ทุกพระองค์ และเป็นกุศลสนองคุณท่านผู้บำเพ็ญคุณประโยชน์ต่อประเทศชาติและพระพุทธศาสนา เป็นปฐม

อนึ่ง ขอสรรพสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ, จงมีส่วนแห่งบุญที่ข้าพเจ้าได้ทำในบัดนี้, และแห่งบุญอื่นที่ได้ทำไว้ก่อนแล้ว, คือจะเป็นสัตว์เหล่าใด, ซึ่งเป็นที่รักใคร่และมีบุญคุณ เช่นมารดาบิดาของข้าพเจ้า เป็นต้นก็ดี ที่ข้าพเจ้าเห็นแล้วหรือไม่ได้เห็นก็ดี, สัตว์เหล่าอื่นที่เป็นกลางๆ หรือเป็นคู่เวรกันก็ดี, สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ในโลก, อยู่ในภูมิทั้ง ๓, อยู่ในกำเนิดทั้ง ๔, มีขันธ์ ๕ ขันธ์, มีขันธ์ขันธ์เดียว, มีขันธ์ ๔ ขันธ์, กำลังท่องเที่ยวอยู่ในภพน้อยภพใหญ่ก็ดี, สัตว์เหล่าใดรู้ส่วนบุญที่ข้าพเจ้าแผ่ให้แล้ว, สัตว์เหล่านั้นจงอนุโมทนาเองเถิด, ส่วนสัตว์เหล่าใดยังไม่รู้ส่วนบุญนี้, ขอเทวดาทั้งหลายจงบอกสัตว์เหล่านั้นให้รู้

เพราะเหตุที่ได้อนุโมทนาส่วนบุญที่ข้าพเจ้าแผ่ให้แล้ว, สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง, จงเป็นผู้ไม่มีเวร, อยู่เป็นสุขทุกเมื่อ, จงถึงบทอันเกษมกล่าวคือพระนิพพาน, ความปรารถนาที่ดีงามของสัตว์เหล่านั้น จงสำเร็จเถิด, สาธุ สาธุ สาธุ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ♦ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าสยาม

อนุสรณ์พิพิธภัณฑ์ฉันทกรานุสรณ์